АТА ДУРДЫЕВ

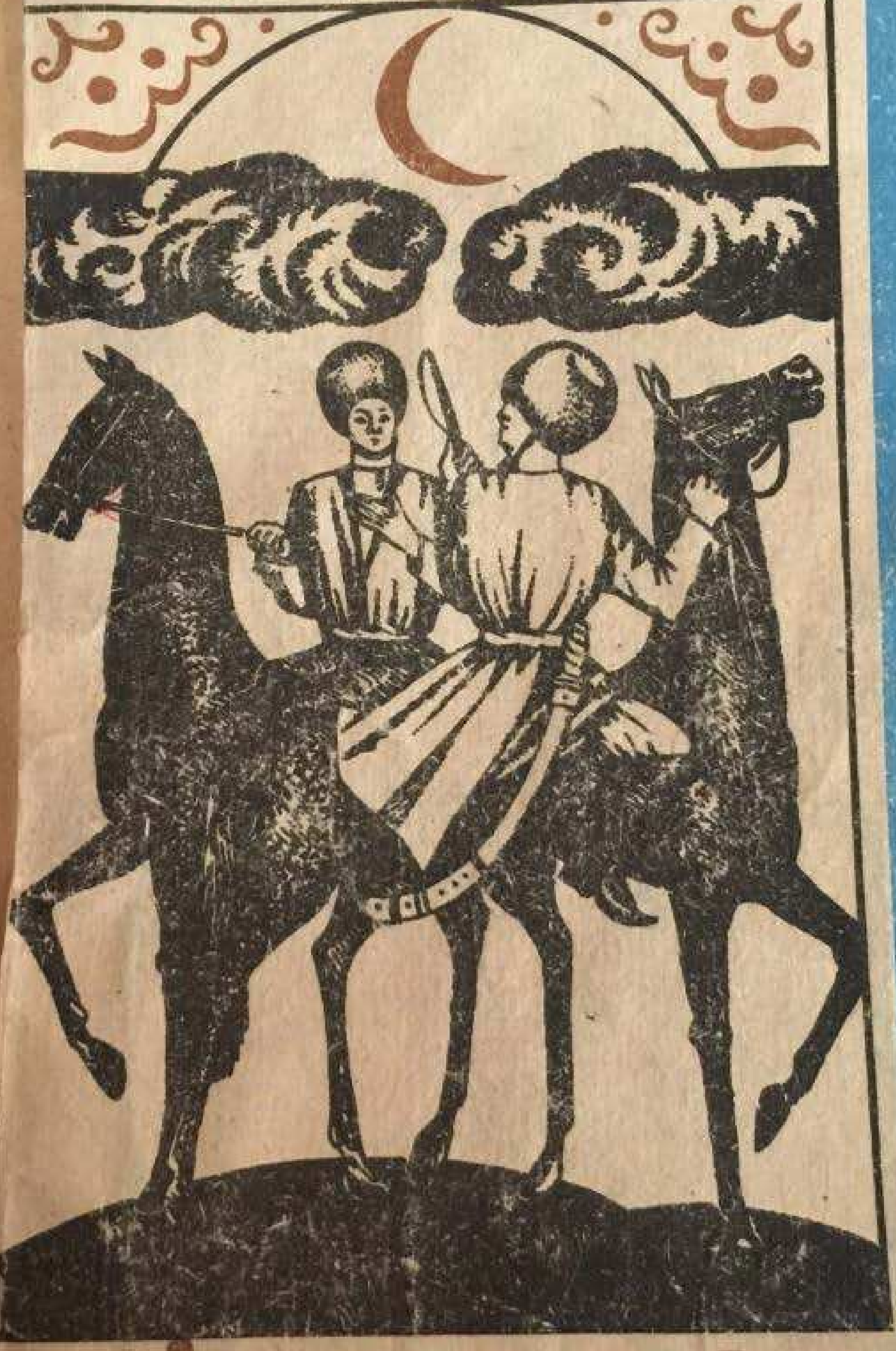

КЕЙШИР КӨР

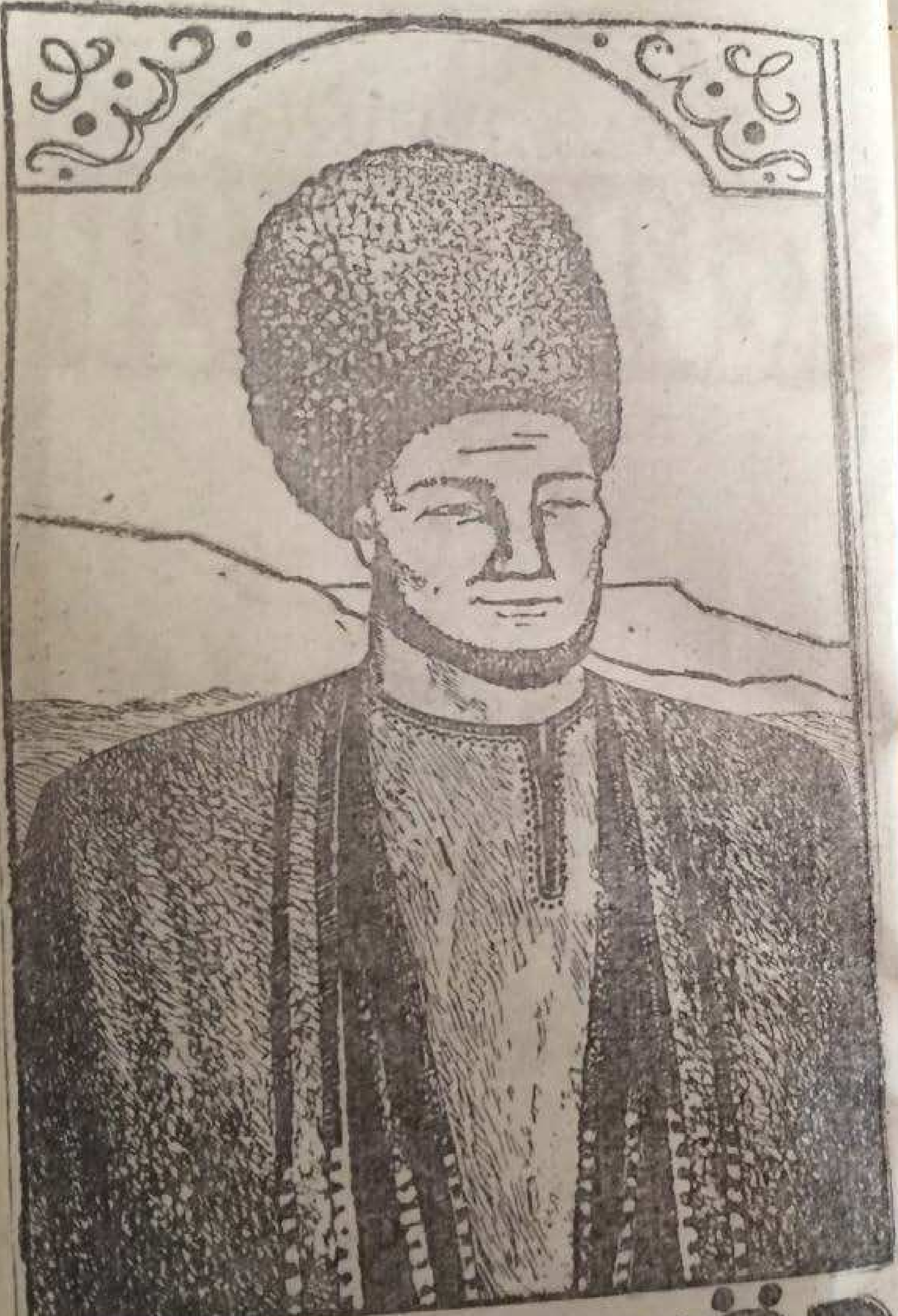

KEÝMIR KÖR

АТА ДУРДЫЕВ

КЕЙМИР КӨР

(ТАРЫХЫ РОМАН)

АШГАБАТ
«ТҮРКМЕНИСТА[Н]»
1995

ББК 84. Түр7

Д78

Ата Дурдыев.

Д78 Кеймир көр. Роман. А.: Түркменистан, 1995.

Языжы Ата Дурдыев өзүниң бу романында өз илиниң гарашсызлыгыны, өзбашдаклыгыны, азатлыгыны байдак эдинен ватанчы Кеймир билен жеңпараз Недириң хәсиетлерини чепер образларың, эпизодларың, вакаларың үсти билен ачып гөркезйәр. Кеймирин эсасы ярагы дили болупдыр. «Сөзлемәни башарана хорлук ёк» диен Кеймир, көп говы ишлери битирипдир.

Д. 47025900002 — 029 — 95 ББК 84. Түр7

© А. Дурдыев, 19

«Гечмишде бизиң халкымызың бедев атың үстүнде гылыч ойнадып, жыза парладып душман билен гайдувсыз сөвеш гурмагы башаран эр йигитлериниң боландыгыны биз тарыхдан говы билйәрис. Шолар билен бир хатарда гошунбашы хөкмүнде харбы уссатлык гөркезип, түркмен халкының тарыхында ат галдыран, оңа шанлы сахыпалар язан, бүтин дүнйә диен ялы овазасы долан Огуз хан, Гөроглы бег, Алп Арслан, Чагрыл бег, Тогрул бег, Желалетдин Меңбурны, Кеймир көр, Аба сердар, Говшут хан ялы серкерделеримизиң хем боландыгы буйсанчлы ягдайдыр».

Сапармырат Түркменбашы.

«Агзыбирлик, асудалык, жебислик» диен китабының 45-нжи сахыпасы.

«Бизиң хеммәмиз, әхли дөредижилик ишгәрлери, шол санда языжылар Ватан диен дуйгыны хер бир ынсанда тербиелемек үчин элинден гелениини гайгырмалы дәлдир. Түркменлер еди йүз йыллап дагынык яшадылар. Башымыз бирикмеди. Хәзирем бизиң агзыбирлигимизе, асудалыгымыза зыян етирмек ислейәнлер тапылман дуранок».

Сапармырат Түркменбашы.

Шол китабың 64-нжи сахыпасы.

ЯЗЫЖЫДАН

Мәхрибан Президентимизиң түркмен дөвлетиниң әхли бәхбитлери барада ядавсыз алада эдйәндигини инди бизиң хеммәмиз билйәрис. Сыясат, ыкдысадыет, сунгат, медениет, архитектура, ылым-билим, экин-дикин, чөрек, одун, сув, базар, гошун, дипломатия, медицина..., гараз, Сердарымызың алада нурының чавмадык ери бармыка?!

Асырлар бойы баслыгып, хеңләп ятан бу меселелери голтугындан тутуп дикелтмек үчин нәхили гудрат герек?! Ылахыдан берлен акыл, хуш, төвекгеллик, догумлылык, эржеллик, чуслук герек. Өзүңиз шайтсыңыз, дүнйә шайтдыр! Сердар хайсы меселәниң башына бардыгы, эр өмрүнде дүзелмели ишлер дессалымда дүзелйәр. Сердарың өзем зарба ишлейәр, гөрелдеси билен төверегиндәкилерем чусландырйар.

Сердарымызың берк япышан меселесиниң бирем түркмениң тарыхыдыр. Ол түркмен халкында буйсанчлык, гуванарлык тарых бардыр дийип бизе айтды. Стамбул институтында болса шейле дана сөзлери айтды:

«Түркмен халкы Огуз ханың 6000 йыллык тарыхындан, огуз несиллериниң бүтин тарыхы гечмишиң довамында дүнйәде гуран 50-ден говрак дөвлетлериниң тарыхындан, түркменлери бир ара жемләп, Анадола, Шама, Ырага, Кавказа акын-акын акдыран Тогрул бег билен Чагрыл бегден, Алп Арсландан, Солтан Санжардан, Селжук бегден, оларың Денденекан, Малазгирт сөвешлеринде гөркезен өлмез-йитмез гахрыманчылыкларындан, Анадолыда дөрән йигримиден говрак түркмен бегликлериниң гуран Османлы дөвлетиниң тарыхындан межбуры халда бихабар галды».

Президентимизиң айдышы ялы, түркмен халкыны өз тарыхының, бейлеки көп вакаларыны билмекден хем махрум эдипдилер. Бизе гадымы дүнйәниң, орта асырларың, XVIII — XIX асырларың, СССР-иң тарыхларыны гулагымыза гуйдулар. Бизе Европаның, Руссияның иң кичижик шәхерлериниң, княжыкларының тарыхыны өвретдилер, эмма өз догдук меканымызың тарыхыны өвренмеги гадаган этдилер. Эйсем Бахры-Хазар билен Жейхун аралыгында ил-гүни үчин жаныны аямадык сердарлар, даналар, велилер болмадымы?! Эйсем түркмениң тарыхы болмадымы?! Диңе Нусайы, Марыны, Көнеүргенжи, ене үч-дөрт ери билйәс. Булар нәмежик! Вас гиңишлигинде 33 шәхер өвренилмән ятыр. Узбойың, Үңүзиң жарларының ики гапдалында йүзлерче харабачылыклар идегсиз ятыр. Көп санлы шәхерлериң йыкылмадык бөлеклерем, бейик минараларам узакдан маглаклап гөрүнйәр. Хайп ери, бизиң шол көне шәхерлериң зиң карталарда атларам ёк. Белки, шол йүзлерче шәхериң биринде Кеймир көр я-да Гочак батыр ятандыр?! Дикелиш отуран галалар тарыхчылары чагыряр. Унудылан герчеклер, оларың белент рухлары алымлары чагыряр. Мен шу

Шол герчеклериң бири хем Кеймир көрдүр! Кеймирден сөз китапда гөзсүз батыр хем данышмент

...Недир шаха

гаршы гөрешен, дагыны түркмен тирелерини бирикдирмек угрунда жан эден Кеймир көр барада халкымыз гошгулар гошупдыр, роваятлар айдыпдыр, гелин-гызлар ләлелер какыпдыр.

Кеймириң эсасы ярагы дилеварлыгы болупдыр. Ол гырлышаймалы меселелери өз дилеварлыгы, данышментлиги билен ган дөкмезден чөзүп билипдир. Ол өз дилеварлыгы билен түркмен тайпаларыны бирлешдирмек үчин хем жан эдипдир. Хатда Хыва ханы Елбарс хан хем 1740-нжы йылда гыссага дүшүп Недир шаның гаршысына Кеймир көрден ики-үч гезек маслахат сорапдыр. Арман, Елбарс хан Кеймир көрүң маслахатыны алман, Хываны Недир шаха алдырйар, илатыны хорладйар, өзүнем дирилигине гөмйәрлер.

Недир шаның хем Кеймирден маслахатлар соран пурсатлары болупдыр. Йөне олар ялы гылыч гемренлер Кеймириң парахатлык маслахатыны аларлармы!

Кәбир анык ланмадык маглуматлара салгыланып, түркменлериң тойларда, гөрешлерде, ат чапышыкларында, ер-сув үстүнде, садранжын-дүззүмиң башында кәте гопян кичижик даваларымызы (овнук давалар патышаның өйүнде-де боляр ахырын), тире-тайпа давасы дийжек болуп, тарых ылмыны ёйжак болянларам болупды. Онуң себәбем бизиң тарыхымыза дегишли документлериң көпүсиниң энтек, гөр, нирелерде ятанлыгындадыр.

Түркмениң иң гүйчли тайпалары ёмутлары, гөклеңлери, емрелилери, гарадашлылары, текелери, алилилери ве бейлекилери Недир шаның гырып-гыржашдырандыгыны, догдук меканларындан ковандыгыны, оларың сердарлары Гараханы, Шир хажыны, Ымамгулыны зынданда өлдүрендигини, Кеймир көрдүр Алыбеги эле салып билмәндигини тассыклаян документлер инди-инди йүзе чыкып башлады.

Тарых ылмында фактларың ве документлериң ёюлян дөври гечди. Түркменбашы турувбашдан милли дәп-дессурларымызы, тарыхымызы дикелтмек, халкымызың милли руху галкындырмак ёлуны сайлап алды. Инди тарыхы тәзеден язярыс. Нәмәлим сахыпалары анык лаярыс, шанлы гечмиши дикелтмек үчин әхли гүйчлеримизи уланярыс. Президентимизиң айдышы ялы, түркмен халкының тарыхы аңырсына гөз етмейән океан мысалыдыр. Бу сөзлери ол Вас дүзлүгини, Үңүзиң, Узбойың унудылан тарыхы шәхерлерини гөз өңүне гетирип айдандыр.

Ёюлмадык хакыкы тарыхы эсерлер язмагың вагты етди. Аслы түркмен, өзи түркмен, дили түркмен, догдук или түркмен болан Недир шаха гаршы барлышыксыз гөрешен Кеймир көрүң, Алыбегиң, Гараханың, Шир хажының, Ымамгулы сердарың ве ене көп-көп герчеклериң йигрими-отуз йыллап гөркезен батырлыклары үч-гыраксыз, түкениксиз гемадыр.

Мен сизе хөдүрлейән шу эсеримде гөвне гелениңи шагалатмадым. Сөйги линиясына, пейзажы созмаклыга көп сахыпалар багышлап, эсери чиширжек болмадым. Язмакдан эсасы максадым окыжыларда ватанчылык дуйгусыны, оларда батырлык, мертлик, угурт апыжылык дуйгуларыны теобиелемек болды.

«Бизиң хеммәмиз, әхли дөредиҗилик ишгәрлери, шол
санда языҗылар Ватан диен дуйгыны хер бир ынсанда тер
биелемек үчин элинден гелении гайгырмалы дәлдир. Түрк
менлер еди йүз йыллап дагыныҗ яшадылар. Башымыз би
рикмеди. Хәзирем бизиң агзыбирлигимизе, асудалыгымыза
зыян етирмек ислейәнлер тапылман дуранок» дийип, Серда
рымыз бизиң өңүмизде везипе гоюпды. Шу роман, белки,
шол везипәниң бир бөлеҗигини чөзер диен тамамыз бар.

Ене бир сөз. Түркменлериң XVIII асырың башларында
нәхили гүйчли душмана гаршы гөрешйәндигини субут этмек
үчин диңе Недир шаның гызылбашларының дүзүмини санап
гечмегем етерликдир: 1743-нҗи йылда онуң гошунында хо
расанлылардан 65 мүң эсгер, ыраклылардан 45 мүң, лурыс
танлылардан ве бахтыярлылардан 50 мүң, азербайҗанлы
лардан, гүрҗүлерден, эрменилерден, ширванлылардан 60
мүң, хемеданлылардан, керменшахлылардан 25 мүң
түркүстанлылардан ве түркменлерден 60 мүң, газналылар
дан, кабуллылардан, пешаварлылардан, кашмирлилерден
лахорлылардан 70 мүң эсгер болупдыр. Недириң гызылбаш
ларының җеми саны үч йүз етмиш бәш мүң эсгер бо
лупдыр.

Бизиң көбир алымларымыз болса гызылбаш дийип диңе
бир миллете бармагыны чоммалдярлар. Гызылбаш диен
миллет ёк. 50 — 60 миллетден, шол санда түркменлерден
дүзүлен гошунлар болан. Ядыңыздамы, мешхур алым Вам
бери *түркменлер әхли чет юртлулара перепдлилер диййәр-
лер дийип языпды. Шейле документлерден угур алып, та
рыхы ве шахслары булашдырмалың, ыңдарма китүве чолаш
малың, түркмени пылан миллет хорлапдыр дийип, тарыхы
галплашдырмалың.*

*Ене. Ыңдармалар Кеймир көрүң небересиниң Бузмейиниң
Акдашаяк обасында ве ене көп обаларда өрңәп йөренини я
биленоклар, я-да билмезлиге салярлар. Мен Кеймириң диңе
акдашаяклы несиллеринден оларың шеҗересини языпп ал
дым: Кеймир көрүң ики оглы боляр. Аннамеңли ве Хоҗа
непес (Аннамеңли Магрупы билен дост боляр ве Магрупы
досты барада гошгы хем язяр). Хоҗанепесли шаханы ызар
лалың. Ондан еди огул догяр. Иң кичисиниң ады Айназар.
Айназардан үч огул Батыр, Оразгулы, Таңрыгулы догуляр.
Оразгулыдан Гул чонак, Гелди чонак, Чепбе чонак диен үч
огул боляр. Гелди чонагың оглы Бәбек чонак. Бәбек чона
гың огуллары — Гүндогды ве Хоҗамухаммет. Хоҗамухам
метден болан Атабай билен Өде хәзир Акдашаяк обасында,
түвелеме, огул өеришип, гыз чыкарып, улы абрайда яшап
йөрлер.*

Кеймир атамызың бейлеки зүрятларам гарашсыз дөвле
тимизде, шүкүр, саг-саламат ве гурплы яшашып йөрлер.

«Бу гүн ата-бабаларымызың зүрятлары болан бизе Га
рашсызлык, азатлык доланды. Түркмен халкы галкыняр.
Бу хеңңама етип билмән, мен-мен диен әрлер дүнйәден өтди.
Оларың рухларының шу топракларда гезип йөрендигини
унутмалың. Шоларың белент мертебесиниң, рухларының
өңүнде Ватаны сөймели» дийип, Түркменбашы хеммәмизе
йүзленди.

АРГАМАКЛАР. АТ ЙҮВҮРМЕЗ. БАГТ ЙҮВҮРЕР

Кеймирдир Недиргулы икисиниң гөрүшмәнине инди дөрт йыл болупды. Шу йыллар булар бири-бири-ден хабарсыздылар. Асыл бардыгынам биленокдылар. Йитен ялы, гуя гачан ялы болупдылар.

Кәте Кеймирдир онуң досты Чопан икиси тойда я-да садакада, аят-төвүрде биле отуранларында узак обалардан гелен мыхманларың арасында үйтгешигрәк, сырдамрак, назаркердерәк бирини гөрәйселер: «Бә, бу шол пәли бозук Недире меңзейәр-айт» дийшип пышырдашардылар. Онсоң, икичәк галанларында хыял йүвүрдердилер. Чопан-а айдарды: «Ай, ол текепбирҗе Недирден нам-нышан галан дәлдир. Онуң пәли бәри-бәрдемиди нәме! Нөкер болайын дий! Хан болайын дий! Сердар болайын дий! Ёк, хөкман патыша болҗакмышын. Ёгса-да Кеймир, сен сынчысың ахырын. Сагмыды шол йигит? Мен-ә шоңа паң, гүп, варрык дийҗек. «Я тәч серде, я ләш ерде» диен болуп өвүнерди.

— Ялңышяң, Чопан. Ол хер бир үйшмеленде сакырдап йөрен, үме дүшмез надаңлардан дәл. Ядыңдамы, ол йүрекҗигини диңе икимизе ынанды ахырын. Ол варрыгам дәлди. Онда әр сыпатлары месе-мәлим гөрнүп дурды ахырын. Догумлы, батыр, төвекгел, аграс, чыдамлы, сабырлы. Дымма. Бейле йигитлер хер җүре чочгарлардан баш алып чыкяндыр. Ядыңа дүшйәрми, мундан дөрт йыл озал Хывадан гелйәркәк, Түме голайланымызда ол кәп диңширгеди-де, Ахалдан Хыва агыр гошуның барядыгыны энтек гарасы гөрүнмәнкә, тозаны-чаны гөрүнмәнкә, икимизденем ир аңды. Ол шол гелйәнлери гөрмеди-де, аңды. Шонда менем, сенем онуң диййәнине ынанмадык. Агшамаралар велин, шол гелйән түкениксиз ордадан

вордан букулып сыпдык. Недириң шонда айдышы ялы, кервен ёлундан кән гыра чекилэйдик. Шол гү оңа гөвнүм етди. Халатлы ялыды. Ылахыдан үшүг бар болмалы. Ядына душйәрми, гараңкы гиҗеде ек өзи шол агыр лешгерин арасына уржак болды. Би гойбермедик. Ол төвекгеллик этҗек болды. Гошу кән дийди, ызында-да ковгы ёк дийди. Олар арка йындыр дийди. Башлы-баратдыр. Ят адам гошула ейдйән дәлдирлер. Гиҗәнин ичинде араларына соку лайын. Есирлер кәндир. Мен ассырынише өкдедири билдирмәнҗик есирлерин дөрт-бәшисини бошадайы Бошадыланларынам херсем ассырынлык билен дөр -бәшини бошадар. Шейдип, гараңкы гиҗеде сакла ларыны сухларлар, дынарлар, ат-ярағ эдинерлер. Го турар. Шол көплүкде ит эесини, пишик бикесини т намаз. Гойбериң, ичлерине арвах гирен ялы эдейи Даң атянча нәче есир бошадарыс дийди. Шонда гой бермедик герек. Себәби агыр гошуның эртеси өз есир лерини гөзләп, бизиң үстүмизден гелҗеги гүмансыз ды. Гутулса-да боларды велин, өзүң билйән, бизиң ярагымызам ёкды, йүкүмизем агырды.

Ынха, шондан дөрт йыл геченсоң йырак ериң ха барыны аргыш гетирди. Нусайдан Балгуя той хабары гелди. Бавертде, Дарайгезде Ымамгулы посеунчының оглы Недир өйленйәрмиш. Шол Недиргулы өйленйәр миш. Өзем Бавердиң хәкими Бабалы Көсәнин пер зат гызына өйленйәрмиш. Тоюна Нусайың овшарла рыны чагырярмыш. Кеймирдир Чопаны болса йүрек деш досты дийип йөрите чагырярмыш.

— Бә, ол-а бар экени. Дири экени, пәлине жыза болмандыр энтег-ә — дийип, Чопан ген галып Кейми ре серетди.

— Гөрдүңми? Есерже бөри экени! Пәлини бара дан йүвүрдип башлапдыр. Бу гүн Бавердиң бегин гызыны алян болса, эртир онуң орнунам алаверси

— Гел, Кеймир, гиделиң. Бәгты сыналы.

— Гитсен гидәели. Хем той гутларыс. Хем Ме гушуң аягыны гөрерис.

— Хава, шу вагт Мелегушунам түйс диен ваг Секиз яшында. Онда шайымызы туталы-да, Недир нусайлы овшарларына даклышаялы. Егса даманаңы ёлунда шу гүнлер галтаманларам көпелипдир ди йәрлер.

— Гечилинем экиделиң. Үч болсаң пағ дийипдирлер.

Кеймирдир Чопан достлары Гечилинем алып, Нусая гелселер, асыл овшарларын аглаба көпүси тоя гидермен экени, тайынланып йөренлер экени. Кеймири ген галдыран ери овшарлар Недиргулының тоюна дәл-де, Бавердиң ханы, он бәш галаны өзүне табын эдйән Бабалы Көсәниң тоюна гидйән экенлер. Этек галаларына хөкүм эдйән, Хорасанда ады белли, агызлы серкерде Бабалы Көсә яранмак үчин, оны гутламак үчин халат-серпайлы гидйән экенлер. Недири велин кимсе танаса, кимсе тананок.

Нусайың хәкими велин Недире белет экени. Ол Мелегуш билен янашып баршына Недир барада-да, Мелегуш барада-да ирғинсиз гүрлейәрди. Недириң Кеймириң танаяндыгындан бихабар, кәте өйленйән йигидиң галтаманчылыгынданам, ёл уряндыгынданам, оны Бабалы Көсәниң өзүне илки чапар эдинип ише аландыгыны, соң нөкер эдинендигини, онсоң онбашы, йүзбашы эдинип, инди оңа абрайлы ишлерем ынанярдыгыны, халаяндыгыны, өз огулларындан илери тутяндыгыны, шонуң үчин улы гызыны берип, тоюны хем өзүниң эдйәндигини ёлбойы гүррүң берди.

Бабалы бегиң янына иш билен барян вагтлары Недиргулынам гөрйәндигини, онуң билен араны сазландыгыны, садык йигитдигини, йүзүниң ачыкдыгыны, бегиң күрекени болмага мынасыпдыгыны байрын этегини сырып барярқалар айдярды.

Гәверсиң этегинден чыкян совук чешмәниң башында душледилер. Бедевлере от-ийм берилди, ёлагчылара барындан гарбандылар. Шонда овшарларың күйки сейси кейпини көкләпми, нәмеми, Недиргулыны арша чыкарды:

— Хорасанда бир әр дөрәпдир, аклы дәне, өзи кәмил, багты йөргүнли, зыбаны ширин, эрликде мешхурмыш.

— Сейис ага, бейле өте өвйән велин, бир тамакин задың-а бар.

— Вах, Недиргулы жан дашкырак егеним экени, инди барсак, дайысыны гөзден салмаса герек.

Нусайлылар — кырк атлы тойчы, гүйз гүнүниң өйләнлери Баверде бардылар. Галаның төверегинде гөкләле мейданда гош басып ятан гойчулар башга-да кән экени.

— Хонха, Недир! Хонха, Недир! — дийип, Чопа оны узакдан танап, Кеймире гөркезди. — Гейнибиле нини гейнипдир-ов! Өйленйән йигитмиш-дә! Йөр, а дан шо ерде дүшели.

Недиргулы хем булары узакдан гөрен экени. О элини галгадып чагыряр.

— Лэкин, мен сизден өңүрти Мелегушы танады Эссаламыалейкүм, хош гелдиңиз! Аллаха-да гурба гонаха-да гурбан! Мелегуша-да — дийип, ол аргама гың тэзе жылавундан тутды. — Дүшүң! Дүшүң! Д шүберин! Халыпа, бизи идэп гелениңизе таңрыялк сын. Тама эдйәрдим. Гөзүм ёлдады. Говы болайд Бизни жуда бегендирдиңиз. Гөрүшмәнимизе дөрт йы болуп йөрми? Ыбрайым! Ыбрайым! Бәрик гел! Ынха мениң балгуюлы ырадарларым! Мени сылап гели дирлер! — Ылгап гелен яш йигиди Кеймир дагы би лен таныщдырды. — Мениң сүйтдеш доганым. Ынха бу-да шол ашык болуп гайдан Мелегушум. Гөрсене муны, түвелеме. Түйс аргамак. Оваданлыкда-да та ёк, йындамлыкда-да. Ханы, булары өз теблеханамы за экит.

— Ёк, бизе шу боз мейдан говы. Шу гөрүнйә гошларың арасында, гиңишликде боланымызы кем гөремзок — дийип, Чопан төверегине сер салып, йүзэрликли ери сайлап алды-да, гош яздырды.

Кеймир билен Недир болса Чопандан бихабар гүррүңе гызышыпдылар. Кеймир хем хә берйәрди хем Недириң тегелек йүзүниң өңкә гөрә нурланандыгыны, уллакан гөзлериниң йителендигини, гиң манлайының йылманандыгыны, бир вагткы күссерен сыратының гужурланандыгыны, яйбаң эгинлериниң ха гинэндигини, ёгын сесиниң хайбатланандыгыны анды Озалкы өзүни кемис тутан йигидиң инди эсслйәндиги месе-мәлим билдирйәр. Бу үйтгешикликлери Кеймире дуйдурмажак болуп, йылгыран боляр, дилини сүйжед йәр. «Халыпа, ырадар, о гүнлериңем гечдиги б сун-да, хәзир-э эденим угрунадыр» дийип, мунда дөрт йыл озал Хывадан гелишлерини ятлаяр

— Тоюң мубәреклер болсун! Сени мал билен маш гала бассын! Арыгыңыздан баллар аксын! Душманларың ерде болсун! Тәч серде болсун!

— Диениң гелсин! Пәлим-хыялым ядыңда эке-ов! — дийип, Недиргулы байрың этегини долдуры

отуран тойчы мәрекесинден, теблесинде сычрашып дуран аргамаклардан, гарым-гата эшек-гатыр, дүе, гүйлүнги гоюн-гечилерден, күт-күт гош-голамлардан долы гиң сәхрая серетди. Калбында огланлыгындан бәри беслэп гелйән арзувларының хасыл берйәнине буйсанян Недириң өвүнеси гелйәрди, йөне Кеймирден эжап эдип дилини дишләп оңайды. Ягшызадаларың алкышы билен гөгерен, ылахыдан гурлан бу ики йигит хәзир дымып, төверегиндәки гайда-гаймалашыга, гох-галмагала серетселер-де, икисиниң рухлары жеделлешйәрди.

«Недир, сен-ә шол улы пәлиң ужундан гирип башлапсың-ов!»

«Хывадан гелйәркәк я тәч серде, я ләш ерде диймәнмидим!»

«Тәч сере гонянча, ёл узак ялы-ла».

«Болуберсин! Агач бир урнаңда йыкылмаз. Мен ичинден көвйән, ичинден».

«Душманыңам-а аз дәлдир».

«Гаршыма ачык чыкып билйән гөремок. Гөриплер кән. Йөне ягырным галың — хан менлик, Бабалы хан. Ханы сылаярлар, менден горкярлар. Эййәм көпүсиниң гөзүнде от якандырын».

«Егса-да ёла чыкып кервенлери талап йөрсең, галалара чозуп аламанлап йөрсең, сенден горкарлар-да».

«Таладымам, аламанладымам. Газап болмасам, ёл уруп, ёл таламасам, гүйжүми гөркезмесем, мен шу гүнки тойы тутармыдым. Бу энтек уччагазыдыр».

«Мен гүйчли дийме, сенден гүйчлем бардыр, мен батыр дийме, сенден батырам бардыр, мен мекир дийме, сенден мекирем бардыр».

«Бу диййәнлериң догры. Гүйчлем, батырам, мекирем бардыр. Йөне олар менден бир затда асгын. Мен чалт, мен рехимсиз, мен хилебаз. Мен олара гөрә он эссе межнун. Мен тәжиң, тагтың межнуны. Мен дәли. Мен рахат укламок, мен рахат отурамок. Мен келле, баш, аяк иййән. Олар сагынянча, мен оларың келлесини алян. Өңүрдйән. Мен өңүрдйән. Ким өңүртсе, шол рустемдир! Келләми этегиме саланыма көп йыл болды. Гайтмышым болмаз. Эгер инимем ёлумда дурса, онда ыным ёк хасаплайын...»

«Мелегушы шейдип еке өзүн мүнжек йөржекми?»

«Мелегуша сен аягыңам атмарсың».

«Онсоңам сен маңа бак, боюма бак, Аллатагала маңа акыл-пайхасдан башга гөрк-гөрмегем берипдир».

Недириң рухы шу сөзлери диенде, ол йөрите гө рүнжек болян ялы, Кеймире тарап өврүлип, уллака хайбатлы гөзлерини чала гүлдүрип бакды. Тылла са лаклар билен тикилен ялпылдавук хыва донуны якаларыны чекишдирди. Гарынжаныңкы ялы инче билиндәки тирме гушага гысдырылгы аксаплыны ы жамлашдырды. Жайтаь бурун гызылбаш эдигини бурны билен дашжагазы пызды

Гүрруңиң ене довам этмеги мүмкинди велин, гө лехանадан бәрик гелйән Чопан узакдан дегшип ба лады:

— А-хав, Недир, узак ёлдан арып-ядап геленим зи биленокмы? Хывадан гелйәркә-ә үч-дөрт товшан шарт-шурт авлардын-да, жыз-пыз эдәердин. Йүз ге зек сиз, биз диенден екеже гезек жыз-пызы гов гөрйән.

— Инимиз Ыбрайым эййәм дестерхан дүзедип йө рендир. Мелегушуң еерини айран болсаныз, оны ен бир сынлалы, йүз-гөзүнден өпели.

— Ай, валла, сенем, Недир, «Атда аяк болса, өз сын болмаз» диендирлер. Эртир еңбаракда аягын гөрерсиң-дә.

— Ханы, онда йөрүң, хол депәниң үстүндәки а өе баралың.

— Недир! — дийип, Чопан онуң эгнине какды — Сиз Кеймир икиңиз барың, отуруң, ичиңизи дөкү Хыва ёлуны ятлаң. Гечили икимиз болса атлары янындан айрылжак дәл. Бизиң чөрек пайымызы ш ере иберәй.

— Ак өйде аркайын отурып ийәйсеңиз гөвне ж боларды.

— Ёк-ла. Биз атларың янында болжак. Хем-ә о на-сувуна серетмели. Хем-де серетсене, онуң дашы дакы сынчы мәрекә. Мелегушы бу гүн аямасак, эрт говы чапып билермикә?!

— Мелегуша середер ялы фаррашлар гояры.

— О жанавар ят адамы кабул этмез.

— Онда бизиң билен зыяпада гитмежегиңиз нызыз-да?

— Хава. Гүнем яшып баряр. Биз ат кечеси үстүнде гышарып Едигениң пыланышына, агылда акжа гузуларың агып-дөнүшини сынласак гөвнүмизә жай болжак. Даңданам — шевүрдир.

— Ягдайыңыза середиң. Ибер дийсеңиз иберәерис.

Шу гүррүңлериң арасында Кеймир билен дуран Недириң янына көп кишилер гелип гитдилер. Кимсе тойы гутласа, кимсе өзге шәхерлерден, галалардан, кентлерден мыхманларың гелендигини айтмага, ене кимселер той серенжамының маслахатыны сорамага гелйәрдилер.

Ынха-да, бир гейнүвли, инчесагт, узынак, овурды ичине гелшикли чөкүп дуран йигит догумлы йөрәп гелди-де, ики элини узадып гөрүшүп, ызынданам тойы гутлады.

— Таңрыялкасын, Ашур хан! Диениңиз гелсин! Сизиңем тоюңыза баралы. Атаңыз ганыматлашдымы?

— Шүкүр, инди намазына яраяр. Йөне тоя гелип билмәнине гынанды. Яшула айт дийип табшырды. Хәзир онуң янына-да барайын. Какамың иберен сов гатларынам говшурайын.

Ашур хан гиденсоң, Недир Кеймире онуң иң улы хем берк кентлериң бири Гозган галасының ханының оглудыгыны, батыр хем мекирдигини, өзүнинем овшардыгыны, гарындашдыгыны айтды.

— Гарындашынам болса гөзлери питнели гөз. Онуң адыны тутдуң велин, өз Ашырымыз барада айтмагың ери гелйәйди өйдйән. Ёгса тойдан соңа гойжакдым — дийип, Кеймир өз досты Ашырың йитиши, онуң Сабырлының гөзлегине чыкалы инди көп йыл бәри нышаң ёкдугыны айтды. — Сен Балгуя бараныңданам, мен Хыва гитмезимденем өң йитиши. Батыр хем айдымчы йигитди.

— Бу желегайларда Балгуюдан адам дүшсе, хемаят этжек-ле. Сизиң алныңызда мен улы борчлудырын. Дузуңызы ийдим. Лебиз этдим. Ашыр дийдиңми?

— Хава, Ашырдыр. Үйтгешик нышаны ювашлыгыдыр, ене бир нышаны — айдымчыдыр. Шонуң эдил бурнуның ужунда пешехорданың ызы хем болмалы, чала билдирйәндир.

— Гезен ерлеримде сер саларын. Инди мен көп гезмели болян. Атдан дүшемок диен ялы. Гайнымың надымы, иң ынамдар нөкери мен. Өтен йыл Ыспыхана патышаның янына-да юмуш билен барып, халат-серпай алып гайтдым.

Кеймир онун йүзүне «чыпдырмасана» диййэв эхен, де серетди велин, Недир шүбхе эдилйэнини аңып, бадшындан көп чаршенбэниң гечендигини, хэзир бу шагаланың арасында жикме-жик айтмага май ёкдугыны, ынха, икичэк галанларында көп хекаятлар айтжакдыгыны сыздырып, Кеймири ак өе тарап алып гитди. Барышларына ёлда душянларын барлысы-да гарыбы-да, йигиди-де, гарташаны-да Недире өнүртэхем йыгра салам берйэрдилер. Кеймир муны гөрүп, достунын сылагынын бардыгыны, мертебесинин ганыматдыгыны аңды.

Ак өе етип баряркалар, бир йигит овадан алашаны гордурып ызларындан етди-де, Недире Бабалы бегиң гыссаглы чагыряндыгыны айтды.

— Кеймир, сен, барыбер, өйде иним саңа гарашяндыр. Мен бегиң дергэхине барайын, сыпдыгым янына гелерин — дийгеч гелен йигидин алашасына атландыда, гала тарап гып басайды.

Кеймирем энтек нэтаныш Ыбрайым билен жыныңын жыңкырышмажагыны билип, оны дашарык чагырды. Мелегушуң янында болжакдыгыны айдып, өтүнч сорап ызына доланды. Ыбрайым кэн мүрэхет этди. Ахыры бу ак өйдэки дестерханы шол ере элтжекдигини айдып, гынанып галды.

Недир достларының янына гич гелди. Машатдан, Ыспыхандан, Келетден хем Марыдан гайныны гутламага, онуң дергэхине овазалы кетхудаларың гелендигини, олара гирифтар боландыгыны айдып, Кеймирден чох өтүнчлер сорады.

— Халыпа, шу пилле мерхеметли Бабалы бегиң диени билен болмалы болярда. Ханы, багшы динлемэге гидйэнизми?

— Айбы ёк, Недиргулы. Багшыңам соң динлэрис. Сен гонакларың билен болубер. Эртирем гашанмага элиң етмез. Гелналыжының шовхуны хем улы болса герек — дийип, Кеймирден өң Чопан гепледи. — Гелип гелер яныңа, дога кылар жанына. Йөне өйлэн Мелегушуң аягыны гөрмэге сыпжак болгун.

— Мелегушуң гүррүң-э яшулының янында-да болды. Оны танаянлар бар экени.

— Ким? Ким? — дийип, Чопан өр турды.

— Оны соң айдарын. Хабушанда хачан чапдыңыз? Мелегуш шонда тойы баглар экени. Мен ене кенде бармалы. Багышлаң!

— Бэ-э-э! — дийип, Чопан агзыны ачды галайды.

Хабушан агзаланда, Чопаныңам, Кеймиринем гөз өңүне он бармагы алтын йүзүкли топчубашы гелди. Бэ, шол топчубашы ене шу тоя-да гелэйдимикэ? Мелегуша өлемен хырыдар болупды. Газыгыны гыранда гөмейин дийипди. Үстесине ене кэн затлар вадаэдипди. Кеймир шонда түркмен абрайыны сатян дэлдир диенде, топчубашының йүзи боз-яз болупды. Олдэлдирис. Мелегушы гөрмэге гошумыза-да гелендир-ов! Я танан Сынламага гелйэнлерин ызы үзүлйэрми?! Хонха, бирки топары гапдалда дуруп, жедел барыныэдйэрлер. Эртир Мелегушуң гаршысына нэхили бедевлер чыкаркаә Белет атымызам ёк. Гөрсене, олар-а Мелегушы танаярлар, аягына белет, гылыгына белет. Биз болса энтек биринем танамзок. Эртир Гечилими, я өзүмизми, бир айлан-чайлан-а этмели болжак.

Гаранкы дүшенсоң, Кеймир, Чопан, Гечили үчүси аткечэниң үстүнде гышардылар. Мелегушы болса екеҗөпи өңүне оклаймаздан этияч эдип, танапы Кеймириң ятан ерине етер ялы эдип даңдылар. Жанавар ятерде, ят ятакда, гох-галмагалың ичинде аркайын дынч алса, эртирки биригүнки чапышыклара говы болар өйтдүлер.

Той шагалаңымы, гайда-гаймалашыкмы, бошан эшеклериң, үркен бедевлериң гүпүрдисими, көп ерде айдылян айдымларың, чалынян депреклериң сеслерими, гараз, Гечили дагы вагты билен иркилип билмедилер.

Мелегуш бурны билен итеклэп Гечилини ояранда энтек гөзүни ачманка, онуң гулагына узак гошдакы багшының:

Бирисиниң мэмесиниң төзи бар,
Бирисиниң ала-мула гөзи бар,
Ене бириниң яңагының көзи бар,
Тойчы гызлар бу гүн сэхра чыкыпдыр.

— диен овазы иленде, тарса еринден туруп, Мелегушуң маңлайындан сыпады.

Гечили Мелегушы гездирмек нието билен эер са-

ныпп, чекисини чекип дурка. Чопан оны еке гойбермек ислемеди.

— Нәме, мени чочадыр өйдйәмиң? Ханы, батырыңып гөрсүнлер, җисмини ләш эдәерин.

— Геп сенде дәл, Мелегушда. Шоны мөчүкдирмеселер ягшы.

— Ичимде жаным бар ахырын. Онсоңам биле гелен нусайлылар билен гидәерин.

— Базарда алдажак көпдүр, айлавда — галдажак.

— Дүнйәни гапышдырдың-айт.

— Гечили, онсоңам сениң яныңа гошулып, шөвүрдәки атлары хем сынамакчы. Ничик, Кеймир?

— Шоны табшыржак болуп дурдум. Ханы, айлаының. Гулагыңыз нәме эшидйәр, гөзүңиз нәме гөрйәр. Менем Недиргула гарашайын.

Хер гезек Недир дийленде Кеймириң мундан дөрт йыл өң Балгуюда хошлашанларындакы гүррүңлер ядына дүшйәр. Шонда Недир чыбаныны илкинжи гезек ярыпды:

— Халыпа, Кеймир, огланлыгымдан бәри бир хыял маңа хич ынжалык беренок. Баверде бардыгым шол ниетим билен болжак. Сизем, гөрйән велиң, азамат, йигитлер. Билелешәйсек нәдйәр?!

— Ери, бакалы! Ханы, гөнүле!

— Гөнүлесемми? — дийип, Недир додагыны чейнеди-де, гүр гаш астындан тиңкесини дикди. — Хачана ченли дүрре ийип, шаллак ювдуп йөржек? Гелиң, он-йигрими атлы болалың-да, доган окашалың. Гой, биз иң шаллагымызы өзгелер ийсинлер!

— Ай, йүрежигим бол-а, Недир жан! — дийип, Чопан еринден тарса туруп, ики бөкүп гелди-де, онуң аркасына пат-пат патлатды. — Ине, мунуң дөвлетли маслахат, ине, бу әр маслахаты. Хәъ, йөне жук-жукы бар-да онуң.

— *Нәхили жук-жукмушын?*

— *Ат аманат болса, ярагы ярпасына алсак, о ничик бор? Хеммәмиз еңиӗлуклар ахырын.*

— *Какамын гурплудыгыны, поссунчыдыгыны, үч-дөрт йүз доварыныңам бардыгыны, мен сизе айдыпдым-а.*

— *Гурплы болса, сени нәме үчин гулчулыкдан сатын алаймандыр?*

— *Өз башымы өзүм чарарын диен ниет билен ә*лабзә этмедим Чарадымам. Олам гөзләп-идәп тапан дәлдир.

— Онда ат-яраг тапсаң, мен-ә разы. Зенталак гылыжы сырып, ганымларың өйүни башына юмралың-да, гызылбашларың барынам гылычбая табшыралың.

— Ай, дураверң, Чопан! Бу гырышың билен олагы түкедәйме! — дийип, Кеймир йылгырды.

— Халыпа, сен нәме гошуланок, я оңланокмы?

— Сен илки кендиңе бар-да, башыны башла. Бизем, элбетде, гөрйәс-дә. Баверт нире, Балгуйы нире?

— Ватан араян дийсене!

— Үстүнден бардың, Недиргулы. Ватан араян. Ят иллерде көрүмиз ёк. Ил-гүни талап гүн гөренден...

— Хөкман ил-гүни дәл. Таланса барлы таланар. Тәжир дийди, түчжар дийди, мүлкдар дийди.

— Гараз, талаң-да! Гараз, зорлук-да!

— Бай малыны бахыл тысганар этмәли, халыпа. Элбетде, ата чыкылса келләни этеге салмалы болар.

— Битмедик ёвшаның дүйбүнде, догмадык товшан дийленини этмәлиң.

— Сиз халаныңызы эдиң, халыпа! Мен-ә индиден бейләк диңе гылыжыма даянжак, диңе гылыжа...

Баверт даг этегинде ерлешйәнем болса, Недир тоюңы гүйз тутянам болса, Гүн догандан чогы гызды рып башлады. Боз мейданың мәрекеси көпелме билен. Тойчулар атлы-эшекли, пайы-пыяда шол гелип, деррев гош тутмак билен. Гиден гиңишлиги ваггылды гаплап алыпдыр: жарчыларың ёгын бөги, атларың кишңемеси, эшеклериң аңңырмасы, бошанан атларың, эшеклериң тапырдысы үйн алышдыранокды.

— Мунча жарчы нәмә гереккә?

— Жарчылар тоюң безеги ахырын.

— Хан тойларының дережеси болаймасын?!

Кеймириң чак эдиши ялы, Недиргулы ирден гелип билмеди. Бу гиң сәхраның тойчусы шунча болса, галаның ичинде олар нәчедир? Ханмысың, ханзада, бегмисиң, бегзада.

Ине, дегиш-дегиш гонан гошларың арасындан Ыбрайым чыкайды. Ене өтен агшамкы ялы кән азык-овкат гетирипдир. Ол Недириң сыпып билмейәндигини, ат чапышыгының болса эртире гечирилйәндигини, аргамакларың энтек гелмелисиниң бардыгыны чалт-

-чалт айтды-да, алашасына атланып, гала гарап ёл басайды.

Чопандыр Гечили икиси улы шовхун билен гелдилер. Буларам йылгындан әрүлен кичеңрәк себетлери иер ялы азык-овкатлардан долдурып гетирипдирлер. Кеймириң янында аткечәниң үстүнде сегерленишип дуран окара-чанаклары, күйзелери гөрдүлер-де, кейплери хас гөтерилди. Кеймирден айлавын әртире гечирилйәнини эшидибем, гынанман, гайтам бегендилер.

— Себетлердир күйзелери гүнде гәзеләп дурсалар боляр, айлав хачан боланда нәме — дийип, олар эргамаклары теблә илтәп, сачагы гиңден яздылар-да, Мелегушуң дашының эгсилмейән мәрекесине томаша эдип, алңасаман гарбанярдылар.

— Кеймир, төверекде бедев-ә кән-хов. Хеммесем бири-бириңден овадан, говы сейисленен. Аякларынам нәбилели — дийип, Чопан зейренди. — Таншымызам ёк. Бедевлериң хайсы чапылжак, хайсы чапылжак дәл, Худай билсин. Гылыкларынам билемзок.

— Гечили — дийип, Кеймир ятакдакы адамлар эшитмез ялы пессай дилленди. — *Сен нахарыңы тизрәк ий-де, хүнәриңи гөркез. Дүйнки бизиң билен билеле гелен нусайлы овшарларың арасына урсаң нәдйәр? Шол ер гыбатың өйжүги ялы-ла.*

Дилиңи чейнәп дурмагын, бир зат билесиң гелсе-де, янжап сорайгын. Сыгдырмажак болсаларам Недире гарашяныңы айт, шол гоша гележекмиш дий-де сыпай.

— *Ончасыны өзүм оңарарын, Кеймир. Нәме, маңа нәбелетмиң? Нәме чилмелем болса буюр.*

— *Чилмели гүррүңиңи гой!* — *дийип, Чопан пышырдап азгырылды.*—*Сен айдыланыны эт. Мелегушуң бәсдешлерини, хәсиетини, ниредендигини билжек бол. Бизе ене бир гүни Худай берди.*

Гечилини уградансоң, Кеймириң өзи хем шу төвереклере айланайын, тиз гелерин дийип, Чопаны еке гоюп гитди.

Чопанам жарчыларың гүкениксиз жарыны диңләп, окараларың, керсенлериң, себетлериң, күйзелериң арасында өз бедевлерине середип, хыял йүврүдип отыр. Жарчыларың сесинден ол ниреде дир гөреш тутуляныны, ниреде дир тир-кеманлар атыляндыгыны, енеи пәлванларың, өкде мергенлериң атларыны, алаң бай-

ракларыны эшидип отыр. Кеймир хем кән гарашдырман гелди, эмма Гечили гелер ерде гелмән, Гүн энегини дага беренде гелди. Донуның сыныны долдурыбам аклы-гаралы үзүм гетирипдир. Чопан оңа азмлы топулды:

— Нирә йитирим болдуң?

— Диен буйругыңыз билен болдум.

— Шейле-де бир эглениме бармы?

— Барыпжык гайдаяр ялы, тайяржа зат бармы, сенем, валла, Чопан. Мениң шу гүнки билен шугулларымы, сен еди йылда-да тапмаяң.

— Билениң бар бола! Атлары гездирмели, сува якмалы, ийм бермели. Сен болсаң каңкап йөрсүң.

— Сениңем, Чопан, шу гиррикилигиң галжак дәл-ов. Ондан гөрйән непиңем-ә ёк.

— Ери, боля-ла, геч кечән үстүне-де, гарбан — дийип, Кеймирем чаларак гахарының бардыгыны билдирди. — Өзүң саг-аман гелипсиң, шоңа шүкүр. Хәлки атылан топ-түпеңлериң гүммүрдисем бизи алада гойды.

— Ол гүммүрди гелналыжыңкы-лай. Ай, бу тоя хеммелер хайран. Ек, ёк, керсенлери сүйшүрме, мен док. Овшарларың гошунда үйтгешик-үйтгешик нахарлар бишириллди. Ынха, сизе-де бал ялы үзүм гетирдим. Өзем бидәне.

— Хәъ, Гечили, сен шу бокурдагыңа эҗиз-дә.

— Оңа эҗиз дәл бармы! Делҗе затдан сизем дадайсаңыз дийип гетирдим.

Атлара середенлериңден соң, аягам чекилди. Үч дост орнашыклы отурдылар. Гечили тирсегине сөенип, сүйнүп ятан ериңден пышырдап, шугулдыр гыбат барындаң хабар берип башлады:

— Кеймир, гуйругына, ялына хына урлан бир гырат бар велин, валла, горкаймалы.

— Кимиңки? — дийип, Чопан пышырдады.

— Кими танаяс бу ерде? Ашур хан дийиб-ә кән агзаярлар. Инди гич болды, эртир ирден Кеймир өзүң сынла велин, Мелегушуң байрагына дава этсе герек.

— Нәме, бейле үйтгешик ери бармыш, о бедевиң?

— Мес, вахарман ялы, кейпи дирңилдәп дур.

— Бәх, бәх!

— Баверт велаятында тархан атмыш. Газыкда даңылмаярмыш. Кимиң экиниңден ийсе ийибермелимиш.

— Əхяи илиң халаны дийсеңе!
— Башыны асмана тутуп, эдил дагларың айрагы ялы депренип дур.
— Умыт ришдесии элден бермегил, Гечили.
— Онсоң башга гыбатларам эшитдим.
— Ери, бакалы.
— Мен гөрен-эшиденими айдян, эй, Чопан, бу Недиргулы-ха ёл уруп йөрен галтаман экени. Нас урсун, шей диййәрлер.
— Самсык гүррүң этмесене! — дийип, Чопан алнетинден алды.
— Мен эшиденими айдян. Кервен талаян экенлер Бабалы Көсе болса оны үч оглунданам илери тутян экени. Недиргулы хем саг элим хем сол элим диййәрмиш. Гөрешде, авчылыкда, яй атмакда өңүне гечип билйән ёкмуш. Вий, ёгса-да аламана гидйәрмиш Көсәниң өзи билен биле Хывадан гелен аламанчыларың өңүнде-де кән дуруп, ёлбарс ялы уршанмыш Бир гезек хывалылара есирем дүшүпдир.
— Оны билйәс-ле, өзүмиз гетирмедикми? Сен бедевлерден гүррүң бер, бедевлерден!
— *Ёк, ол сизиң гетирен гезегиңиз дәл. Эдил геченже йыл, эдил шу ерде хывалылар Недиргулы дагыны есир алып әкидипдирлер. Көсе, бәш йүз атлының өңүне дүшүп, ызларындан ковуп етип билмәндир. Үч гүнден соң Недиргулының өзи сыпып геләйипдир, үстесине-де, хывалыларың бир топарының элини даңып гетиренмиш.* Шонда Көсәнин гөвни хас етип, ынха, түйс мениң ериме, Бавердиң ханы болмалы йигит диенмиш. Гызыны той эдип берйәнем шонуң үчинмиш.
— Ери, бес этсене! Оны ынха, гиңишликде Недиргулының өзүнден сораярыс. Сен бедевлерден гүр бер. Хыналы, хынасыз гыр бедевлерден гүррүң бер. Эртир чапылжак атлардан гүррүң бер.
— Мелегуш-а өвйәрлер, Чопан. Оны танаянлар бар экени. Гелип сынлабам гидипдирлер. Өз-ә йылдырымдыр велин, гарран болаймаса диййәрлер. Ниетлерем пеллеханаңы аңрык сүйшүрмекде. Шонда утаймасак, башга тәри ёк диййәрлер.
— Шейтжеклерин-ә аңырдым — дийип, Кеймир гошулды.
— Недиргулыны бу ерде йигренйән экенлер. Ол

сыртыны Көсә дирәп, халамадыгыны гамчы билен сайгылап йөр диййәрлер. Галаларың ханлары хем Көсәниң янына баржак болсалар, илки Недиргула пара-пешгеш берип, шондан ижаза алярмышлар. Ай, гаты забун диййәрлер-ә, газап диййәрлер, сөйяр диййәрлер.
— Гечили, ганар-ганар пөвхе сөзлери бес эт. Бу ере Мелегуш дийлип гелненини унутма!
— Сен сакавын соңуна серет, соңуна.
— Ери, соңунам эшидели.
— Кеймир икиңиз Недир, Недир — дийип, жуда ынанайяныз велин, жыртлак байтал мүнен ялы, бир ерде-хә сизи ере пылчар, йөне нириде йыкжагыны билип боланок.
— Бизем ят үчин янбаш көйнегимизи йыртасымыз ёк — дийип, Чопан Гечилини аркайын этди.
— Хәй, берекелла! Ынанмагын достуна, саман дыкар постуна! Бу гүррүңи инди бес этдим. Икимизиң хасабымыз деп чыкды.
Даң атандан Кеймир эййәм эли торбалы, халталы, голтугы бедели, ёрунжалы гайда-гаймалашык мәхелләниң ичине урупды. Ол гүйругына, ялына хына урлан гыры гөзледи. Нәче айланса-да, голайдакы ятакларда оңа гөзи дүшмеди. Вадарыга! Шәвүре гидендир-ов! Худай бардыр, Худая сыгынайын! Гошуна доланып геленем шолды велин, жарчыларың сеслери сәхраны долдурды. Егинлы-инчели зарплы бокурдаклар тойчулары хем чапылжак атлары Гарадепәниң янына чагырярдылар.
— Хай, илки гунанлар чапылжакдыр-хо-ов!
Мәреке ер сүйшен ялы болуп гүндогара украды. Ынха-да, эййәм яшажык, дәлиже гунанлар кееркеклешип дурлар.
Овадан, мес, гарагол икияшарлар агыздырыкларыны чейнәп, сагы-солуна бакып, мессан-мессан басып, ортада пырланярлар. Парлак бедевлере сын эдйән мәреке ваг берйәрди. Хер гунаның үстүнде бири, хер гапдалында-да бири. Кеймир шу вагт сейислериң, ат эелериниң чапыксуварлара саргыт барыны эдйәндиклерини, толгуняндыкларыны билйәрди. Гунанлар кән экени. Олардан отуз-отуздан үч тапгыры чапыландан соң үчяшарлар гошулды. Тоюң улы болшы ялы, тамакин аргамаклар хем кәнди. Булардан ам отуз-отуздан дөрт тапгыр чапылды.

Телпеклер, чөвурмелер, шырдаклар, силкмелер асмана зыңылды. Жарчылар богазыны йыртайжак болярдылар.

Ынха, бир ерден ики-еке басып Недиргулы хем гелди. Мәреке ики бөлүнип, тәзе өйленен сердара ёл берди. Ол Кеймир билен эллешип гөрүшди.

— Халыпа, яныңа-да гелип билйән дәлдирин.

— Ягдайына душүнйән-ле. Газыгында гаррасын!

— Таңрыялкасын. Айданың гелсин. Мелегуш-а гурат ялы.

— Гурат-ла. Йөне бәсдешлер гөрнёнок.

— Жар чекилсе, оларам орта чыкарлар, сенем чыкарсың. Бир гыр бедев-ә болмалыдыр, бейлекилере гөвнүм етенок.

— Киминки?

— Дүйнки таңышдыранымыңкы. Гозган ханыңкы.

— Ашур ханмы?

— Ады ядында галыпдыр-ов! Оларың йылкылары сүри-сүри. Чапылян аргамакларының өзи санардан кән. Эййәм шу гүн ол шу тойда дөрт байрак алды. Жарчы адыны кән тутды, эшитмедиңми?

— Ялы, гуйругы хыналанан гыр бедев шонуңкымы?

— Бәх, халыпа, сениңем-ә шугулың зор экени.

Жарчыларың сеси үйн алышдырмады:

«Хай, инди ула гойберилйәндир-хов! Мейиллиң орта чык-хов!» дийленден Мелегуш душүнен ялы, башыны силкеледи, дуран еринде депиржеклейәрди. Хөвес билен сынлаян Недиргулы жанаварың толгуныьшына йылгырярды. Дуйгурдыгыны! Намысжаңам диййәрлер. Халыпамы биабрай этмесе герек. Бу вагт Кеймир зерден салланян Гечилиниң гулагына соңкы саргытларыны берйәрди. «Пелле давасыны этмегин. Нирeден гайтсалар боляр дийгин. Мелегушуң өзи алып чыкар».

Ынха, ялына, гуйругына хына урлан гыр хем орта чыкды. Ене бир реңки ачыграк, бойы песрәк меле чыкды. Ене ики саны даяв, мес дор бедевлер яныш йөрәп, жылавларыны чейнәп орта чыкдылар. Буларың бири сүйнмегрәкди хем маңлайы киченрәк сакарды. Ине, бирден Ашур ханың өзи бир гуйрукман, нышансыз гара доры мүнүп чыкды. Бу гара доруң бойнуның белентлиги мәрекәни ... гырада дуран Недир дурубилмән: «Бе, Ашур ханың өзи чапайжак ялы-ла» дийип ичини чекди.

— Мүнүп отуран атыны танаярмың, нәхилидир? — дийип, Кеймирем сабыр кылып билмеди. Жогап болмансоң, өзи-өзүне жогап берип башлады: «Бедев-ә аңрыбаш экени. Мелегуша шол хыналы гыр билен шу гуйрукман гара дор бәс геләймесе, өзгелер-ә асгын гөрүнйәр. Бу белент гара доры эесиниң өзи, Ашур хан чапжак болса, бедевине гөвни етйәндир. Чекиден өни бичак овадан-да, чекиден ызы эшек ялы-ла. Сагрысы пес, япгыт. Говы ери гуйругыдыр белент бойны экени. Гуйругыны дувмели экени, ере етип дур.

Бейле бедев узакчыл-а болуп билмез. Гечил-ә шуны табшырайын. «Чопан! Чопан! Ет, Гечилә айт, пелләни өзи узалтжак болсун. Херңадаралык этсин, утандырсын, эминлере абыр-забыр этсин велин, пелләни аңрырак чексин, ет!» Чопан эййәм турувхана угран атларың гапдалы билен ылгады-да, Гечилини ышарат билен саклап, Кеймириң саргыдыны айтды хем гуйрукман гара дор нәче өңе душсе-де, горкмасын, узага гитмез, тиз ядар дийенини айтды.

— Недиргулы! — дийип, атлар гөзден йитенсоң, Кеймир йүзленди. — Сениң Ашур ханың атлары говы экени. Сейислигем зор болмалы. Йөне эмелкеш, мекир экени. — Недир гең гөрүп йүзүне чиңерилип дурансоң оны аңкартды гояйды. — Елда Ашур хан мүнүп барян гуйрукман гара доруңдан душүп, хыналы гыр ата мүнер. Ынха, соң гөрерсиң, я эшидерсиң. Пелләни аңры чекер. Ол бейлеки чапыксувары билен өңүнден бичишлери ялы, турувбашдан гуйрукман гара доруң жылавуны гойберерлер. Шейдибем алдап Мелегушы хем турувдан бар гүйжүни сарп эдер ялы ягдай дөредер. Мелегушы алдажак болярлар. Шейдибем гуйрукман гара дор билен Мелегуш икисини говы ядадып, ысгынлары гачансоң, өзүниң орта гүрпде гелйән хыналы гырының жылавунам гойбержекдир. Шу эмели биленем Мелегушдан озмакчыдыр. Вах, сениң достуң Ашур ханың атларыны өңден танаян болсадым, онда бу эмеллериң биринем этдирмездим. Чопаның айданына Гечили душүнендир-ле. Шейтандыр өз-ә!

— Халыпа! — дийип, Недир Кеймире чавуш чакян

ялы ювашжа йүзлейди. — Сен достуң, достуң дийи
көп гезек гайталадың велин, Ашур хан өз тирәмизде
вем болса, мениң достум-а дәлдир. Онуң аслы ха
какасы хан, өзи хан. Ол хан оглы ханзада. Өз бер
талалары бар, дөрт йүз нөкери бар. Мен болса шу
дережә гарамаяклыкдан етдим. Ашур ханың мүн
ичи түтәп дур. Ол мениң билен басдаш! Инди, ер
геленде саңа айдаяйын. Шу тоя-да ол өлибиленок
Какасы Көсе билен гуда болжак болуп көп дызады
О гызам мениң маңлайыма язылан болуп чыкды
Олар мени гарамаяк дийип, өңем, хәзирем эсгерм
жек болярлар. Сен билип гой, шуны!

— Дүшүндим, Недиргулы! — диенден инерлериң дүелериң ховутларының үстүнде дик дуранлар зовла дыбердилер.

— Хонха, гайдандырлар-хов! Ай, йүзлери бәрик дир-хов! Энтег-ә топлум! Онха, бири өңе сайланды Вах, танап боланок. Кимиң гөзи йити-хов? Гөрйәни низ айтсаңызлаң! Я, Алла! Я, Алла! Я, Алла! Өзүң ден медет!

Телпек ятандан Мелегуш өз үйтгешик хем утя турувыны этди. Мелегушуң бу турувына Гечили өңк чапувлардан белетди. Шонуң үчин Гечили шу гезе хем Мелегуша пәсгел бермән, жылавуны силкелемән шол турувыны эдәйбилседир дийип, Алланы чагырып эерден берк япышып гайым отырды. Мелегуш өңкү лери ялы гөни дурман гыраракда кесе дурды. Эми телпегини ятыран бадына гаңрылып бир зыңды ве лин, бирбада хонда зыңлып, бейлеки бедевлериң өңү не дүшүп, оларың сүссуны басды. Жанавар, Мелегуш агыздырыгы дартанокды, дызанокды, йөне бейлеки лерденем сайланыберенокды. Ине, бирден хәлки гүй рукман гара дор бурнуны парладып, сүйнүп башла ды. Онуң чапыксувары не себәпдендир оны гамчыла мага башлады. Гечилиниң гөзи велин, хына урла гыр атың үстүндәки узынак пыядада — Ашур хан ды. Хәли шу ере, турувхана гелйәркәлер, ханың до атдан дүшүп, шу рецкленен гырата мүнмегини, ча пыксуварың болса сесини чыкарман ериңи чалшаны ны гөрен Гечили бу ерде бир пыррылдагың барды ны аңылды. Бир пыррылдагың бар еринде икинжи сем, үчүнжисем болаймалы

Гечилиниң акылы кесгирди — тиз дүшүнди. «Ага энеми алманка, мен энеңден болманкам, сениң ялы ексуранлары ере сокярдым» дийип, йүрегини бире баглады. Гечили өз тилсимини, эсасан, Ашур ханың болшуна гөрәрәк гурмалыдыгына аңрыяны билен дүшүнди. Өзи хан оглы болуп, бу бедевлериң эеси болуп, ол диңе чыкар тамасыны эдйән бедевине мүнендир. Гечилиниң бейниси иңнән чалт ишлейәрди. Иле белли хан болуп, бейле улы чапувда тозана гарылмак услыбы дәл ахырын, гелшиксиз ахырын. «Тандың, хан ага, бу ерде чочаны! Кеймирем анан экени. Гуйрукмана алданып, ызындан ковалаймагын дийип, Чопандан сарганы жай етишди».

Гуйрукман турувдан батлы чапып, деррев оң-он бәш әдим өңе чыкды. Йылдырым бол-а. Сүйнәйшини Аякларам узын велин, чапыксуварам жылавы гойберәйди. Бу эдишиңизе тилки гапаның мени диерлер Шол мене Мелегушы алдажак, имриндиржек болярлар. Гидибер. Мелегушуң үстүнде Гечили отыр ахырын. Эжем пахырданам үч йыл өң доган чиштелпек отыр ахырын. Гечили гапдалына серетсе, Ашур ханың гыргы гөзлери Мелегушда. Дүшнүкли. Алданамок герек. Ичиң түтесин! Сени велин сыпдырман. Башга нәме эмелиң болса эдибер. Ара аларлармыка? Гысжак боляңызмы? Ягыдан яй бойы! Азажык сайланайын. Мелегуш жылавуң чаларак силкиленине дүшүнди-де, үч-дөрт гүйчли товсум этди. Гечили голтугының ашагы билен Ашур ханы ене жыклады велин, онуң гөзлеринде янян от гөрди. Е-ек, сен Гечили чиртмеге дүшендир, өңдәкиниң ызындан етжек боляндыр өйдйәнсиң велин, ялңышяң, хан ага!

Догруданам, Мелегуш дызады, гуйрукманың ызындан етеси гелди, бижай дызап-дызап, Гечилиниң голуны ёлара гетирди. Онсоң жылавуң мәкәм сакланяныны дуюп, Гечилә дүшүнди. Хернә, шүкүр, дүшүнд-ов!

Ел ярпыланда, гуйрукманың аягының булашып уграныны Гечили гөрди. Мелегуш шол бир гидивүнде болса-да, гуйрукманың ызындан йыгрып барярды. Чепиңе гаңрылса ханзаданың хем тутуш топлум билен дабырдап гелйәнини гөрди. Гечили Мелегушуң бойнуны эллэп гөрди — чыгжарыпдыр, дер берип башлапдыр, түйс диен вагты. Гойберсеммикәм? Ек, Гечили, сабыр эт! Ене биразажык сабыр эт! Ал салмак

пурсады гелди ойдйэн. Гел, менем хүнэрими гөркез-
йин. Ханзаданы өңе сыпдыран болаЙын-да, Мелегу-
шуң гахарыны гетирейин. Жылавы эзгелере билдир-
мэн, диңе Мелегушуң өзи сызар ялы чаларак дартды.
Мелегуш дүшүнен боларлы — башыны силкмеди, жы-
лавы алжак болмады. Ханзада инди өз гуйрукманы-
ның ызындан етди-де, гамчысыны шарпылдадып ур-
рады, ол мүнүп барян хыналы бедевини гыссап баш-
лады. Хонха, тойчы мәреке. Энтек гыкувлар-а гулаг-
иленок. Бирденем Мелегуш жылавы дартып башла-
ды. Гечили голуның ёлунара геленине зордан чыдап
Мелегушы мундан артык саклап болмажагыны бил-
ди. Онуң гахарының гелйэнини, намыс эдйэнини Ге-
чили аңды-да, жылавы бошадайды. Мелегуш ыздакы-
лардан сайланып, шаглап уграды. Гуйрукман инди
ыздакы тозана гарышды. Онуң гүйжүниң гутаранды-
гыны диңе Гечили дэл, бейлеки чапыксуварларам бил-
ди. Олар өңденем билшикли ялы. Аллаха шүкүр, ин-
ди гысыб-а билжек дэллер. Ханзада-да инди өңе сай-
ланса-да, озайжагына ынамы ёк ялы, хыналысыны
бижай берк сайгылаярды. Мелегушуң көпүржикли де-
берендигини гөрен Гечили хем гамчысыны галгадып
гыкува башлады. Ол гамчыны Мелегушы урмак үчин
нем дэл-де, голайына бетпыгыл чапыксуварлар гелэй-
месин үчин, абай-сыясат үчин, бирки товсум өңрэкде
барян ханзаданы хем гыссамак үчин булайлаярды.

Мелегуш хыналы гыры йыгрып башлады. Ине-де
деңлешди. Галдаллашанда, ханзада Гечилэ пэсгел
бермек үчин гамчысыны хем сагына, хем солуна шар-
пылдадярды. Озал мунуң ялы намартлыклары көп
гөрен Мелегуш тисгинмедем, алжырамадам, сувулы-
берди, сувулыберди. Ханзаданың гамчысы жанавары-
бойнуның йүзүне шарпылдадам велин, ол башыны
силкмеди. Кэбир сарч бедевлер ялы аягыны йитир-
меди. Ене бирсалымдан хан ага билен Гечилиниң
гамчылары урушдылар. Йөне Мелегуш араны ачай-
мадык болса, икисиниңем гарпышаймагам эхтималды.
Жанавар шейле бир сүйнди велин, инди ханзаданың
гамчысам етер ялы дэлди, гаргышам.

Тойчы мэрекэниң гыкувыны инди Мелегушам, Ге-
чилем эшидйэрди. Мелегуш хына билен реңкленен
гыр бедевден дөрт-бэш гөвре өң гелди. Болды бир
гыкылык. Гопды бир гох. Чопан ылгап барып Меле-

гушуң бойнундан гужаклады. Йузүнден-гөзүнден өпди-
-де, ылгавына идип гошуна гетирди. Кеймириң янына
болса, эпей-эпей яшулуларымы, гейнүвли бегзадалар-
мы, эда билен гелип, гөзүң айдың йигит дийшип, хер-
си өз гошуна мыхман чагырярдылар. Недир болса
Кеймириң гулагына чавуш чакды: «Таңрыялкасын,
халыпа! Сен-э гедемже Ашур ханы чаман мүңдүрип,
чаңда галдырдың. Көсэниң гызына савчы барыны ибе-
рип, элинден алдыраныңа гыжыт барыны ийжэрди ве-
лиң, Мелегушуңкам үстүне урна болды. Хош! Агшам
өзүм сени тапарын!»

Бэш саны мен диен жарчының ёгын сеслери тойчы
мэрекэниң вагырдысыны басды: «Хай, текелерден
Кеймир ханың Мелегушы тоюң иң улы байрагыны
аландыр-хов! Гөзүңиз айдың-хов! Ики инер билен
бир алаша байрагы Мелегуш аландыр-ла-хов!»

— Гечили! Деррев Мелегушуң үстүне кече ат-да,
иришме билен гездир.

— Хэзир! — дийип, Гечили ерде дүйрленгә ятан
уллакан аткечэни гөтержек болды-да «вэк» дийип,
саг голуны тутды-да, чөкэйди.

— Нэме болды саңа?

— Голум чыкаян-а дэлдир, гөрсене! — дийип, Чо-
пана чигнини узатды. — Гуйрукман гара дор башда
гаты өңе сайлананда, Мелегуш батлы дызады велин,
жылавы бермэн зордан сакладым, шонда голум чы-
кан болаймасын?!

— Ханы, голуңы ёкарык галдыр. Галяр-ла. Чык-
мандыр. Йөне гаты агырандыр. Эбер кечэни, мен
атайын — дийип, Чопан улы аткечэни Мелегушуң үс-
түне атды велин, онуң дөрт аягы билен келлесинден
өзге ерини, сагрысыдыр гуйругына ченли япды. Ким-
дир бири бойны билен сагрысыны черимемеги масла-
хат беренде, Чопан оңа аларылып серетди-де, Гечилә
иришмәни берип, гездир дийди. Чопаның бедеви бей-
ле букмасының себэбине көплер дүшүнди: кече хем-э
ядав бедевиң жанына яражак, хем-де эдил шу вагт
бу йыңдам жанавары гөрмэге гелйэнлериң көплүги
ерарлы гөз дегэймегинден этияч эдилйэрди.

Мелегуш кечели гезип йөренем болса, онуң дашы-
ның мэрекеси көпелмесе азаланокды. Хер ким бу улы
байрагы алан, Ашур ханы эт гоян, ил масгарасы эден

үйтгешик ахал бедевини хырыдар сынлап, ашык бо-
луп гидйэрди.

— Текелериң бу аты гелев болса, бу тойда баш-
рак алжак боляң адамың келлеси хук — диййип, Ме-
легуша өңден белет хем тапылды.

— Мелегуша асыллы, дүшби жанавар диййэрлер.

— Сейси душупдыр жанаварың, сейси.

— Ёк, бу шол өзи өзүни сейислейэн бедевлерден.
Жанаварың дине дили ёк.

— Оваданлыгыны, гөзеллигини дийсене!

— Гөзел кеми ёк.

— Чапувда гамчы герек дәл диййэрлер.

— Хава, кәбир гаты дүшби бедевиң танапын
узын даңсаң, өзи гезим эдип, өзи өзүни сейислейэ-
дир. Ынха, бу шол дүшби аргамаклардан.

— Алын сачы бурнуның үстүне дүшмез ялы гыр-
кыпдырлар.

— Гуйругының нешелидигини.

— Башы чапыксувар билен дес-деӊ. Чапанда гө-
рәймесе, дурка-ха ёлы гөрүп билйән дәлдир.

— Гөвсүниң гиңдигини! Айбогдашыны гуруп от-
рыбермели.

— Сагрысы онданам ясыла.

— Бирнеме яшапдырам велин, хамы шинди юка.

— Секиз яшындамыш.

— Онда-да улы байрагы алды.

— Он бир яшан бедевиң бир тойда үч байрагы
аланынам гөрдүм-ле.

Недир ене гала Хывадан мыхманлар гелендигини
айдып, өтүнч сорап, Ыбрайымы ики гатыра бол той
сачакларының ужундан элине илен азык-овкатлары
йүкләп, ичи шекер-шербетли, күлчели-кишмишли бир
нәче себеди дүшүрди. Мелегушуң чыканына ол хем
бегенйән экени. Үчүсинем Бавердин галасына мүрәхет
этди. Багшы-сазандаларың ярышының бардыгыны
айтды. Кеймир гаӊрыялкасын билен сыпды. Атлары
индисиз, гөзегчисиз гоюп гидип билмежегини хем
айтды.

— Гошуныза фаррашлардан берк гаравул атайын.
Аркайын болайын!

— Шуны гөрйәрмиң? — диййип, Чопан Ыбрайымы
ужы йити узын гебле гөркезди.

— Гөрйән, бизиң илиң геблелери-дә.

— Өтен агшам, кимдир бири Мелегушуң аягын-
дан чепэп зыңып гачды велин, ызындан етип билме-
дик. Шонуң үчин бу теблелериң ене болаймагы
эхтимал.

— Бе, бе! Өтен агшам дийсене! Херна дегмән-
дир-ов.

— Мелегушы Алла горапдыр. Ёгса ол бу гүн инер
билен алашаны алып билмезди.

Кеймир той гөввүрини галдырансоң, Ыбрайым хош-
лашып гитди. Гиденде тоюң эртир совуляндыгыны,
гелен мыхманларың көпүсиниң өйли-өйүне гидйэнди-
гини, йөне Недириң Кеймир дагыны айратын мыхман
алмак ниетиниң бардыгыны айтды. «Башга нәме ке-
миңиз бар?» диенде, Гечили: «Индики геленде, бир
гадак нас хем гетир» диййип саргады.

Бегенчли агшам үч достуң үчүсем үзлем-саплам-
рак ятдылар. Гечилә-хә голы хем бирнеме азар берди.

Эртеси даң атандан Ыбрайымың еке өзи атыны
гордурып гелэйди. Хошамай салам-хеликден соң:

— Кеймир, яшулымыз хем керемара сени гутла-
мага геләйжек ялы, хем Мелегушы сынламакчы.
Шөвре-шикәре гидәймәкәлер дуйдурайын диййип ге-
лэйдим. Гайрат эдиң-де, гошуныза болаверин. Не-
дирем хайыш этди.

— О яшулы диййәниң ким-айт? — диййип, Чопан
үшерилди.

— Шу галаларың, Бавердиң ханы. Бизиң хормат-
лы ханымыз Бабалы бег. Көп дөвлетли адам. Инди
Недиргулыныңам гайыны боляр. Акыллы, пайхаслы,
абрайлы ховандар. Эйраның патышасы Солтан Хүсейн
биленем барыш-гелишли. Патышамыз ханымызы көп
ягшы сылаяр.

— Патыша билен барыш-гелишли, дөвлетли адам
билен танышлык ачсак, арманымыз нәме! Гелен —
дөвлет!

Кеймир дагы Мелегуша, өзлерине, төверегине ти-
мар берйәнчәлер, гош-голамы режелейәнчәлер, гала
тарапдан улы топар атлы гелип гапдалларында дүш-
ледилер. Кеймир эдеп билен өңлериңден чыкып, мә-
хирли саламлашды хем гошларына мүрәхет этди.
Бабалы бег чури эңеги энтек кән чалармадык көсе
сакгаллы, аррыжак, орта бойлы йүзи аграс адам эке-
ни. Бу гелен отуз-кырк атлының арасында Недиргу-

лы хем бар экени. Гожа яланач дуран Мелегуш[ы]
гапдалында дуруп эсли сынлады.

— Теке гарындаш, гөзүңиз айдың! Түвелеме, [...] верди багладыңыз. Мелегуш-а өңки гөренимден [...] үйтгемәндир. Хабушанда дөрт йылмыка мундан [...] абрай барыны аланда мен бардым. Шонда мерхем[...]ли топчубашы кән пулам хедүрләпди. Сизи шон[...] зор гөрдүм — сатмадыңыз. Атыны сатан билен му[...] күни сатан адама акыллы диеноклар.

Хич кимден сес-седа чыканок. Ханың гүррүңи[...] бир сөзүнем ере гачырман диңлейәрлер. Четрәкде [...]ранлар элини Мелегуша узадып чала пышырдашя[...]лар. Ат жанавар өз сынланяныны билип, кичиж[...] келлесини буйсанч билен силкелейәр. Ынха, мени[...]рүң диййән ялы, газыгының дашында сейкин бас[...] айланяр. Бирденем сәгинип, овадан гулакларыны [...] ержекледип, эдилйән гүррүңлере дүшүнжек бол[...] ялы диңширгейәр.

— Эшитдим велин, жанавар секиз яшапдыр. [...] тек-энтеклер чапарсыңыз-ла, хөвүре гоймак хыял[...]ныз-а ёкдур?

— *Энтег-ә хөвүре гоймак хыялымыз ёк. Нес[...] болса, ене бирки йыл аягыны гөрерис-дә. Онсон хөв[...] гояймасак.*

— *Хава-ла, энтек гүйч кән жанаварда. Шей[...] дәлми, Таган хан?* — дийип, ол янында дуран яп-яс[...] телпекли гараягыз, долмуша йүзленди.

— Хейвере ягшы бедев! — дийип, Таган тассыкла[...]ды. — Йөне теке атлары овадан болса-да, йында[...] болса-да, бизиңкилер ялы, ёмут атлары улы узакчы[...] болмаярлар.

Чопаның гөвнүне Мелегуш кемсидилйән ялы г[...]рүнди. Ол дурубилмән галдавлыгыны этди:

— Белли аралыга гойберсең Мелегуш ёмут атл[...]рынданам байрагы алаверсин. Мелегушуң энтек б[...]рак гидерен ери ёкдур.

Чопаның гирриклигини Кеймир халамады. Ол до[...]туна нәгиле хем игенчли гарады. Аңырдан, мәрекән[...] ортасындан Недир бәрик чыкып, ол хем Чопана [...]харлы серетди.

— Ёк, иним, бу лачын ялы, гаплаң ялы, эндам[...]на алтын сувы чайылан, эшитмишиме гөрә, өзи өзү[...] сейислап билйән гулан сагрылы Мелегуша ат дакм[...]

хыялымыз ёк. Онсонам сиз мениң мыхманымсыңыз, хич кесе аз дакдырманам, аркайын болайгын.

— Хан ага, Чопан хем Мелегушы тарыплажак болуп, жеделсиз йөне айдайды — дийип, Недиргулы ара дүшди.

— А-хов, адамлар, той гүни бәсдешлик дәпдир-дессурдыр — дийип, Таган төверегине серетди. — Гелиң, сынап гөрелиң. Ынха, мениң ёмут атларым бар, ынха-да, Хорасаны баглан Мелегуш. Гелиң ярышдыралың.

Үйшмелең мәхелле бирденкә ваг берди. «Ахал-теке тохумы билен ёмут атының тохумы билеликде гошуланок ахырын». «Херсиниң озалдан дәп болан пеллеси бар ахырын». «Ахал-теке атлары голай ара йындам, ёмут атлары — узак ара». «Мелегушы дүйн дөрт мезилден гойбердилер. Ёмут атларыны болса, секиз-он мезилден гойберйәрлер». «Мелегушы майыржак болярлар». «Майрыласы ёк». «Майрылса хөвүр аты эдәерлер». «Кеймир разылык береси ёк-ла». «Яш йигитлер гәчгүнли боляндырлар». «Онда-да текелер». «Кеймир о дийжеклеринден дәлдир».

— Кеймир хан, Таган ханың теклибини нәхили гөрйәң? — дийип, Бабалы бег кичижик, мекир гөзлерини Кеймириң йүзүне дикди.

— Ики айры тохум биле гошуланок хан ага — дийип, Кеймир чүрт-кесик этди.

— Оңа акылым четя-ла. Йөне Мелегушуң гаты гурат гөрдүм!

— Гурадам болса боланок. Өз тохумындан, ахал-теке тохумындан болса, онда бу үйшен мәрекә томаша гөркезердим.

— А-хов, Таган, диле гелди, биле гелди! Гел, биле гошалың, йөне Мелегушы, дүйнки пеллесинден дөрт мезилден гошалың. Кеймир хан, разымың? — дийип, хан ага гөчүп уграды.

— Дөрт мезилден гошулса, хайсы тохум болса гелиберсин — дийип, Кеймир янына гелен Мелегушуң маңлайыны сыпалады.

— Дөрт мезиле гидип билмен — дийип, Таган гаршы чыкды. — Он мезиле болар. Оваррам, секиз мезиле-де разы.

— А-хов, Таган ага, ахал-теке атларының дөрт

Зак. 2091 — 2

мезилден ёкарыдан гайдан ери ёк сен болса секи
мезили агзаян.

— Агаасам, догры эдйэн. Гайратыңыз болса — се
киз мезил. Бизин бедевлеримизе диңе тойнагы гызя
ча ики мезил герек.

— Кеймир, Мелегушы секизе гошаймагын, тойна
лары сыпырылар — дийип, мэрекеден бири гыгырды

— Гелиң, ахаллы гарындашлары гыссамалың. Б
ярышы гой болсун эделиң — дийип, хывалыларда
пэлвансыпат бири гепледи. — Бош гүррүң ахыры. Г
зе гөрнүп дуран задың жеделини этмэлиң. Секиз ме
зилден гойберилсе, Кеймириң озмажагының ики уж
ёк ахырын. Атларың тохумы айры, тохумы.

— Гел-хов, Таган, сенем секиз дийип дурма-да
алты мезиле разы болай, Кеймир хан хем разы бо
лар-ла — дийип, Хан ага жошуп уграды.

— Мен озал он мезил дийип дурдум, соң секиз
гетирдиңиз, инди алты диййэңиз. Ёк, ёк. Гайраты бо
лан секизе чыксын!

— Таган ага! Бу ерде гайрат сөзи нэмэ герек
Атларың тохумының айрадыгыны билйэң ахыры
Бейле кечже ярыш ата-баба гөрлен зат дэл.

— Адамлар! — дийип, Бабалы хан Көсе төвере
гиндэки вагтылдыны көшешдирди. — Ынха, теке га
рындаша-да, ёмут гарындаша-да йүзленйэн — эгер
секиз мезиле гойберип, мениң шу тоюма улы ядыгэр
лик этселер, мен нэме дийселер эчилейин. Байрагы
ики йүз түмен билен дөрт инер, дөрдем халат.

Вагтылды тэзеден мөвжеди. «Ол-а атларың өз ба
хасынданам гечди». «А-хов, текелер, боля дийәйиң!»
«Таган ага-ха разы». «Секиз мезиле Мелегушуң гүй
жи асгын ахырын». «Кеймир, разы болаймагын!»
«Нэме, о жанавары майыржакмы?». «Гошайма, алжа
гың-алмажагың гүманадыр!».

Ики-еке басып, Кеймириң янына Недиргулам гел
ди. Йылгырып эгнине какды. «Кеймир, геп байракда
дэл, геп абрайда. Өзүң ничик гөрйэң? Мелегуш секиз
мезили алмажагын-а менем билйэн велиң, сениң се
йислигиңем зордур. Дүйнки Ашур ханы омпа отур
дышыңы мен Мелегушдан гөремок, сенден гөрйэн.
Белки, шунда-да бир эмеллер тапарсың? Мен сениң
сейислигиңе бил баглаян. Онсоңам, халыпа, бир ди
легим бар: Хан аганың энтек хайышына, теклибине

дэл дийлеи ери ёкдур. Сенем оны өйкелетме, сөзүни
йыкма, боля дийәй».

Кеймир башыны яйкады.

— Хан ага нэме дийсең, битирерди.

— Битирерми? — дийип, Кеймир кинаялы чиңе-
рилди.

— Секиз мезиле гошсаң битирер.

— Онда йөр янына. Менем шертими айдайын —
дийип, ханың алкымына бардылар.

— Хан ага — дийип, Кеймир Көсениң йүзүне йити
серетди. — Хеммэңиз шерт гойдуңыз. Менем бир шерт
гояйын. Эгер шона боляр дийсеңиз, мен секизе разы.

— Мен разы, оглум!

— Разымысыңыз?

— Бабалы бегиң сөзи сөздүр

— Мелегушы секиз мезиле гойберип утайсам, эхли
Макентлериңдэки теке гулларыны атак кылармың? Ма-
на өзге байрак герек дэл.

Көсе «хүмм» эдип дурды-да, кичижик гөзлериниң
йити назарыны Кеймире дикип, хырчыны дишлэп дур-
ды. Бу назар гахардан, кинеден долуды. Бу назар
шерти кабул эт-
ниреден мен бу ойна улашдым, инди шерти кабул эт-
месем, мен, Бабалы Көсе Бавердиң ханы бүтин Хора-
сана, үстесине Хыва-да масгара боларын диййэрди.
Өзүниң гапана дүшенини билип, өзге чыкалганың
гүммүк-суммүгиң ёклугыны билип, ол вэшилиге салан
болды.

— Таган диййэн-э, чиштелпегиң шертини эшит-
диңми?

— Эшитдим, хан ага. Сен ол шерти аркайын кабул
эдәй. Секиз мезилден чапышып, теке аты ёмут тоху-
мындан озуп билмез.

— Онда мен-э саңа бил баглап, бу текэниң шер-
тини кабул эдәйжек. Кабул, адамлар! Кабул! Эгер
Кеймириң Мелегушы озайса, мениң он бэш кендим-
дэки эхли теке гул-гырнаклары азат!

«Аминь! Аминь! Аминь!» диен сеслер гиң сэхраны
яңландырды.

— Атлары хачан гошмалы?

— Шу гүн өйлэн! — дийип, Кеймир гечди.

— Секиз мезилдир — дийип, Таган хем гыгырды.

Гөрлүп-эшидилмедик бу жедел, үстесине-де, онуң
үйтгешик шертлери мэрекэни гарым-гатым этди. Се-

гүнйән хайсы, сыгырян хайсы, кәйинйән хайсы! Башыны яйкаян хайсы! Тоба! Тоба! дийип, башыны яйкаян хайсы.

«Я, Алла! Я, Мөвлам! Өзүнден медет!» дийшип доғалар окап отуранлар хайсы!

Өз гүрмегинден Недир Кеймире тарап йөнелди Геле-гелмәше:

— Халыпа, таңрыялкасын! — дийди. — Хан аганың гөвнүни авладың! Онуң гөвни йыкылса, көп вагтлап тукат гезйәр, төверегине-де азап-эзъет берйәр. Инди мен сениң хызматыңда! Нәме деркар болса буйрубер. Алланы чагыралы! Абрай берсин-дә!

— Гачанам Алла диер, кованам!

— Ол-а шейле-ле велин, мениң-ә сенден тамам бардыр.

— Өзүмиңем тамам ёк дәл. Мелегуш озса герек, йөне жанавар майрылаймаса ягшыдыр. Гайының мениң шертими кабул этди велин, лебзи халалмыдыр?

— Халалдыр, халал! Йөне ол ёмут атлары озар өйдйәр. Хош, хонха, хан ага дагы гидйәрлер. Менем галмайын. Ёгса-да, маңа юмуш буюрмадың-ла?!

— Маңа бәш десе ёрунжа герек! Ярты халта-да арпа. Ики-үч санам жык-жык ибер.

— Гала бардыгым иберерин. Жык-жыгы нәтжек?

— Ёк, шу вагт, эдил хәзир. Нөкерлериң бирине табшыр, Гечилини әкидип, берип гойберсин.

— Халыпа, оны дерревжик битирерис.

Кеймир Чопандыр Гечили икиси бу шертлере, бу ишлере игенер өйтди велин, не Чопан, не Гечили сесини чыкарсын-ла. Икисем улы үнжүде, улы гайгыда аткечәниң үстүнде ерс середишип отырлар.

Гечили галадан гүлли ёрунжа билен арпаны гетирен бадына, Кеймир бәш дессәнем Мелегушуң өңүнде гойды. Халтаның хем агзыны чөвүрди. Сейислениң иймини гошавучланып, яновучланып берилйән Мелегуш мавы гүлли ёрунжадан ишдәмен иййәр, кәте арпа-да агыз уряр. Инди дояндыр-да дийип, Кеймир Гечилә әкидип сувдан дойруп гелмеги табшырды.

— Нәче ювдумберейин?

— Ювдум саны ёк. Нәче ичсе бер.

— Кеймир, сен Мелегушы яржак болянмы?

— Сиз диенлерими эдиң-де, аркайын болуң. Маңа-да азар бермәң.

Сувлап дынан Мелегуш ене агзыны ёрунжадыр арпа урды.

— Кеймир, бес этсин-ле.

— Ийсин, нәче ийибилсе ийсин. Хана, үстүне кечәни ат. Дерлесин. Соңрак ене басырып дер хем алалын. Гечили, Мелегуш дойдугы ене эглемән сува якып гел. Ичибилениии ичсин, ийибилениии ийсин. Кечәни айырман дерлет. Кән дерлесин.

Мелегушуң агзы тә өйләне ченли дек дурмады. Гарны улалды гитди. Гүн дага тарап эненден мәреке көпелип гуграды. Гечили дагы чапылжак аты үркүзәймән дийип, олары гоша голай гетирмедилер. Мәреке Мелегуша узакдан томаша эдйәрди.

Хывалыларам хол бейлеракде гош тутдулар. Олар үч аты гездирйәрдилер велин, шол үчүсинем гошжаклар өйдйән.

Ниредендир жарчылар пейда болды. Жар чекип башладылар. Бабалы бег хем өз надымлары, фаррашлары билен хывалыларын янына бардылар. Недир велин, Кеймириң янына гелди-де, ах чекди:

— Мелегушы нәдәйипсиң, халыпа?

— Алланың гудраты чәксиздир.

— Гүлли ёрунжадан гарныны чиширипсиң-ле. Инди о жанавар нәдип йүвүрсин?

— Ат йүвүрмез, багт йүвүрер. Недир, гайының лебзинде дурайса?!

— Дурар! Дурар! Лебзинде дурмаса хан болуп билерми?

— Хай, Кеймир хан, хов! Хай, Таган хан, хов! Орта чыкын-хов!

Кеймир кейпи тутук Гечилиниң эериң үстүне мүндүрди-де:

— Яңкы диенимден бирҗик-де чыкаймагын! Чыкдыгың утулдыгыңдыр. Масгара эдерсиң, биабрай эдерсиң — дийип, саргыды өвран-өвран беркитди. — Өзүңем күсерме, мазалы отур, яз эгнини, башыңы дик тут. Худайы чагыр. Кеймир агаңам бихал дәлдигини билйән ахыры!

Хывалыларың үч бедеви билен Мелегуш хем-де ики саны эмин алты атлы болуп, Гараделеден секиз мезил гүндогардакы турувхана уградылар. Мес, говы сейисленен ёмут аргамаклары дүрли оюнлар эдип

баряр велин, Мелегушуң йүзүни саллаз баршыны ха
ким халанокды

Бу гүнки чапышыга дине Кеймир, Чопан, Неди
хывалылар дәл, тутуш Бавердин илаты толгунярды
Кеймириң гоян шертини кентлердәки теке гул-гырна
лары хем эшидипдирлер. Алланы чагырян, Худая я
барян, намазлыкдан турман дога окаянлар бича
кәнди.

Бәрде тойханада велин, хер ким аягы бишен ял
бир ерде дуруп биленокды. Дүелериң үстүнде ду
дуруп середйәнлерден энтек сес-седа ёкды. Нирәде
болсун! Секиз мезил бәри-бәрдеми нәме! Кеймир
эшитдирмән игенйәнлерем көпди. «Хий-де, док мал
чапып болармы?». «Җанавар гарнына чыдаман баря
ахырын!». Хывалыларың велин, кейпи көкди. Ола
хас ёрган, ядав, гөвүнсиз йөрейән Мелегуша гөзи ка
лышанындан тамалары он эссе артыпды.

— Хонха, гөрүндилер, хов!

— Дөрдүсем топлумы билен гелйәндир, хов!

— Бе, Мелегуш өңде ялы-ла.

— Яңкы, гарны алаң ялы Мелегушмы?

Хер ким өз атының эериниң үстүне чыкып, өр ту
руп гүндогарык йити назарыны дикйәрди.

— *Догруданам, өңден гелйән Мелегуш ялы-ла!*

— *Говужа серет, хов! Ялңышя болайма!*

— *Текәни телпегинден танаян, хов!*

— *Хо-ол, өңден гелйән-ә әүррүк телпек.*

— *А-хов, адамлар!* Хан аганың өңүнден совулы
ахырын! Өңүни тутяңыз, гөрненок!

— *Хан ага!* Атдан дүшүп, хол даяв губа инери
үстүне мүнәйиң!

— Шейдәймели болҗак өйдйән.

Бир даяв гара инериң ховдуның үстүнде дик ду
ран гарташан пыяда бирденкә богазыны йыртыберди

— *Хай, Мелегуш өңдедир, хов!* Сесъетим өңде
дир, хов!

— *Гыгырма,* хов, жарчы! Ол ярлы ёлдан гайда
болса нәбилйәң!

— *Ай,* шейледир-лайт! О гарны билен, ахал аты
секиз мезили аласы ёк-ла!

Ине, Мелегуш хан аганың, хывалыларың, той м
рекесиниң өңүнден ак көпүрҗик дер сечеләп тапыр
дап гечди. Чопандыр Кеймир ылгадылар. Чопан х

зыр-хусур терини айрып, үстүне кече атып тапапыл-дав идип, ылгавына гездирип башлады.

Гечили болса эердев агып, овшанаклап Кеймири гарса гуҗаклап аглады.

— Гөзүң айдың, агам җан! Гөзүң айдың! Бихал дәлдигини ене бир гезек гөркездиң. Йөне инди Мелегушсыз галан болаймасак, вах, дамарлары сүйнен дир, тойнаклары дөкүлер!

— Сениңем гөзүң айдың, Гечили! Түвелеме, иш битирдиң! Инди Мелегуш мөчүгәйсе-де гынанҗак дәл. Ол иш битирди. Бу абрайы гөр, абрайы! Он бәш галадакы есирлеримиз халас!

— Җарчыларың нәме, агзы сувлы ялы?

— Оны Недиргулыдан сораярыс.

— Бизе бир карам этҗег-ә болярлар. Ахмал болмавери, Кеймир җан!

— Милтем этмезлер! Мәреке бизликдир. Хонха, Недирем бәрик йүзленди.

— Халыпа, гөзүң айдың! Хывалыларың дили тутулды!

— Оларың дили оваррам-ла. Җарчыларың дили нәме үчин тутулдыка?

— Хывалылар хан агадан сабыр диләпдирлер. Эминлер гелмән, Мелегушуң биле гайданыны шолар тассыкламан җар чекилмесин дийдилер. Догрымдан гелсем, тамам инчеди. Шу ерден гиденде Мелегушуң өңки кейпи, өңки гурбы ёкды. Өзем гөвүнсизди. Түвелеме, сениң сейислигиң! Нәтдиң? Айтсана!

— Алланың гудраты чәксиздир.

— Оңа гүман эдемок. Нәхили мовҗуза гөркездиң?

— Оны икичәк отуранымызда айдарын. Эминлерем ябыларыны сайгылап гелйәрлер. Ханы йөр, биле баралы, эминлер нәме диййәрлер, эшидели. Олары гыссамазлар-ла!

Эминлер Бабалы бегиң хузурына бардылар-да, хемме ваканы болшы ялы гүррүң бердилер.

— Хезрети хан ага, бедевлериң дөрдүсинем деңҗе угратдык. Башда дөрдүсем пессай сүрдүлер. Бизем ябымызы гамчылап ызларына дүшүп гелйәс. Шол пессай сүрүшде-де, Мелегуш ыза галды. Кән галды Үстүндәки чапыксувары бела экени. Җанавар ики мезили далҗыгып чапандан соң сакга дурды-да, телпек ялы тезекледи. Чапыксуварам әвмән Мелегушдан

дүшэгеде онуң чекисини чекип дур. Ёмут атлары бо-
га хондан барярлар. Ахалың аррыгы чекини заб-
Челли-де, эрнин үстүне ямашгандан гонуп, гыкувла-
атының бойнуна шапбатлап, ялбармак ялбарды ве-
лин, жанавара бир ерден-э гүйч гелди, араны йыгры-
берди. Шол теллпек ялы тезеги гачырансоң ол мес-
-мэлим үйтгеди. Дөрдүнжими, бэшинжими мезил-
хывалыларың ызындан етди. Ызына гарап, Мелег-
шуң асгынлайшына гүлшүп барян гарындашлар хо-
сала дүшүп, атларыны сайгылап башладылар. Мел-
гуш велин, яңы гойберилен ялыды. Соңкы мезиллер-
болса өзүңизем гөренсиңиз. Биз-э, хан ага, өмрүм-
эмин болуп, бейле тэсин хем йындам жанавар гө-
мэндирис.

— Жарчы, гыгыр! — дийип, Кеймир сабырыны ги-
дерди. Эмма тэ Бабалы Көседен ижаза болянча жар-
чылар мүззеришип дурдулар. Хан ага зордан башы-
ны атып, янындакы нөкерлерине буйрансоң, жарчы-
лар эгнини язып, Кеймириң адыны тутуп, гөзүң ай-
дың дийшип гыгырдылар.

— Чопан! Чопан! Сенем хол бугурчының ховуд-
на товус-да, Бабалы бег эхли теке есирлерини аза-
эдендир, хов дий-де зовлат! Гаты гыгыр! Батлы гы-
гыр! Сесиң он бэш кендиң он бэшисине-де етсин!

Чопаның бөги яңлананда хан гөзүни юмуп, башы-
ны яйкады. Янындакы хывалылар утанжына үмдүзү-
не тутдурыбердилер. Бейлеки мыхманларың хем хер
бири бир бахана билен төвереге пытрады. Диңе фар-
рашлары, надымлары, хызматкэрлери галды. Гох,
гүлки, айдымлар кесилди. Хан ага бир зат дийжек
ялы арчынды-арчынды-да, сесини чыкарман, жылавы
галасына тарап өврүди велин, эхли нөкерлери хем
ызына дүшди. Недирем гайыныың гапдалы билен
мытдылдаберди. Хемишекиси ялы, Кеймире хачан
гелжегинем айтмады. Мунуңам енсеси гатайдымыка?

Кеймир дагы аласармык галдылар. Хан ага сөзүн-
де тапылармыка? Азат болмалы гулларың саны йү-
зүң, ики йүзүң чакы дэл болса герек. Недиргулыдан
көмек болмазмыка? Ол бизликми — оларлыкмы? Ол
гайынының гулы ахырын. Гарны башгадан гарында-
боласы ёк-ла. Ятырлар ат кечэниң үстүне чэшершип.

— Кеймир, эртирем гарашалы, онсоң булар леб-

зинде дурмасалар, мен-э жеделим көсендеп жаныма
көйсүн эдэйжек — дийип, Чопан гахарланды.

Кеймирден жогап болмады.

Йылдыз айдынында Кеймириң гөвни дөвлүп, бу-
ларда мессеп болмаз огшыя дийип, өз сынык гөвнүне
геселли бермек үчин пессайжа хиңленип башлады.

Аралыкда лебиң этдиң, шерт болды,
Кэсе ханың аурлы йүзи герт болды,
Мен-э сизиң дилиңизден чекмедим,
Сөз атдыңыз, бизиң сөзем перт болды.

Он бэш кендиң кетхудасы, ханы сен,
Абывердиң ховандары, жаны сен.
Кеймир бир гонакдыр ханың көйдүрмез,
Лебзиң ювдан намартларың яры сен.

— Догры айдяң, Кеймир, хакымызы көйдүрмерис
— дийип, Чопан гамчысыны дутар эдинди-де, «Лебзин
ювдан намартларың яры сен» дийип, айдыма зовла-
дыберди.

Чиштелпеклерде айдым-саз бар-ла дийшип, гоңшу-
ларам гелибердилер. Мэреке үйшди. Бир ерден дутар
тапылды. Багшы тапылды. Узын гиже айдымлар яң-
ланды. Эмма «Лебзин ювдан намартларың яры сен»
диен сетирлер Баверди галасына, ханың көшгүне
елденем тиз барды. Озалам утуланына, улы боржа
галып, чыкалга агтарып отуран Бабалы хан Недири
чагырып, текелери берим-пешгеш билен, гызыл-күмүш,
үч-дөрт саны гырнак билен разы эгмеги, жуда болма-
са, теблехана сейислербашы эдип ише алмагы масла-
хат берди. «Бизе яше гечсе дили гысга болар».

— Хан ага, мен Кеймире белет, ол хакыны алман
гитмез, оны алдадыбам, горкузыбам болмаз. Ол мун-
дан дөрт йыл өң, огланка Хывада Муса ханы хем
дузагына дүшүрипди.

— Белет болсаң, тэрини тап-да, мениң башымы
гутар. Йөне илки-хөдүр-керем эт.

— Бир тэри бар, хан ага. Лебиз лебиз болайяр.
Лебзи бозмалың-да, есирлери бошадалың. Үч-дөрт ай-
дан соң тэзе аламана гидэймели болар-да. Өзүм ги-
дэерин. Өкде кэрим шол.

— Үч-дөрт ай дийдиңми? Гышың ичиндеми?

— Хава, гышың ичинде. Гарашылмаян вагт бар-
малы-да.

— Берекелла. Бар. Эденини эт. Шу беланы башымдан совсаң боляр. Ол масгара айдымам шу ерде галсын.

Недир эртеси ир гелди. Билдирмежегем болса, укудан галан йүзи хас чытыкды. Кеймир дузлы айдымың Эркгаланың ичиндәки көшге етенини билипжикдир. Кеймириң чакына гөрә, хан ага гиевисиниң сувуна деген болмага чемели.

— Хан ага мени бир юмуш билен иберди.

— Бозулан иши батыр дүзедер. Ханы, гайрата гал, гөрели. Йөне ханың саңа нәме буйрандыгына аңлаян.

— Аңлаян дәлсиң.

— Хаң ага есирлериң дерегине маңа инер-мая, гатыр-гылял хөдүрлежекдир, халат-серпай, эшрепи тылла хөдүрлежекдир, бизиң херимизе бир гырнак бержекдир.

— Бе, халыпа, сен велимидин-айт?

— Вел-э дәл велин, олардан пата алыпдык.

— Шейледиги аңдыря-ла. Ёгса-да, Мелегушы ёму атларына гаршы нәхили сейиследиң? Бабалы бегиң сенден башга гүррүңи ёк. Ким гелсе гулагыны шаңладяр. Тапылгысыз үйтгешик сейисдигиңи дилинден дүшүренок. Өзем саңа өз теблеханасында сейислер башы болмагыңы ислейәр. Халыпа, муңа разы бол. Утулмарсың. Обаңданам нәче адам гетирсең гетир. Йүз адам, ики йүз, үч йүз! Инди гөрйәң-ә, менем ханың гошунбашы. Икимиз аңымызы бирикдирсек өңүмизде дуржак зат ёк. Хәзирки пикирим гошунымы ики мүңе етирмек. Шоларың дөртден бири, гой, бәшден бири сениң батыр текелериңден болайса, әхли галалар дыза чөкерлер.

— Недиргулы, хормат этдиң, тоя чагырдың. Гелдик. Ат чапдык. Сениң душманың, бәсдешиң, геленже Ашур ханың йүзүни ере басдык. Сениң яныңда дилини чейнемез ялы болды. Мелегушы гөржекдиң. Гөрдүң. Хан аганың гөвнүни йыкмаң, Мелегушы ёму атлары билен гош дийдиң. Өз гөвнүми йыкып, төвеккеллик этдим. Инди хан ага берин өз мыхманының гөвнүни йыкмасын ахырын. Лебиз этди ахырын. Мен сенден өңүнден лебзинде дурармы дийип сорадым ахырын. Сенем дурмаса хан болуп билмез дийдиң. Индем лебзи бозжак боляр. Лебзини ювдан адамың соңуның пучдугының бахасының көр көпүкдигини, лебзини бозан билен мусулманчылыкда саламлашылмаяндыгыны сенем, менем, олам билйәр ахырын. Гепиң келте ери, аңырсы эрте өйләне ченли есирлер шу ере йыгналмаса, мениң нәме этжегими өзүң билйәнсиң.

Недир дымды. Ол ики одун арасында галаныма нәдерини биленок. Газаплы ханың гөвнүнем тапмалы, кесир Кеймиринем. Эй, Худай, сенден медет!

— Халыпа, ядыңа дүшйәрми, мундан дөрт йыл озал Балгуюда хошлашанымызда, мен башыма тәч геерин дийип сөз эдипдим. Мамамың, какамың дүйш гөрүп, мениң патыша болжагымы айданларыны сенден яшырмандым. Шонда сен дегшип, бирденкә патыша болайсаң, бизем унутмагын диен сөзлериң хемише ядымда.

Ынха, инди шу той, ханың гызына өйленмек, он бәш гала хөкүмими йөретмек шол улы пәлимиң башы ахырын. Инди сениң хем хемаятың, маслахатың, көмегиң, иң болманда гошун көмегиң герек. Хан аганың сени сейислиге чагырмагыны онуң калбына Аллатагала икимизи бир этмек үчин салгы берендир. Мениң саңа сыным мундан дөрт йыл өң отурыпды. Шонда Чопана Кеймирде кырк адамың акылы, йүз адамың догумы, мүң адамың хилебазлыгы бар дийипдим. Мениң шол диенлерими ынха, шу тойда-да сен субут эдип, текепбирлере гөз гөркездиң, мөвжуза гөркездиң. Сен янымда болсаң, мен тәжи өрән тиз геерин. Боляр дийәй, Кеймир.

— Недиргулы, саңа көмекчи герекми, сейис?

— Маңа-ха көмекчи герек, хана-да сейис.

— Гечилини хөдүрләй. Сейисчиликде шолам мениң биленлерими билйәр. Билмедигинем гелип менден сорар. Ара даш дәл. Ики гүнлүк ёл. Бизиң улы сейислер чапышыгың өң янында Тежениң, Дуруның атларыны сейисләп йөрлер.

— Ай, ол наскеш Гечилә писиндим отуранок-да.

— От гүтүнсиз болмаз, йигит языксыз. Өңде той кән, чапышык кән. Шоңа ченли сынап гөрәерлер.

— Халыпа, маңа Кеймир герек, сейис герек дәл. Акылың герек, хиләң герек, велилик маслахатың герек.

— Йигиди аша чексең чек, юрда чекме. Мен өз илимиң адамсы. Өз илими терк эдип билмен. Бәвере-де, сизиң галалара-да сениң абрайың дийип гел-

дик. Яңкы лебизли гүррүнлеримем хан ага етир. Азажык ерде уллакан абрайыны ере чалмасын.

— Онда мени ене бир керен голда. Мен онуң дерегине барып, сен теке есирлерини бошатсаң, Кеймирем өз илиндәки овшар есирлерини бошатжак дийип айдайын. Ёк, ёк, гаршы болма. Сен әхли есирлерини әкит-де, өзүңиздәкилериң он-он бәш санысыны бошадайсана. Оноңам сизде есирем бәрдәки ялы кән дәлдир. Шейтсең менем йүзли болян. Сен мени чох ерде голдаяң ахырын.

— Ырдың, Недиргулы, ырдың! Онда бизиң есирлер хачан җемленйәр?

— Он бәш галадан шу ере җемлейәнчәң бир хедерәк вагт герекдир.

— Бейле узага чекдирмесене!

— Дөрт гүн болярмы? Олар йыгнанянча сен мениң өйүмде боларсың. Мелегушы ёрунжа билен сениң йислейшиң, ол жык-жыкларын сырынам айдарсың.

— Ол сыры Гечили айдар. Сен шоны сейис эдип алсаң утулмарсың.

— Ол гөвнәрми?

— Етим огландыр, гөвнәр. Мен гөвнедериң. Гелниң йүзүни хачан гөркезжек?

— Эртир, эртир, хөкман эртир.

— Хан гызыны, достумызын гелнини гөрүп, гиңишликде, аркайынлыкда гутлайжакдым.

— Аллаха-да гурбан, Кеймире-де гурбан!

— Кеймирем Недириң гудратына гурбан. Бизи эглеме, ёлагчы ёлда герек.

* * *

Бавердин гайрасындакы той мейданына чалажан есирлер икиден-екеден үйшүп башладылар. Олар шейле бир толгунярдылар велин, алжыраңңыдылар велин, бегенжине йөне бири-бирини гужаклашып, гелләмән элини Кеймире тарап узадайярдылар. Буларын көпүси дүрли-дүрли, бири-биринден ики-үч ятымлык узакда ерлешйән обалардан боланлыгы үчин энтек Кеймири тананокдылар. Диңе, шу ерде тойдакы ат чапышыгындакы болан җеделден соң, оны танап галдылар. Олар бир даяв, пешенели, гарташан сердарын дерегине иш, жуван, сар гөзи гыпай, аграспак бирини гөрдүлер.

Ынха, ишлери дөкүлен, агзы кемпи, йүзүне ажал реңки чайылан, чал сач билен, чал сакгал басан, көйнеги-балагы яма үстүне яма бири Чопан дагынын янына бир узын чыбыгы хаса эдинип мытдылдап гелди-де:

— Кеймир ага нирә гитди? Хачан гелжек? — дийип, ысгынсыз сорады.

— Ынха, Кеймир-ә шу тыяда — дийип, Чопан гуванч билен достуны гөркезенде сораның дили тутулды. Чылпыклы, дегреси чым-гызыл кирпиксиз гөзлерини гырп-гырп эдип, эсли аңкарып дурды. Соң алданмаяныны билип:

— Иним, Кеймир, асыл сен бейле экениң-ов! Мен-ә өзүм ялы чал келле гөржекдим. Бегендирдиң, оглум, бизи бегендирдиң. Өмрүң узак болсун! Мени халас эдениң үчин дәл, мени өз обамда өлмәге май берениң үчин дәл, текелерден шейле пайхаслы, парасатлы сердар чыканы үчин бегендирдиң. Ынха, инди сен көп иш битирерсиң — шонуң үчин бегендирдиң. Түркмен илини кесекилере харлатмарсың, шонуң үчин бегендим. Мен сениң ялы әр дөрәрини йигрими йыл бәри шу ерде гулчулыкда Аллатагаладан хер намазымда диледим йөрдүм. Менем бир вагтлар сениң ялы йигитдим, йөне сениң акылың менде ёкды. Бизде гара гүйч, батырлык, мертлик барды-да, сениң пайхасың ёкды.

— Яшулы, бу ишлериң хеммеси Алла тарапындыр. Херки задың несибели гүнем боляндыр.

— Вах, гурбаны болдугым, Аллатагала-да өз назарыны сениң ялы арасса, пәк, ар-намыса дүшүнйән, ил гамыны эдйән кишилере берйәр-дә. Аллаха шүкүр! Хер намазымдан соң өзүмем, әхли неберәмем, эйсем шу гоюн сүрүси ялы болуп, есирликден сыпанына ынанман отуранларам хер гүн Алладан Кеймир инимизе, Кеймир сердарымыза узак өмүр диләрлер, хайыр ишлериниң шов алмагыны диләрлер.

— Яшулы, бошадылянлара сын эдйән велип, көпүси я майып, я гарры, я сандан галан-ла.

— Билдиң, Кеймир сердар, хайсы хожайын ише ярамаян гулуны бошатсын. Недиргулың ясавуллары бардан гужурлы есирлериң эл-аягына гандал уруп

букуп гойдулар. (Нәдип барлажак, ниреден гөзлежек) Гөзлесең тапмаян

Кеймир оя батды. Бу ягдайы Недир геленинде айт[…] макчыды. Йөне непиниң дегмежегинем билйәрди. Не[…] дир-ә өйбе-өй барлап йөрмез. Гоңшуларам шугулла[…] айтмаз. Негөзел жуван йигитлеримиз билен зена[…] машгалаларымыз ене өңки бендилигинде аглап га[…] ларлар.

Чопандыр Гечили бу ач-ялаңач, кесел, хор-хомсы[…] ханы гидип, вайы галан есирлери тойдан галан гат[…] -гуты билен нахарламагын алажы билендилер, шо[…] нуң үчинем оларың обама-оба үйшүп, бири-бирине хе[…] маят этмеклерини хайыш эдйәрдилер.

Азат эдиленлер болса шиндизем ыгым-сагым мы[…] дылдашып гелйәрдилер.

Үйшөн есирлер ики йүзден гечененм болса, Кеймир[…] дир Чопан, Ашырдыр Сабырлыны тапанокдылар. Шу[…] яшулы айтмышлайын, олары хожайынлары гизлә[…] дирлер. Олар яш ахырын, гужурлы ахырын. Белл[…] ерини билэйсең, гараз, Недириң хемаят эдәймеге[…] мүмкиң велин, хайсы кентдедигем белли дәл. Ахыр[…] идегине чыкды.

— Хий, Ашыр диен айдымчы йигиде душаныны[…] ёкмы? — дийип, ол хер үйшмегиң янына барып сор[…] ды. — Өзем Балгуйы обасындан болмалы.

— Ёк, бейле йигиде душмадык — дийшип, ук ял[…] гаралан пыядалар гашыны чытып, бири-бириниң йү[…] зүне соратлы середйәрдилер. — Йөне букуп гойлан[…] лар-а аз дәл.

Зенанларам бир бөвүрде йүзлерини галдырыбил[…] мән, бу болушларына дүйшлеридир өйдүшип, чугдам[…] лашып, гайтжакларына ыңанман отырлар. Аңкас[…] ашан кемпирлер ыранышып, самрашып отырлар. До[…] гумлыраклары дога окаярлар. Араларында башын[…] яйкап, хиңленип отуранларам барды.

> *Ай догупдыр дийдилер,*
> *Айланыпдыр дийдилер,*
> *Алтын өвсүп Мелегуш,*
> *Сайланыпдыр дийдилер.*

— диен гырылжак зенан сеси гулагына иленде Кей[…] мир Мелегушуна серетди. Гөрсе, бир шылха эшикл[…] бир орал зенан Мелегушун бойнундан гужаклап маңлайыны алтын түйлере ойкаярды.

Икинжи гүнүң агшамсы есирлер-гуллар гиң мейданы мазалы долдуранда Чопан жар чекмәге межбур болды.

— Мундан дөрт йыл өң гызылбаша есир дүшен Ашыр диен багшы йигитден я-да Сабырлы диен гыздан нышан билйәниңиз болса дилләниң!

— Баверт этрапында болса, гараз, бирек-бирекден эшидердик. Өзем багшы болса. Йөне бейле йигит бу желегайларда ёк болса герек. Гыз машгаланы-ха сорабам дурма. Эййәм ол бир топар чаганың энеси боландыр.

— Онда ынха, эртир дан билен Алланы чагырып, ёла дүшйәс. Говужа тайярланың. Битаплара, гаррылара ёлда көмек эдиң. Ховлукмаң. Сүйренишип гитмесеңиз, бизден айрылсаңыз ене эле дүшерсиңиз — дийип, Чопан хеммә айдышдырып чыкды-да, өз гоңларына доланып гелди.

— Вах, Ашыр билен Сабырлам болаян болса жүпүне дүшәйжекди — дийип, Гечили ах тартды.

Бу вагт Ашыр Хабушандан нәче мензил илерде, порсы зынданда чүйрәре гелип ятырды.

Кеймир дагының гайтмакчыдыкларыны эшидип, Недир гелди-де, гитмәнкәңизем достларыма сөвүш этмекчи дийип, олары еке отуран чадыра чагырды.

— Сәхрайы достларым дарышган галаны халамазлар өйдүп, сизи айратын сөвүшсиз гойбермәйин диен ниет билен чадыры шу гиң мейданда гурайдым — дийип, Недиргулы пешенели Кеймириң нурана, йыршарып дуран сарыягыз йүзүне хырыдар серетди.

— Нәме, йигитлериң бар ялы середйәң? — дийип, Кеймир ёмак атды.

— Дөрт йыл мундан өң Балгуюда хошлашанымызда сен көп саргытлар эдипдиң, шолар ядыма дүшди. Оноңам сениң даш кешбиңем үйтгәп гидипдир. Озал сенем, менем огланракдык. Инди, түвелеме, сен-ә хас дыявлашыпсың: бою хас өсүпдир, йүзүң тегеленипдир, бойнуң өң инчеди, инди, түвелеме, ёгнапдыр, пенжелериңем бүргүдиңки ялы. Пәхимлилигиң-ә, түвелеме, өңкүси ялы тиз. Худай берен. Оны шу ат чапышыгында хеммелер гөрди. Йөне, мениң гөвнүмеми, нәмеми, сен хас сатанлак гөрүнйәң.

Маңа, шу ерлерде бойы өзгелерден узын диййәрлер велин, сен менденем бир сере, бир гарыш узынмыкаң диййән.

— Ол чиштелпегимден болаймасын!

— Ек-ла. Узын болуп, гөденсиз узын дәл-де, ирими чек, бердашлы, этли-ганлы, ёгнасрак узын, хов!

— Икиңизи гөрешдирәйсек ничик? — дийип, Чопан гүррүңи алып гөтерди.

— Ханы, энтек бу сачакдан, шекерлемеден, халвадан, кебапдан биссимилла эделин! — дийип, Недиргулы гиң сачагың үстүндәки ныгматлара элини узатды.

— Сен менден ики яш улусың, Недиргулы. биссимилланы сен эт!

— Гезек сениңки, Кеймир, гонагым сен! Гонак атаңданам улы дийлендир. Онсоңам, сениң дурна дек дуйгурлыгыңа, лачын дек алгырлыгыңа, гулан дек гуратлыгыңа, тиз пәхимлилигиңе, эгри гылыч билен гара небсиңи пара-пара эдйәниңе хорматым улы. Бу хәсиетлериңе дөрт йыл бәри белетдирин. Сен Ылахыдан гурланмыкаңам өйдйән.

— Алсамам болжак велин, сен өвлат болайма! — дийип, Кеймир дегишди.

— Башыңа дүшсе өвладам боларсың, патышаларың, улы хәкимлериң янында маймынам боларсың дийипдирлер. Башыңа дүшсе, башмакчы боларсың. Ынха, соңрак өвлат болшумам гүррүң берәерин.

— Йүз кешбиң-ә, Недиргулы, өвлада меңзейәрем. Йүзүң йүлмек, бурнуң гелшиклиден гөнүмел, маңлайың гин.

— Өвлада меңзәнок-ла — дийип, Чопанам гошулды — Түвелеме, гөзлери ичинден гечип баряр, өтгүр, хер эгнинде бир киши отурыбермели, гепләнде, сеси әзрайылыңкы ялы, иниңи дыгладыберйәр.

— Ханы, Кеймир, алсана, нахары соватмалы — диенсоң, Кеймир бүргүт пенжесини сачага узатды.

Чадырың ичинде дине өз-өзлери болансоң, нахары ховлукман, дегишме-ёмак билен гарып ийдилер. Төвирден соң месавы гүррүңлер башланды.

— Бу дережә, бу ханлык гарындашлыгына, бу сылаг-хорматлара нәдип етдиң-айт? — дийип, геплемсек Чопан Недиргулыдан сорады.

— Кән төвекгеллик этмели болды, Чопан хан. Келләни этеге салмалы болан пурсатлар-да болды.

— Сениң төвекгелдигиңе, пәлиң болса дүе ялыдыгына мен белет-ле.

— Белет болсаң, бу ерде хер әдимде, хер иш табшырыланда дине: «Я өлерин, я аларын, я битирерин, я йитирерин» дийип япышдым. Догрусыны айтсам, хан агамыз: «Бар, пылан дейюсы өңүне сал-да алып гел» дийип, янгынлы буюрса, мен шол дейюсың келлесини кесип гетирен вагтларымам болды. Шонда Көсе кәйәр, урар, сөгер өйдүп, мүйнли гелердим. Ол болса:

— Ынха, сенден хан чыкар, оглум! — дийип, аркама пат-пат какарды. Бирки гезек шейтдим велин, соң янындан айырмады. Шикәре чыкса-да: «Недиргулы, атлан!», Машада, беглербегин янына чагырылса-да: «Недиргулы, атлан!», Ыспыхана патыша чагыранда-да: «Недиргулы, атлан!» болды дурды. Хәзир-ә, шүкүр, огулларыңдан, инилериңден илери тутмаса, гайра тутанок. Ләкин, шу галаларда Недиргулы хеммесиниң гөзүниң одуны аландыр. Ләкин, мен хан аганың янында йүзли, эденим гечйәр. Хан аганың херки юмшуна ылла, гыргы кимин топулярын.

— Ынама мазалы гирдим дийсене.

— Ынамамы?! Ынама илкинжи гиришим хан аганы-да, тутуш төверегиндәки галалары-да аңк эдендир. Шонда мениң абрайым ёлбарс авланыңкыданам белент болды. Диле гелди, биле гелди. Мен шол ваканы сизе гысгача беян этмели болдум. Шонда хас говы дүшүнерсиңиз. Өтен йыл мен ене-де хывалылара есир дүшсем нәтжек!

— Нәтдиң-айт? Ол бизиң сени Хывадан гетиренимизден соңмы? — дийип, Чопан гөзүни элек-челек этди.

— Айдян-а, өтен йыл дийип. Кақам пахыры жайлап, едисини яңы совуп гелйәрдик. Йигрими атлы болуп Тораңңылы жара индигем велин, шол ерде хывалылар букуда отурсалар нәтжек! Бизи гапыл басдылар. Гылыжымызы гынындан чыкармага-да етишмедик. Гүпүрдедип басдылар. Эл-аягымызы баглап, херимизи өз атымызың үстүнде мәкәм сарап, өңлерине салып, нiредесин Хыва дийип, гып басаяндырлар. Хернә шол басалашыгың, шол уршуң арасында мениң нөкерлеримиң бири тораңңылыга сиңип, букулып га-

лан экени. Аламанчылар бизи гуйлув, гөзден йите... сонлар янкы букулып галан барып, болан ягдайы ха... ага етирен экени. Бизиң шол ёлдашымыз хан яны... барянча, арзыны айдянча, хан бәш йүз атлыны топ... лаянча, ханжак ковмалыдыгыны маслахат эдйәнчәле... аламанчылар аңңат-аңңат гум депелеринден ашы... Терсакан диен букы ере гелип дүшледилер. Хан ага... ның ковгусы болса, ыз-нышан тапман лапы кеч до... ланып гайдыпдыр. Инди хабары эли баглы есирле... ден, бизден ал. Ядап, сүтүни сүйнен аламанчыла... бир экабырыны гаравул гойдулар-да, келләни ери... үстүнде гойдулар. Бизем шол йүп билен саралгылы... гымыза гаты ерде чувал ялы пөкгерип ятырыс. Ара... мызда ким мөңңүрип ятыр, кимсе етишдигинден «А... хамдыр» «Кулхуалланы» окаяр. Мен велин, хахаха... лап гүлмәге башладым.

— Хейт, Худай тутан, бу ғенде халына нәмә гү... йең? — дийип, гаравул яныма гелип сорады.

— Вейт, ашнам, шу кысматыма, бегенжиме гү... йен-дейт, шу лолы дүнйән дым көф оюнлары бармы... дык, шона гүлйән — дийдим.

— О нәхили бегенжиң бармышдык?! Айт, бизле... рем эшидәли! Онсон-да, би бизлерин дилинде кефлә... бердиң-ле, сен илерили дәми, нә?!

— Вә, ашнам, мен илериде нәмишләйин, өзже ёму... дыңыздырын, несип этсе. Өз өкүзиндирин, өзәм гара... өкүзиңдирин — дийдим.

Гаравулың ала гөзлерини тегеләп, аңк-таңк болуп... дураныны, чиртмегиме дүшенини аңдым. Ол бегенчли... гепледи:

— Вех, сен хывалымы асыл? Вех, гөр-ле мыны! Энневалла, өкүз болсаң, бу тайларда нә көрүң бар... ды? Бизлере нәдип дүшүп йөрсүң?!

— Ашнам, аслым өкүз дийдим-ә саңа. Хожакүм... метдендирин. Гулмәт өкүзиң оглы-да мен.

— Вех, Гулмәт боланда ким болар-айт, ол?

— Ал-айт, ашнам, дәдемем тананок-да сен. Хо... Хожакүммет өвлүйәсиниң мүжевири Ширмет Ма... сым бар-а.

— Ховва, ховва!

— Ана, менин дәдем Гулмәт шонун иниси-дә!

— Бех, эсыл сен өзүмизиңки, өз өвладымыз бол... дун чыкайдың-ла! Сен нәдип эле дүшдүң?

— Бавердиң ханының бир ясавулы барды. Ады Недиргулыды. Шонуң атасының едисини совуп гелйәрдик. Дөкүлдиңиз үстүмизе. Аман-заманымызы бермәнем, шу тайык алып гелдиңиз. Адам даңмага өкде экениңиз!

— Вә, сен нәме үчин ёлда айтмадың? Узаклы гүн сайгылап, сизлери дым хорладык.

— Хавва-айт, ашнам, вуруп-вуруп элинизиң хөзирин-ә гөрдүңиз. Кеп-сөз алшара май бердиңизми? Ай, онсоңам, өз дәделеримизе душаныма дым бегендим, агыры-азар дуюлярмы, бегенжине! Гул мырады гачмак. Обама-илиме нәдип гачаяркам дийип, Бавертдекәм, ёл барыны агтарып йөрдүм. Шүкүр, сиз барыны ап-аңсат эдәйдиңиз. Таңрыялкасын. Ынха, инди, мугтуна өз Хывама барян.

— Бех, бейле болды чыкай-дайт, би ягдайлар. Өзүңем өвлат экенин. Биз дым көф гүнә галыпдырыс өзүн-ә. Ханы, би Хожакүмметден ене кимлери танаяң?

Гаравулы чиртмеге дүшүрендирин өйдүпдим велин, энтегем дүшмәндигини аңып, мен бичак тиженмели болдум. Ялан сөзлеримин сепини аңайдыгы онуң элиндәки яланач гылыжының депәмден инжекдигини билйән. Онсоңам, булар ялы надан көпеклери алдап билмесем, менденем Недиргулы болармы! Гачанам Худай диер, кованам. Машатдакы Гызыл Ымама ял-барып, чагырып, ёлуна бир гоюн садака айдып, базыгәрлик эдип башладым.

— Вех, ашнам, мусурманмың өзүң? Ынанман отырсың адамың кефине. Маңа сениң ынананың дым герек болубам дуранак. Обама барсам, боланы шо. Барып Сейитмәт багшыны бир гиже диңлесем арманым ёк. Чонак тәжир, Халбай поссунчы, Бегжан батыр дагам маңа гарашяндырлар.

— Бех, Бегжан батырам танаян дийдиңми? Ол бизиң хатының доганогланы ахыры. Ханы, онда сени бир бошадайын — дийип, тенимден гечип барян йүплери элиндәки гылыч билен кесишдирди. — Ханы, йөр одуң башына, адың кимдир? Нәче йыл айралык ажысыны ийдиң?

— Шыхбердидир адымыз. Үч йылдыр, буларың элине дүшеним.

— Шыхберди жан, ме, ынха, дөвүм-дишлем төтек. Ынха-да сув. Адыңа гурбан, өвлат жан!

— Таңрыялкасыя — дийип, мен мазалы гурша эллерим билен гуры хем гатан гөтекден йүрексе эди дим-де, хывача сөгүнмәге башладым. — Вах, шо элиндәки пычагы маңа берсене, мен бу мөңңүрап ата жөги овшарларың дамагыны екән-екән чалайын. Бу лар хывалы гул дийип, мениң депәмде кән гаяк да вендирлер. Булар мениң ганымы сорандырлар.

— Бех, булары өлтүрмек болмаз. Булары әкидип Хыва базарында сатарыс, пул эдерис, харжыланарыс

— Нәме ятырсыңыз? Тизрәк Хыва ашалың-да. Бу лар нәме жаны ёк ялы?! — дийип, мениң тизрәк бир йүзли эдесим гелйәр.

— Ашнам, бизлер Хывадан Баверде ченли атда душмән, он ики гүн ёл йөредик ахырын. Баверде ге либем сизи гаралап, сиз ялыны аңтап, ики гүни га пыллыда гечирдик. Багтымыза сиз элимизе дүшдү ңиз. Сизиң биленем нәче чытрашдык. Эл бермеже болуп бизиң нәчәмизи яраладыңыз! Хейвере биз кө лук, сиз азлык болайдыңыз. Сизиң бириңиз ужу сыпды өйдйән. Шолам ханыңыза хабар етирер өйдүп атларымызы аяк алдыгына сүрмели болдук. Мунча ёл, мунча гөргүлерден соң бу пыядаларың хәзир гу лагының дүйбүнде топ атсаңам турзуп билмейә Азан билен гидиверсегем болар. Бе, атлар хокраныш ян ялы-ла, бар, аңет! Нәме гөрйеке?!

— Мениң гулагым жам ялыдыр. Үйтгешик за болса аңарынам, деррев саңа айдарынам.

— Шу вагт нәлер укым тутяр велин, мен Едиге айланянча гаравул болмалы. Онсон ёлдашымы ояр малы.

Мен Едигене серетдим велин, онуң ашакы ик йылдызы эййәм ере гирен экени. Гаравул чалшара пурсат барам ялы, ёгам ялы. Нәтмели? Төтекден, сүв лерим, төврәм өңки гүйжүне гелди. Эл рынданам хедер эдйән. Есирликде хорланышым тура да гүррүңлер берип, зарынлан болуп, дишими гыжа болуп ожагың башында ятан уллакан аксаплыны элиме алан болуп ойнадым-да, бирденкә-де гараву лың гурсагындан сокдум. Чеп элим биленем агзыны тутдум. Бичәрәниң хоррулдысы ятансоң,ювашжа ге лип, өз ёлдашларымың даңыларыны кесишдирдим.

Пышырдабам, гоч турузмазлыгы, бутнамазлыгы буюрдым.

— Бу зоррук, ёгын сесиң билен нәдип пышырдап билдиң? — дийип, Чопан дегишди.

Недиргулы шол ваканың ичинде ялы толгунып, гүррүңи довам этди:

— Хер бириниң бир аламанчының янына барып, онуң ярагыны алып, керчәп башламагы буюрдым. Дийшим ялы хем этдилер. Аламанчыларың дири галанлары укының арасында нәмәниң-нәмедигини билмедилер. Олар ызларындан ковгы етендир өйтдүлер. Гох-попгун турды. Олар алжырадылар. Өзлеринем дүрсәп билмедилер. Баш-башада, жан-жана! Олар гараңкыда атыны-ярагыны үндүп, ким дүзлүге тутдурды, ким өзүни жара оклады. Даң агарды. Мениң ёлдашларым лейис болуп ятан лэшлериң хоржунларыны чөврүп, гарынларыны доюрдылар. Шехитлериң эгин-эшиклерини, ярагларыны үйшүрип, эййәм бөкдерик баглажак болшуп дурлар. «Ховлукмаң, илки гачып сыпанлары туталың. Атланың!» диен буйругы бердим. «Биринем өлдүрәймәң, есир алмалы». Хова мазалы ягтылды. Эллеримиз гылычлы оларың букулайжак ерлеринден икиден-екеден чөплэп башладык. Шейдибем он дөрт аламанчыны өңүмизе салып, галамыза гелдик.

— Гөзүң айдың, балам! — дийип, белент ханымыз эгниме какды. — Сениң ширдигиңи озалам аңярдым, инди-хә хасам гөзүмиз етди.

— Шо болды-шо болды. Мен ханың тарханы болдум — дийип йылгырды-да, Кеймире йүзленди: — Сен ага-инилериңи өердиңми?

— Гызыл билен Эмирими?

— Хава.

— Ол икисин-ә өерди-ле, өзем өйленди — дийип, Чопан өңүртиледи.

— Онда күрен оба болдук дийсене.

— Менем, Гечилинем гошсаң, онсоң бир күрен оба болайясам — дийип, Чопаның гөвни ачылып гүрледи.

— Етим тоюны этдиңми, я мениңки ялы, бирнеме шовхунлы, багшылы, мергенли, ат чапышыклы болдумы?

— Кеймире өзүң белед-ә, Недиргулы. Ол етимем болса, еңиёлук етимлерден дәл, эрневлерденем дәл

Аллатагала оңа пайхас берши ялы, рысгалыны
гинден берипдир. Кеймиринки ялы улы тойы.. ха
эдил сениңки ялы улы тутумлы болмаса-да, шову
пес болмады.

— Онда, нәме, гутлаян! Газыгында гаррасын! Г
-гоч оглуңыз болсун! Бизе-де Худай етирсин! Амин!
дийип, Недиргулы ёгын, назымлы сеси билен отура
лара башыны атды.

БЫРАДАР. ШОРМАҢЛАЙ АЧЫЛАРЛЫ

— Ашыр! Ашыр! Сен бәрдеми, Ашыр?! — диен а
жыраңңы сесе зейли чуң чайың ичинде иркилжира
отуран йигит тарса еринден турды.

— Мен Ашыр! Мен Ашыр! Ашыр бәрде! Кимсиң
Мени иделйән ким? Вах, сесиңе дөнейин! Дөрт йы
лап адымы тутан болмады. Мен бәрде! Дилиңе дөне
йин! Өз илимиң адамсы ялы-ла! — дийип, зындандакы
йигит сожап-сожап деңң алып хопугярды, чайың нем
ли диварларыны дырначаклаярды. Инди дөрт йыл ба
ри мәхрибан сес эшитмедик, нәумытлыга тас йу
уран йигидиң битап йүреги ярылара гелди.

Гызылбашлара есир дүшүп, шу порсы зындана
атылалы бәри, ол гиже хайсы, гүндиз хайсы селжер
меди. Ёкарсындан кәте атылян гаты-гуты, сүңк-саңк
гыны барка богазына сыгдыгындан айдым айтды. Илки-илкилер ы
айдымлар айтды. Такдырдан зейренип, обасыны-ил
ни, Кеймир, Гечили, Сабырлы, Анңамырат ага да
гыны ятлап, айдымлар айдып гөвнүне теселли берди
Йөне Ашырын зар-зар аглап айдян айдымлары чу
чайдан чыкабилмән зейли диварлара сиңип гидйәрди
Икинҗи йыл маңлайыны чайың кесеклерине ура-ура
ойка-ойка тас дәлирәпди. Үчүнҗи йыл говшан йүре
бирнеме дүшүшди. Дөрдүнҗи йыл бир гырчык сесл

гызылбаш гожасы хошамай сөзлер айдып, «быр
адар, бырадар» дийип, ёкардан гаты-гутыны йыгжамрак ок-
лап башлады Бужагаз алада Ашырда ене умыт
оянды.

Ынха, индем кимдир бири ёкардан онуң түйс ады-
ны тутуп гыгыряр.

— Бу мен! Мен, Сабырлы!

— Сабырлы?! Сен нireден чыкдың, Сабырлы?!
Сен хакыкат гыгырярмың я гөвнүмеми? Я мен елдир-
гәп йөрмүкәм?!

— Билер йөререрсиң-дә. Хәзир ягты жахана чык
бакалы, бир гөршели.

Ужы хачжалы урган салланды. Ашыр ургандан,
хажадан ики эли билен, тутуш бедени билен, йүреги
билен, жаны-тени билен, эдил айжын ялы япышды
Урган силкеленен бадына, ёкарык чекдилер. Ашыр
чайда юман гөзүни чыкансоңам ачыбилмән, башыны
силкди-силкди-де, энтиреклэп, соң сүңк болан элле-
рини йүзүне тутуп, лампа чөкди.

Эсли вагт гөзүни юмжукладып, аясы билен овка-
лап-овкалап ачайжак болярды. «Гүнүң ягтысына ачып
билемок, сени гөрүп билемок!» дийип, зарынлап, гө-
зүни дыңгысыз юмжукладып, йүзүни күршердип, ба-
шыны яйкаярды.

Сабырлы бу сач-сакгал басан, көйнек-балагы чүй-
рәп сал-сал болан, элине-аягына чиш йөрән, тениңе
өли реңки чайылан гуры гутумы гөрүп, зол ичини
чекйәрди.

— Ва-ей, нәдәйипдирлер сени, Ашыр?! — дийип,
онуң өңүнде чоммалды-да, йигидиң галандарларыңкы-
данам өсгүн сачларыны сыпалап, гулагына пышыр-
лады:

— Ашыр! Ашыр! Бу ере, сениң яныңа, сени иде-
мәге мен, сениң уяң болуп гелендирин! Уяң! Уяң!
Шей дийип гелип билдим. Хәзир уяңдырың, эшидйә-
миң, доган жан?! Бырадарым! Эзизим! Адымам Са-
бырлы дәл. Инди адым Багдайдыр. Багдай болдум!

— Нәме?! — дийип, Ашыр аркан чекиленде, юм-
жуклаян гөзлери ялпа ачылды. Төверөге гахарлы се-
ретди. Гөрсе, Сабырлыданам башга ики саңы гиң
ала шалварлы, гара чаргатлы кемпир, бир иймешик
сакгаллы, эгни өзүниңки ялы шылхалы галандаркеши
гожа дашыны алып отырлар. Ашырың чөңцелен гөзи

хол ынырракда, көлегеде юммалып отуран бир г... гызылбаш билен ики саны айгдекчәни хем сайгар... Гулагына оларың аркайын валлалайлашы ален бад... на, оларың өз хожайыныдыгыны аңды.

— Сабырлы, сенем гызылбаш ешигине гирәйи... сиң-ле? Вах, Сабырлы жан, Сабырлы жан! Сени бе... де лыбасда гөрерин эйдемокдым. Башыңа-да ак ча... гат атдырыпсың-ов!

— Өзүңи дүрсе-де, гулак гой, бырадарым, мен с... ниң уяң болуп гелдим, уяң! — Онсоң янындакы гы... зылбаш аялларының бирине түркменчеләп душүндир... ди. — Бу зынданда мениң бырадарымың акылы ча... шыпдыр, өз бажысынам танамажак боляр. Бырада... бираз овкат ийсин, белки, соң бейниси дүзелер, ба... жысыны танар. Ханы, хоржунда лабаш, пейнир бар... ды-ла! Әбериң!

Дөрт ганат өйүң түйнүги ялы гиң, ала шалварл... кемпир аграс турды-да, эшегиң паланының үстүндә... ала хоржуны гетирди. Ичинден шытырдавук юкажы... лабаш билен ак пейнир чыкарды-да, Ашырың өңүнд... гойды. Онсоң өз дилинде көлегеде отуран адамлары... гыгырды. Йигитлериң мөле гөзлүси гара гыллы ме... шикде сув гетирди-де, ялпак табага гуюп, Ашыры... өңүнде гойды.

— Ашыр жан, ий, гардашым! Ийип өзүңи дүрсәр... сиң, онсоң дердинишели. Ий, бырадар, ий! Сен-ә сүң... болуп галыпсың.

Ашыр чиш йөрән гара чорлы эли билен юкажы... лабашдан горка-горка дөвди-де, онам горка-горка аг... зына салып, эмай билен китирдетди. Сәхел диңшир... геди-де, бирки ювдум совук сув ичди. Инди беденине жан гелди. Гернип,силкинип, гөзүни ачалак-юмалак эдип, арасса ховадан улудан дем алды, онсоң табак... дакы сувы башына чекди-де, ене мешиге элини узат... ды, онянча:

— Бырадар, сунытта чох ичме. Телесме — дийип, галандар гыллы мешиги өзүне чекип алды.

Ашыр нәбелли галпылдыда дымып отыр. Нәме геплежегини биленок. Өзүни дүрсәп биленок. Бир бассыр-буссурлы, гизлин сырлы вакалар боляндыгыны сызяр-да, Кеймириң гуряң хилебазлыгыдыр өйдүп, өзүниң нәмелер этмелидигини аңлажак болуп, улы азара галяр. Сабырлы ниреден гелип соқулдыка? О...

нәме үчин гызылбаш аялларың лыбасындака? Бир пирим-ә бар. Онуң гөзлегине чыкып, сөйгүлисиниң есирликден халас этжек болуп, шу порсы чая душен-ә өзи, гайтам оны халас этжек боляңам Сабырлы!

— Кеймир голайдамы? — дийип, ол умыдыгәр пышырдады. — Шонуң хокгасымы бу затлар, бу шалварлар, бу бырадарлар?

— Вах, Кеймирден хабар ёкдур. Сени мен гөзләп тапдым, бырадар жан! Өзге кишиң адыны тутма, булашарыс!

— Боля, уяжыгым, боля! — дийип, ук ялы гаралан элини буйра тутан өсгүн сачларына уруп, бирки гезек хырт-хырт этди-де, ене чорлы эли билен гаты лабашы дөвүп, инди сува батырып агзына салмак ядына дүшди.

— Бырадар, шундан кән ийсең, агыр дүшер, агыр — дийип, кемпир чалгырдырак гепләп, бир дөвүм лабаш билен ики бөлек пейнири Ашырың элине тутдурды-да, янындакыларам ызына тиркәп, уллакан эригиң көлегесине гитди.

Булар икичәк галдылар. Ашырың ишдәси инди ачылып башлады. Сабырлы хем дидарың тиз кесилеринден әтияч эдип, алжыраңны гүрләп башлады:

— Ашыр! Ашыр жан! Хайсымызың дердимиз агыр, хайсымызыңкы еңил, билерден четиндир. Сениң дөрт йыл шу чайда ятаныңы бир ынсаплы күртден — Исгендерден эшитдим. Яңы эшитдим. Асыл, сиз Кеймир дагыңыз бу Исгендери огланкаңыз гулчулыкдан бошадып, бәрик гачырып гойберен экениңиз. Гөрйәмиң, ягшылык этсеңем, алныңа гелйән экен, ямалык этсеңем. Инди бир сөз айтжак велин, мерт дуруп диңле. Мерт бол-да, сөзүми бөлме.

— Баша гелени чекмек мен билен. Мертлик кемлик эдеси ёк. Ёгса-да, бу ерде эркек адама мердан, аял адама зенан дийилйәнини билйән. Айдыбер.

— Соңы хайыр гүррүң-ле. Гахарланма, геңем гөрме. Мени шу голайда бир хайы гиден гожа сатын алды, өзүне никалап аял эдинди. Дур, дур! Буланжак болма! Инди мен онуң алтынжы аялы. Хайы гиден бай гожа сегсен ики яшында. Хернә хорланок, азар беренок. Кәте элини-аягыны овкалаян. Дурсана! Чытылман диңлесене! Ол гожа бетбагт гожа. Бетбагтыңам бетбагты. Гулак сал, ол бәш яшындака, шиңли

чагака, какасының душманының элине дүшүпдир. Шол өчли хан буларың әхли тохумыны пайхынлап, шу мениң хәзирки адамымы ол бәш яшлыжа огланжыкка эркекликден махрум эдипдир. Гөнүләймесем гахарыңа дүшүнмерсиңем. Чагака какасының душманлары бичипдирлер, агта эдипдирлер. Дүшүндиңми инди? Бу-да улалансоң, нөкер йыгнапдыр, шол өчли ханың тохумыны гүкедипдир. Ине, инди биз алты гыз шол Кербелайы Гажар ханың аялы-да. Ген гөрме! Бу ериң дәби шейле экени. Адын хан болса сүри-сүри хелейли болаймалымыш. Хелейи көп боланда нәме? Огул ёк, гыз ёк, тохум ёк. Әрлик ёк. Йөне агызлы гожа. Диенини этдирйәр, йөне рехимсизем дәл. Молламы, ахунмы, кән китап окаяр. Намазхон. Кентлериң бирине түркменлерден есир сүрлүп гетирилипмиш дийселер, мени гөрме-гөрше гойберйәр. Гажарларам түркмен экени. Кәте есирлере садака элтейин дийсем, гаты-гутыны хем гысгананок. Сениң шу чайдадыгыны илки эшиден бадыма тас йүрегим ярылыпды. Гардашым, бырадарым, есир дүшүпдир дийип, гожаң өңүнде кән агладым. Ялбардым. Ахыры яныма өз хызматкәрлерини гошуп, сениң гөзлегиңе гойберди. Сен нәме дымып отырсың? Гепле-дә! Намысыма деген ленок, эшидйәрмиң? Мен пәк, пәкизе! Эшидйәмиң? Нәме дымян?!

Ашыр хашш эдип чишди-де, биринжи гезек Сабырлының йүзүне чиңерилди. Чукралан, нуры өчүшен гара гөзлери бир затлар дийжек болды-да, дили айланмады. Сабырла энтек хич качан айтмадык сөзлерини айдасы гелди, йөне эҗап этди. Сабырла хем Ашырың айтжак болан сөзлериниң тәсири етди-де, йүрегине ене шол обасындакы гозгалаң гелди, йөне шол сөзлер айдылайса, ол ынжалжакды. Ашыр ынанмаярмыка?! Сабырлының интизар назары Ашыры ювдуп баряр. Ашыр хем нәбелли бир сүйжи җадының пенжесинде мымыраяныны билйәр. Ашыр гужагыны гиң ачып, пәклигини саклап билен Сабырлыны багрына басҗак-басҗак болуп гобсунды-да, соң чигинлерини гаталдян ялы гернип оңайды. Бирденем җадылы дуйгулары пытратмак нияти билен буйра сачлы келлесини силкеләп, аркан агып уграды.

— Ашыр, дур! Саңа нәме болды?! Саңа нәме болды?! Мен гурайын! — дийип, алжыран йигидиң келлесини батыргай гужаклап гөвсүне басды. Табакдакы сувы онуң депесинден гуйды.

— Олары чагырма, Сабырлы! Мен гowы! Йөне бир пурсат алжырадым! Тапсызлыкдандыр-да.

— Багдай, тур гидели! — диен хайбат җуван есирлериң икисинем деррев хушуна гетирди.

— Хәзир, нәнижон, хәзир! Бырадар ноны ийсин! — дийди-де, инди экезлененми я-да алңасаянмы, Сабырлы Ашырың сачларыны, йүз-гөзүни сыпалап, хүвдүлейән ялы гүрледи:

— Сен, Ашыр жан, бырадар, ене үч-дөрт гүн гайрат эт. Мен сени шу ерден әкидерин, яныма аларын. Ол Кербелая ялбарарын, ёгса-да, онуң чапыляң атлары кән. Белки, сени атбакар эдинер, я чопан эдинер. Сени өкде чапыксувар диерин. Йөне баранда, сенден сораг соранда, сыр бермегин, гожаны угрупа ковгун, өвгүн. Өвленини хемме кишем халаяндыр велин, ол айратынам ханлара хош яраяндыр. Онсоңам нәме «Гүйжи асгын шелайын герекдир». Соңуны соң гөрүберйәс-дә! Сени бу хожайындан сатын алдырдарын. Ене азаҗык гайраг эт, азаҗык! Өзүм гелйәнчәм, чөрегиңе-сувуңа середер ялы эдерин. Исгендере ынанай! Исгендер сизи говы гөрйән экени. Кеймири дилинден дүшүренок. Чох ынсаплы мердан дийййәр. Эртир Исгендерден паты-путы хем иберерин!

— Багдай! Багдай!

— Барян! Барян! Нәнижон! Ме, шунам ал, ашагыңа дүшенерсиң — дийип, паланың үстүндәки эйленен дериден өртүнҗәни сыпырып, Ашырың янында гойды.

...Ашыр үчин гүн дүшмейән чайың ичи инди ягтыланан ялы, гиңән ялы болды. Порсусы хем азалайыпдыр. Ол берлен мымык өртүнҗәниң үстүнде айбогдашыны гурды-да, инди аркайын гөвүн йүвүрдип башлады. Ахмырлы гечмиш барада дәл, муңдан дөрт йыл өң — он алты яшындака гызылбашлара есир дүшен Сабырлының гөзлегине чыкып, ягмырлы, думанлы, гаракчылы ала даглардан ашышы барада дәл, етимсирәп, кентден-кенде айланып, күрт обасына дүшенде, күрт айдымына зовладып, парсларың илине дүшенде, парс айдымына гыгырып, еке өзи галып ичи гысанда, яравжана хиңленип, элини серип, кә шарпык ийип, кә гаяк ийип, кә сөгүлип, кә ковлуп, даш-

төверегине гулагыны габардыг. Сабырлыдан ышан гөзлейши барада дәл, инди йигит гелжек барада г вүн йувурдйәрди. «Ничик-ненен боларка? Сабырлы-х чак эдишинден эденли гыз болуп чыкды. Хасратлы сүтемли, жебирли, чыкгынсыз гүнлер елйүреклин дәлиредйәндир, йыкяндыр, арслан йүреклинин болс акыл-пайхасыны гоялдяндыр. Сабырлы гаты акыллы ныпдыр. Шол эрсумак молланың гүррүңлериндев го ялдымыка? Тас өзем дәлирәпди. Сабырлы угур га жак ялы-ла. Хәх! Гел-гел инди өз сөйгүлимин быра дары болдум! Эй, такдыр, эй, пелек! Эй, лолы дүнйә Тә шу бендиликден сыпянчак, тә илиме говушянчак тә Кеймир дага гошулянчак, бырадар-а дәл, маймы нам, бетхыялам, оюнбазам, бәшбетерем болаярын! Т мекана ашянчак!»

Ашырың Сабырла гөвни етди. Хол Балгуйының оюндакы йүзи салык, эжизже, йыгра, говушгынсызж гыз-а дәлдигини яңы гөрди. Йөне Сабырлының инд хас догумланандыгыны, төвекгелдигини, шелайынды гыны, угур-ёл тапагандыгыны Ашыр энтек гүман э се-де, долы биленок, жуда бейле гужурлы, пайхаслы болаяндырам өйденокды.

Сабырлы гидели бәри, Ашырың ёкарсындан гүнд кә бир сапар, кә ики сапар гаты-гуты инип уградь Кәте «Балам, балам, бырадар, бырадар!» диен хоша май ысгынсыз, ховатырлы сөзлерем гулагына илйә велин, Исгендер гөргүли боларлы. «Алтын алма-да алкыш ал» дийлени-дә. Ол эли агзына етәйсе, инди ден бейләк эхли газанжыны етим-есире пайлажакды гыны, хич хачан эжизе ганым болмажакдыгыны ене бир гезек шерт этди. Сырдашы, дең-душы, хакыкы бырадары Кеймириң хем өвредиши шейледи ахыры «Эжизе ганым болмагын, эгер ганым чозайса, онд рехим этмегин».

...Бир гүн сүйр гүнортанлар ене ёкардан тойнаклы урган салланды. Инди бирнеме гүйжүне гелен Ашы урганa маймын ялы япышып, ёкарык чыкды.

— Ханы, бажым? — дийип, өр-гөкден гелди. — Ол нәме болды, нәме?

— Багдай өйдеди, өйде. Йөр гидели, Кербелай Гажархоның хузурыга.

...Кербелайы Гажар хана гөзи душенден, Ашы оны танады. Салгындан танады. Хессеки түршек ял йүзүнден танады. Элен билен, гол говшурып салам берди. «Гүйжи асгын шелайын герек». «Ханлар өвгүня халаярлар».

— Алейким, саглыкмы, оглум? — дийип, Кербелайы түркүләп салам алды.

Сүйнмек, бурунлак хор йүзи дуршы билен гасын-гасынды. Йыгыртлар бири-бириндев чунды. Реңк-пет болсун-ла! Энегинде, бурнуның ашагында екеже гыл болсун-ла! Бу йүзе гөни серетмек бир эйменч! Гөзи хас хем хырсызды-бетназарды Не йүзүнде, не гөзүнде нурдан, шепагатдан дүшнүк болсун-ла! «Ене-де Сабырлы бу бетсыпат мелгуна рехимдар дийяәр-ә!» Молла дийди, ахун дийди, китапхон дийди.

— Эшитдим, сенин әхли кыссаңы, балам! Маңа бажың Багдай айтды. Ол сени өкде чапыксувар дийәр. Хонха, хол теблеханада атлар дурандыр, сейсем шол ерде дир. Хәзир сейис ёкдур. Сен Гушваның янына бар. Мениң бир ягшы балам бардыр, ады Гушвандыр, хемме этмели ишлери саңа өвредер. Шол ерде Гушваның янында яшарсың. Бедевлере яхшы бакгын. Бедеве хыянат эдениң гөзүни чекйәндирин. А-адың кимдир сенин?

— Ашырдыр, Ашыр! — дийип, бу гожаның нәме үчин балам дийип, хошамат эдйәндигини аңжак болды. Рехими индимикә? Ёк, буларда рехим болмалы дәл.

— Ашур! Бе-е-е! Дур, дур! — дийип, гожа йүзүни ашак салып бирсалым диңширгенди. — Ашыр! Гөрсене муны, Ашур! Бу кысмата бак! Мениң бир говы хемшерим бар, онуңам ады Ашур, Ашур хан. Ол Гозганың ханы, өзем сизиң түркменлерден, овшарлардан. Ине, шоңа сениң ялы гочаклар герек, нөкерлер герек. Оңа өз тиредеши, гоңшусы, гарындашы, Бавердиң галтаманы Недиргулы азар берйәмиш. Гел-гел, Мамгулы поссунчының Недир диен бир галтаман оглы дашына нөкер йыгнап Ашур хан билен бәслешжек боляр. Эй, такдыр! Ики тарап хем гошун йыгнаяр Мен достум Ашур хана хемаят үчин обамдан хәзирликче отуз нөкер ёллажак болуп дурун. Ынха, сенем бир нөкер боларсың. Гөрйән велин, сенден мерт нөкер чыкар! Мердемси сен. Ат-ярагыңы өзүм дүзедерин. Болямы? Бейле муртлы, сакгаллы йигит атба-

Ага чыксын, нөкер олсун!

кар олмасын, ат чапар олсун! Ага чыксын, нөкер олсун!

— Сач-сакгалыңам галандарыңкы ялы-ла. Айб ёк. Егса-да, сачыңы сырсаң сыр, йөне сакгалы-мурты сырма — дийип, ол тайпы әңегини сыпады. — Сакгал саңа ягшы гелишйәр. «Базар гөрки бакгал, йигит гөрки сакгал». — Кербелайы хырчыны дишләп, ене ч чүри, тайпы әңегини кән сыпалап, улы оя батды.

Ашыра икирҗиңленере ер галмады. Ат-ярағ онуң етип билмейән арзувы ахырын! Сөйги гарашар, С бырлы гарашар, әр-намыс гарашмаз. Әр гаррар, а гаррамаз.

— Лепбей, хан ага! Өмрүңиз узак болсун! Мерт бәңиз белент!!

Ашыр бегенҗегинем билмеди, гынанҗагынам. Н не бир зада гөзи етикди. Нәме буйрулса битирәйме лиди. Шонуң үчинем икирҗиңлемән: «Лепбей!» дийд

— Багдай! Багдай! — дийип, Кербелайы инчеҗи сеси билен гыгырды велин, Сабырлы улы эда билен ики-еке басып, горка-горка адамсының янына гелди. — Сениң берадарың яхшы нөкер олсун үчин, яхшы х ның янына иберйән. Сен өз берадарың ёл шайын тут. Барянчалар хор олмасын.

Ханың бу ыгтыяры ики йүреги бичак гопдурды. Икисем өз ичинден ах чекйәрди. Ашыр: «Яңы бир тапышыпдык велин, ене шейтан араны бозды-да. Бизи кысматымыз шейле өйдйән. Бу шорманлай хача ачыларка?» дийсе, Сабырлы: «Алла жан говы ёл сал гы берди өйдйән. Егса, Ашыр икимизиң гүнде йүзү миз йүзүмизе дүшүп дурса, бир гүн сырымызы аңар лар, сөйгинем гизләп саклап бормы!» дийип, беге мән дураноклы.

Отуз йигит улы ёла хыял эдип, доган-гарындашларын мыгылдысында атланҗак болуп дуркалар, шо уградянларың арасында Сабырлы хем барды. О Ашыр умыдыны йигирмесин, бозулмасын, гынанмасын, сабыр-канагатыны әлден бермесин диен ниет биле «берадарының» гулагына көп пынхан сөзлер, Ашырың гарашян сөзлерини, өмрүнде эшитмедик сөзлерини пышырдады. Иң соңунда-да: «Бар, Алла ярың Канагатыңы алдырма! Канагат мүң дердиң дерманыдыр. Дилиң сүйҗи болсун, йүрегиң төвекгел. Бир за ды унутма: танышмагың йүз ёлы бар, достлашмагың

йүз ёлы бар, өзүңи алдырмагың йүз ёлы бар, сөгүшмегиң ве душман газанмагың мүң ёлы бардыр» дийип, гөзүниң яшыны сүпүрип галды.

Яңы тапышып, энтек бири-бириниң дидарынданам ганмадык Ашыр билен Сабырлының бу хошлашан гүни 1712-нҗи йылың томсунының аяклары болупды.

Агта Кербелайы ил гөзлүгиң нәче таква болса-да, йигрендиги он ики сүнни дүзүв адамлары. Иң йигренйәнем гызыл йүзли йигитлерди. Бу йигренч онда ирден барды. Ол гөрипликденди. Өзүниң өзгелерден кемлигинденди. Йөне бу окымыш шейтаның этҗеги ичиндеди. Ол сырыны, дуйгуларыны, этсем-гойсамыны уссатлык билен яшырып билйән гөриплерденди. Ол җемагатың өңүнде өз мерданларыны Гозгана иберйән дийсе-де, өз даг ичиндәки кентлериниң биринде отуз нөкерини овганларың үстүне аламана ёлламак үчин говы тайярламагы нөкербашысына гизлинликде буйран екени.

Ашыр дагы Овгана голай ерлешйән чола кентлериң бириңде үч ай мазалы түргенлешдилер. Алла гүн берсе ойнаглары гылычдыр галкан, найзадыр палта, сыртмакдыр шемхал болды. Ат чапдырып, ат үстүнде елгамак ялы пырланмага-ха буларың хеммесем огланлыкдан түрген. Даг ичинде совук ир дүшйәр. Аңзаклы гүнлериң бири атланха-атлан болды.

— Нирә?

— Гозгана.

— Ягырнымызы гүне чоярыс-ов!

— Күкрегимизи ока тутарыс дийсене!

— Хә, нәме болупдыр, эйгиликми?

— Кербелайының досты Ашур хан гыссага дүшенмиш.

Енсесини хем ики бөврүни улгам байра ди-
отуран Гозган галасына гиренлеринде гыш г-
яшыпды.

Ашыр гаранкә галмажак болуп, атыны ханыӊ ...
леханасында илтән бадына, янжыгыны, хоржуны
ёлдашына табшырды-ла, Гушванларыӊ өйлериниӊ ...
легине чыкды.

Озал алан салгы билен галаныӊ гайра бөврү-
барды-да, бир етгинжекден:

— Дөвли аганыӊ өйи ниреде дир? — дийип сора...

— Шу сыргыныӊ аягужундакы епбешик кепбе...
Гапысы ёкдур. Хам ямалы энсисинден танаймалы...

Ашыр хорашажа кепбәни тиз тапанына беген...
Йөне догумы дашлары пытрадян досты Гушван...
ата-энеси шейле гарып күлбеде яшаяндыр өйденок...
Күрсәп гирәймекден эжап эдип, аяк чекди вели...
ичерден окалян доганыӊ лабзы эшидилди. Ыхлас б...
лен намаз окаян Гушваныӊ какасыдыр.

Дашарда гөрене гөз болуп, газарылып дуранд...
ичерде гарашаймак нияти билен эӊкамы гиден энс...
ниӊ гырасыны галдырып, бейик гермечден әтләне...
шолды велин, ожагыӊ ажы түссеси бокурдагына м...
кәм япышды. Кепбәниӊ ичини думан ялы дыкызлы...
дуран түсседен яна Ашыр ичерде ким бар, ким б...
сайгарып билмеди. Гапбөврүнден зенан сеси гелди. О...
мыхманыӊ судурындан өзге ерини гөрмән:

— Бег йигит, гелибериӊ — дийди-де, түссәниӊ зо...
руна ызлы-ызына үсгүрди.

— Эссаламыалейкүм! — Ашыр яшарян гөзүни овк...
лашдырып өвренишдиренсоӊ, ожагыӊ гырасында ди...
зыны эпере ер гөзледи.

— Гелибериӊ, гечибериӊ! Ынха, Дөвли ага-да на...
мазыны тамам кылар — дийип, кемпир чалгырдыр...
түркмен дилинде гүрледи.

Кән сорамалы болмады. Дөвли аганыӊ өзем хе...
нә өйде экени. Намаз үстүнде экени. Иш угруна бо...
лайжак өйдйән диен Ашыр эндамына ожагыӊ йылы...
сы яйрансоӊ гойы түссәниӊ гөзүне, бокурдагына өт...
йән авусыны унутды. Гылыжыны айыржагыны-айы...
мажагыны энтек билмеди. Дөвли ага нәхили гарш...
ларка? Аялыныӊ, чагаларыныӊ янында сырлы гү...

рүӊ эдип билермикә? Ай, ёк, алӊасамайын. Вагт кән ялы-ла. Бу вагт йөне гаишып онаяйын.

Дөвли ага намазыны түкедер ерде түкетмеди. Мунуӊ икиндиси яссы намазынданам узага чекди-ле. Соӊ бирденкә Дөвли ага барада эшиденлери ядына дүшди. Дөвли ага өрән таквадыр, намазхондыр. Сыпындыгы намазлыгыӊ үстүнден дүшйән дәлдир. Казасыны окаяндыр велин, намазыӊ ызындан энбияларыӊ хеммесиниӊ адыны санап чыкяндыр, онсоӊ өз өтен-геченлериниӊ атларыны бирин-бирин ятлар. Ызынданам оба кетхудаларыныӊ, казысыныӊ, ханыныӊ — барысыныӊ адыны тутуп, ягшы дилеглер эдйәндир.

Ахун кимин таква Дөвли аганыӊ Нусайдан шу гала гөчүп гелели бәри намазлыкдан дүшмейәнине белет гоӊшулары, обадашлары яшула улы хормат беслейәрдилер. Өзлериниӊ атлары догасында тутулян кетхудаларам, гоӊшы кентлериӊ, галаларыӊ ханларам Дөвли аганы сылаярдылар. Ягдайы болса ожук-бужук эмлейәрдилерем. Айратынам Дөвли аганыӊ даӊданкы тагат чекишиниӊ яӊланышына гуванян обадашлары онуӊ «Аллахы акбарыныӊ» үмүш-тамышлыкда гоӊшы галаларда-да эшидилйәнлигине буйсаныпп, гоӊшы жаны өз гүнәклерини, тутуш Гозган илини ыхласлы чекйән тагат-ыбадатлары билен гөрүнер-гөрүнмез белалардан гораян хөкмүнде сылаярдылар.

Дөвли ага намазлыгыны дүйрләнден соӊ хем ызына өврүлип, эсли вагт агзы сеналы отурды. Амин эдиненден соӊ Ашырдан өӊүртди:

— Эссаламыалейкүм, бег йигит! Аллаха-да гурбан, гонаха-да гурбан! — дийип, түссеси печелен ожага тарап сүйшди. Ики элини узатды. Ашыр яшулыныӊ аран ялы эллерини өз гаты пенжелери билен гысып, валейким диймекден өзге ёл тапмады. Егса Дөвли ага, яшула саламы өӊүрти бермелиди велин, бу ерде гижә галанына өкүнди. Онсоӊ гөнүләймеден өзге чәре тапмады.

— Мен-ә оглуӊыз Гушвандан көп догайы салам гетирдим. Түвелеме, сағ-саламат, кейпем көк.

Ата-да, эне-де өз огуллары Гушваныӊ кейпиниӊ көкдүгини, хич ким айтмаса-да билйәрдилер. Буларыӊ оглы икиди Кичис-ә — Гушван, улусам — Серхен. Дөвли ага улусыныӊ дайхан огул боланына аз бегененокды Одун-чөп, экин-тикин, мал-гара шонуӊ ба-

Зак. 2091 — 3

шындады. Какасыны ишлетмежек болярды. Жепакеш ди. Етишиклиди. Дийдирмезди. Хайсы иш болса о руп-чомруп баряндыр. Йөне өзи гүрлемпач, тымсал чы, мәрекебаз Дөвли аганы геңиргендирйән ери, у сы асла геплемезекди. Акылы-хушы мәхек ялы х велин, сораймасаң, эгер-эгер, лал ачан ялы-да. Кич си Гушванда өз хәсиетинден көп гылык билдирйәне болса, онуң огланлыкдан какабашлыгыны халамади. Өте вәшидигини, гөдегрәк дегишмесини, оюнлыга са лып алдаймасыны, мекиррәкдигини билсе-де, чәр эдип биленокды. Гушваның атыны ока бермейәнд гине, деӊ-душларындан экабырдыгына энеси бег йәрди. Эне көрпесиниң бейле хәсиетиниң галаны илери бурчундакы уллакан галандархананың серге данларының арасындан өе йыгнап болманлыгында гөрйәрди. Илден-иле айланып, узак юртлардан гелен бу өтегчи, сач-сакгал басан галандарларын айылгант гүррүңлери, гөрүлмедик оюнлары, бет догалары Гуш ванда хөвес дөретди. Йити зехинли болансоң, гөрен -эшиденини бек белледи. Деӊ-душларының арасынд илден огрынча жадыгөйлүгем эдиберди, йылан окап маргәрем болуберди.

— Гушван жаның янындан дийсене — дийип, Дөв ли ага кәнбир үнжи этмән сорады. — Оглуң үч болса бири хана ярар дийилйәндир. Мениң икимиң бири хана ярапдыр. Кербелайы Гажар ханың ахвалаты ни чик? Оны йүреги юка, намазлы-оразалы, сахаватлы гожа дийип өвйәрлер. Нәме, сенем онуң нөкерими?

— Хава, яңыракдан бәри.

— Өзүң-ә теке йигидине меңзейәң. Оны ки, геп лейшиңден аңян. Мен Нусайда өз овшарларымың арасында отурамда гоңшым текеди. Көп ягшы адамды

— Гушван Нусайын белент хем ёгын чынарлары барада, сүйжи булаклары барада маңа көп гүррүң лер берипди.

— Ол Гажар хан нәдип саңа жаныңа ынаняр?

— Дөвли ага, онун тарыхы узын. Йөне ханын ма на рехими инди, билмедим нәмеден? — дийип, ол гүр рүни гиңелтмеди. Бу гожаның о гожа билен арасы ның нәхилидигине мазалы гөз етирмән өз сырыны айтмазлыгы шу пилле йүрегине дүвди. Гушвана ынав мадык сырыны энтек какасына-да ынавасы гелмеди.

— Ёгса-да, балам, адыңа ким диерлер?

— Адым Ашыр.

— Пәх, муңа бак! Гозганың ханы билен атдаш экениң. Бизиң Ашур хан овшарлардан, бизем овшар, хеммәмизем бир түркмен кабыласы. Сенем өз түркменимиз экениң.

— Ай, Дөвли ага, тайпамыз-кабыламыз бирем болса, замана эрбетлешипдир. Бу вагт доган догана ягы.

— О диениң растдыр, балам. Жуда догрудыр, балам. Ынха, бизиң Ашур хан жаван адам, хениз отуз хем яшанок. Йөне, билмедим, не себәпден гоңшы галалар билен оңшанок. Недир хан диенем бир овшар дөрәпдир. Ол хем жаван. Сениң яшларында. Түйе шейтан диййәрлер, бела диййәрлер, оңа жаваншир хем диййәрлер. Ол Бавердин төверегиндәки галалара от якдыранок. Элли-алтмыш атлысы билен ёл талаяр, кервен уряр. Кентлере гелип дегирменлери талап гиденмишем диййәрлер. Алланы ундупдыр. Нeнең бу дүнйә ынанжак. Ашур ханам овшар, Недирем овшар. Ики хан адыбир гарындаш. Шонда-да о гала бу галаның үстүне чозяр, бу гала болса — онуң үстүне. Пайлашыбилмейән затлары нәме?

— Гара небисдир-дә, яшулы. Өз галасы гөзүне аз гөрүнйәндир.

— Сен бизиң гала нәдип дүшдүң, балам?

— Мени Кербелайы Гажар сизиң ханыңыза ярдам эт дийип иберди. Биз көп нөкер болуп гелдик.

— Гушван жанам сизиң билен гайдыбермели экени.

— Өз-ә гелерменди велин, Гажар хан шу гүнлер бедевлерини тоя сейислейәрмиш. Гушван болса ханың хем эли, хем аягы, түвелеме. Мен Гушваның янындан үч ай мундан өң гайтдым.

— Гушван жан элли-аяклыдыр, келлеси велин ёкдур. Инди гожалар ядына дүшмез. Бизиң агтык гөтересимиз гелйәр.

— Эншалла, ынха, тиз той хем эдерсиңиз. Гушван ялы азамат йигит ислән гүни өйленип билйәр.

— Хеммелер шейле диййәр. Ләкин, нетиже ёк. Пучды, пуч! Бес, ёлдашларың нарда дүшледи?

— Олар ханың геблеханасында. Мен болса хан бир юмша узадайманка, оглуңызың саламыны говшурайын дийдим.

— Көп ягшы эдипсиң, балам. Таңрыялкасын. Онда сен бу агшам ханың гонагы болжакмы?

3*

— Хава, шейле ялы.

— Эйле болса, шу кепбэ өзүңки ялы гелип дур-гун. Гушван жаның бейле асыллы достлары бар бол-са, ол хем тиз ёла дүшэеди-дә!

Ашыр Дөвли ага билен бейле тиз үммүлдешени-ни болуп билмеди. Дөвли ага-да хил адам велин, маңа Гушваны Худай берипдир. Инди буларың гал-далындан келбежик дикинейин дийсем ә-эси болмаса герек. Ол үфлүс Гажар шейдер яйнар йөрерми? Так-дыр Сабырлыны бошатмазмы? Ханы адалат?! Лай чөкен такдыр оянан ялы-ха этди. Ашур ханын нөкери болсам, Сабырлыны гөчүрип гетирсем, онсоң илим Балгуя-да ёл тапылар. Кеймир дага нышан ибер-megiң алажыны этмели. Чай ичинде аладам екежеди, чайдан чыкдым — мүң болды. Гүррүң улгама сапман-ка турмалы.

— Хош онда, Дөвли ага! Ханың сарайына гижа галмайын. Мени идәп йөрен болмасынлар.

— Сен, балам, Дөвли агаларда болдум дийсең, Ашур ханданам, өзге ханданам дине берекелла алар-сың. Дөвли агаң сыланяндыр. Аркайын гелибергин. Йөне саңа менин бир юмшум дүшжекдир.

— Айдыбер, Дөвли ага. Сизиң ялы адамын юмшы дүшсе бегенйән.

— Айтсам, даргама аңсат-да, дүзелме кын. Гуш-ваның кәвагт жылавундан чекип дургун. Ёгса бир беланың үстүнден барып, адымыза зепер етирәйме-син. Перзенди элкин ятян атанын башы хемише агы-рылы болар, энәнин — йүреги.

— Гушванын сизиң мертебәңизе ысңат етирмеже-гине мен гүвә гечйән. Агзы арасса, ниети дүзүв, шох-шадыян. Кербелайы Гажар ахунмы, нәмеми. Олам хемише намаз үстүнде диййәрлер. Нөкерлерине-де шоны буюряр. Онун алты аялы бар, шоларам соват-лы диййәрлер. Оглуныз, ине, шейле адамын хызма-тында. Онда саг болуң, Дөвли ага! Эне, саг болуң!

— Бар, балам, бар! Первердигәр саңа пена бол-гай! Ишлериңи ровач кылгай! Амин!

Ашыр Ашур ханын мыхманханасында ынжалыкль ятып билмеди. Гөзүне мых какылан ялы. Тәзе хаб нәхиликә? Жуван-а диййәрлер Сабырлыдан айралык узага чекермикән? Оңлы гүрлешибем билмедик. Гел-жек хакында-ха асла үмем алшып билмедик. Ур-ту

бу ере ибердилер. Йөне чакымда ялңышмасам, эхли ыгтыяры Сабырла бермели болжак. Онсоң мең бут-намалы дәл, өз башыма хокга чыкармалы дәл. Кер-белайынын мекирликлеринден Сабырла-да ёкан ялы. Эжесинденем пайхаслы ялы. Ёгса-да эжеси ниредекә? Дагдан илерик сүрленсоң дув-дагын эдипдирлер. Идәп-идәп дерек тапмандыр. Кербелайы улы өвлүйәлере, Машада зыярата гиденде кәте өз алты зенанынам яны билен әкидйән экени. Сабырлы шонда ёллардакы кент-лерде хер дүрли хилелер биленем эжесини гөзләпдир. Йөне угур-дерек тапмандыр. Муны ол бейлекилериң янында ач-ачан эжемизи гөзледим дийип, мени өз агасы ялы эдип ныгтады. Сабырлынын инди угур-ёл билйән машгала боланыны Ашыр хем бегенйәр, хем Кербелайының агталыгына ынананок. Сабырлының гө-вүнлик бержек болуп тапан хилеси болаймасын! О нәхили агта кишиниң алты аялы болуп билер? Ай, әлбетде, несибели гүн хеммеси әшгәр болар-да. Ялан геп ерде ятмалы дәлдир. Сабырлы дийип келләми этегиме салып, орта чыкдым, ол болса өзгәниң гужа-гында, үстесине-де гөвүнлик берен боляр. Вах, өзүм бир акмак: агта болды, тагта болды, кишиниң гужа-гына гиренсоң, ол зенан, үстүнде ит ойнан ак гар ялы болмазмы?! Субут! Субут! Субут этмели гүнем-ә гелер.

«Ёк, бу Сабырлы мениң ынанмалы Сабырлым дәл. Өзге. Ол өзге. Ады хем өзге. Лыбасам өзге. Назары-да өзге. Сөзлейшем өзге. Эдим-гылымам өзге. Я, менем, валла, шу шейтана өзүми алдадып йөрүн. Са-бырлы мени идәп тапды, чайдан чыкарды, элиме гы-лыч берди, бедеве атландырды. Индики мүңкүрлигиң нәме дийсене!»

Шу булашык пикирлерин түйтмесинден ол укa ги-денинем билмән галды.

— Тур, азаны эшиденокмы? — дийип, эсли ыралан-ларындан соң, зәхреси ярылан ялы товсуп турды. Әх-ли нөкерлер билен эртир намазыны окап болан баг-ларына нөкерхана бир инчемик, узынак, ыкжам эшик-ли киши салам берип гирди. Нөкерлер ики букулып алейкүм алансоңлар Ашыр өз атдашының гелендиги-ни билди. Йөне эртирин үмүш-тамышлыгында, хениз ичерик сүйнмек инсиз пенжирелерден ягты дүшмән-соң, ханың йүзүни сайгарып билмеди.

— Достумың иберен нөкерлерини гөресим гелйәр, азык-овкатдан соң булары теблехана йыгна, сердар! — дийип, ол кимедир буйрук берип чыкып гитди.

Ашур ханың теблеханасыны гөренден Ашырың гөвни ачылды. Хер кимиңем гөвни ачылҗак. Бири-биринден овадан бедевлер адамлары гөрүп, башларыны талавладып, ер пешешип дүрли оюнлар эдйәрдилер. Ине Кеймириң Мелегушы ялысы ёкды. Ах, Мелегуш! Ах, илим! Ах, достларым!

— Хан гелйәр — дийленден нөкерлер ахырларың янындан чекилишип, гырада чүйдамлашдылар.

Ашырың чак эдиши ялы болуп чыкды. Йигримә бәшиң дәлижеси экени. Йөне дәли дәл. Дийсең сыпайы. Инчеден узын. Узынам дәл велин, хортап болансоң узын гөрүнйәр. Хана меңзәнок — гөзлери гүлүп дур, нурана. Эйменере бир нышанам ёк. Дилем сүйҗи — эзизлерим диййәр. Ханлык аладасы бара меңзеш дәл. Өзи хан болса Эзрайыл түйи болаймалы ялы. Хер тәзе бедевиң, тәзе нөкериң янына гелип, көп гүрлейәр, көп өвйәр, дегишйәрем. Ене эзизим диййәр Балгуйының, бейлеки обаларың ханлары ядына душди. Өзүнден песдир өйдениниң саламынам зордан аярдылар. Бу атдаш, бу юмшаклыгы билен нәдип ханлык сүрүп билйәркә? Гапдалындакыдан сораясың гелип дур. Йөне шапладып еңмәрлер велин, онсоң ызы ненеңси болар! Сересаплыгы элден берәймегин. Муны Сабырлы табшырып-табшырып, саргап-саргап гойберипди.

— Хә, йигитлерим, хош гелдиңиз! — дийип, екәп-екәп гөрүшди. Онсоң хер атың дашына айратын эгелендилер. Илки бедеве баха берйәрдилер, соң тәзе нөкере. Ашыр өз дашына эгелененлеринде утанман йыгрылман дурубилмеди. Гарыплык гурсун! Дөрт йыллап зейли чайың ичинде иделмән ятаныны булар нә билсин!

— Бо-хо! Сен не бейле хор, не бейле эбла сен? Кеселләп галдыңмы? — Җогабы гарашманам довам этди: — Сердар, бу нөкериң агзына середевери, ёгса эртир гылыҗа гүйҗем чатмаз. Я Меҗнун болайма? Адың ким?

— Ашыр.

— Бах, бах! Атдаш экеник. Хуп ягшы! Хуп ягшы! Өзүңи сейислемесең-ә, саңа атдаш диймен, Сердар,

азык-овкат иенде йөрите гөз эттин. Белки, утанҗаңдыр — дийип, ол чеп дулугы чапык, иессежик годалаҗык, җүрҗенә йүзленди.

— Лепбей, хан ага, лепбей!

— Атдаш, сен теке йигиди ялы-ла? Уяңам Кербелайының аялы дийдилер.

— Хава, текедирин. Гумлы теке.

— Өтген гүйзде бизиң хан гыз чыкаранда онуң тоюна сизиң иллерден бир овадан бедев гелди велин, екеже атымызам өңүне гечибилмеди. Ай, шейле бир овадан, шейле бир гылыклы, шейле бир йындам, эдил ганатлы ялы-да. Мөвлам ганат берипдир оңа.

— Мелегушмы? — дийип, Ашыр толгунҗыны саклап билмеди.

— Хава, хава. Нәме, сенем оны танаярмың?

— Ёк, йөне көп йыл өң Хабушаның беглербеги ханың тоюнда хем улы байраклар аландыгыны эшитдим.

— Раст сөзлейәң. Шонда хезрети топчубашы чох пул берсе-де, эеси сатмаңдыр. Бу гезек хем оңа чох түменлер бердилер, эмма эеси бир көр йигит, кесириң кесири экени.

Ашырың йүреги тас агзындан чыкыпды. Ол тасдан «Кеймирми?» дийип гыгырыпды. Хернә Худай саклайды. Дилини зордан дишледи. Дүнйәси хем дараларды, хем гиңеди. Сабырлыны гөрди. Ине, Кеймирденем нышан тапды. Соңы гелсин-дә!

— Ол көр оглан акмак огланды. Атына ниче торба эшрепи тылла бердилер, эгер-эгер разы болмады. О көре ат нәмә герек? Ол атың гадырыны нәбилсин? Арман, сен оны танамаян экениң, ёгса мениң үчин шол бедеви гетирмәге сени чох пул билен иберердим.

— О көрүң обасыны айтсаңыз, мен сынанардым — дийип, Ашыр такдырың бәри бакяныны сызып хопугяр.

— Хуп ягшы! Мен онуң обасыны билерин. Соң гиң ерде икичәк о Мелегушуң маслахатыны эдерис. Бах, берекелла! Мениң несибе болсун-да!

Ене укы тутсун-ла! Үйтгешик хабарлар, таныш атлар, уч берйән арзувлар, ниетлер, болсадылар онуң бейнисини ярайын диййәр. Догдук мекана огрынча ашмагың ёлларыны Довли агадан гизлин сорамага

ханың өзи ёл салгы бержек угур гөзлейән халына, гетирип гояр ёлуна! Худай берсе гулуна, ялы-ла! машклары башланды.

Эртеси эййәм түргенлешик Гозган галасының гайрасы, ичи порсы сувлы хендекден гечәен бадыңа гиден токай, сүмме жеңңел. Севүтми, йылгынмы, гамышмы, гаргымы. Хер ким өзүче түргенлешйәр. Ашырың отуз ёлдашы бол сөвүт чыбыкларындан десселер богуп, хер ерде, хер ерде дик отурдып, атлы йүзин салып барышларына шол десселери гылыч билен керчелемеги өвренйәрдилер. Бу Ашур ханың жүржениниң тапан хокгасыды. Галаның өз нөкерлери вердиш эденокдылар, олар галаның ичиндәки мыгыллы мәрекә гошулып галаның гемрик ерлерини, узын диңлерини бежерйәрдилер. Галаның дашында халка болуп дуран ичи садыр сувлы гиң хендегиң сувуның агаяр өйдүлйән ахмал ерлерини йылгын десселери билен, бажаклар билен беркитйәрдилер, бейгелдйәрдилер.

— Гозганың мәхеллеси нәме үчин бейле башагайлыкда? — дийип, Ашырың ёлдашларының бири жүржененекден сорады.

— Сизе Кербелайы айтмадымы? Гапдалымыздан Недир хан диен бир бела дөреди. Галамыза хәли-дә чозды, шинди-де. Бир гезек дашымызы алты айлап габап ятды. Шол габавда, бай, хорландыг-ов! Тас ач өлүпдик. Өзем, ол галтаман, бизиң Ашур ханың якын ковмы. Шонда-да Гозган маңа табын болмалы дийип, хайбат барыны атяр.

— Өзли-өзүңиз, тиредеш болсаңыз, ылалашаймалы экени-дә.

— Хава, ылалашайсаң, бу гала онуңкы болмалы, илки салгыт бермели, соң бәш йүз нөкери аты-ярагы билен ыгтыярына табшырмалы, әхли галлаңы онуң урусына гуймалы. Өзи бир идили сердар болса кәшгә... ёл уруп йөрен галтаман диййәрлер.

Агшам нөкерлерден кимдир бири Недир Бавердин ханының гиевиси болды, төкелере, ёмутлара телим гезек аламан этди, өтен йылам Ыспыхана патыша Солтан Хүсейниң янына баранда берекелла алыпдыр, йүз гүмен пешгеш аланмыш — дийип гыбат этди.

— Бидерек гүррүңлере гулак асмазлар. Ол хәзир нәче өвүнсе-де, күкрегине какса-да, онуң әхли байлыгының горы харам. Оны Недириң өз иниси агзындан эшиден бар, шу галамызда яшаяр.

— Недир өз сүйтдеш доганы Ыбрайымы хем янына алып, Машада барян кервенлери талап йөрмүш. Недириң илкинжи маясы, байлыгы, горы шол таланан тәжирлериң малларыдыр, шол шехитлериң гөзяшыдыр. Недир үчин халал-харам, гүнә-согап диен дин сүтүни ёк. Гаракчыларың сердарында-да рехим-шепагат, хайыр-сахават болармы?! Ол өзи-де гаракчыдыр, доганы-да гаракчыдыр, достлары-да гаракчыдыр.

Ашырың велин, хан билен дүйнки Мелегуш, Кеймир барада эден гүррүңи ичини йыртып барярды. Довамы хачан боларка, ызы ничик-ненең боларка? Сабырлы аслышып дурмадык болсады, шу ерден Балгуя аңсатжа ашаймалы. Мен гитсем, гайдыбам гелмесем, дат Сабырлының гүнүне! Такдырың терезисини хич деңләп боланог-ов! Мыдама мушакгатлы тайы агыр гелип дур.

Ашур хан нәме үчиндир дымяр, чагыранок. Бир хепде гечип йөр. Кеймириң обасыны билжек болуп, селпәп йөрмүкә?

Кеймир бу желегайлара гелип гидипдир-ов. Ол еке гелен дәлдир. Чопан дагы янындан галмаз-ла. Ол Хабушана баранда-да мени гөзлән экени. Чайың ичинде чалажан ятсамам гулагыма дегипди. Йөне хожайын айдярмы нәме? Бу ерлерде-де бизи идәндир. Бош гайдан-а дәлдир. Шу затлардан Сабырлы хабарлы болаймалы ялы велин, мениң янымда-ха дил ярмады. Май тапмадымыка?

Ах, Кеймир, Кеймир жан! Мениң, мен ялыларың идегине чыкжак, хоссарлык этжек диңе өзүңсиң. Оны өңденем аңярдык. Сен бу ховатырлы иллере диңе Мелегушы чапдырмага гелен дәлсиң. Сен байрага гөз гыздырып, ёл сөкен дәлсиң. Сен ысырганып гелენсиң, аңтап геленсиң. Сен достлугы халалламак үчин жаныңданам гечерсиң. Сенден мен мүң-де бир разы. Инди идемесеңем разы. Инди аягымда-элимде зынжырлы гандал дерегине гылычдыр үзеңңи шакырдаяр. Инди ата чыкдым. Душман гөзи гапылантыр. Мени өзлериңинки хасаплаярлар. Ислесем ичинденем ийчкдирип билжек. Йөне инди аладам диңе өз жаным [illegible] боляв. Бу гала-

лардакы есирлериң такдырыны еңледип билседим. Этжегим бардыр. Йөне үмсүмлик билен. Шор маңлайымы ене бир сынап гөрейин. Багтым оянян ялы. Гара лайдан чыкаян ялы. Ашыгым алчы гопаян ялы. Девүм өврйән ялы. Эдил шу вагт айгытлы пилле. Ханың назары менде. Төвекгел ишини Таңры оңар. «Алма биш, агзыма дүш» дийип, гарашып отурмажагым чыным. Шу Дөвли агаданам тамам аз дәл. Онуң абрайына даянмалы пурсат гелди. Кеймирин обасының адыны, белки, Дөвли ага билер. Ол гелим-гидимли ахырын. Билмесе гожаның агзына салгы берерин-де, Ашур хана Дөвли агадан эшиденими айдарын. Пәх, шу пирим пашса герек.

...Дүнйәниң әхли гурлушы, әхли ишлери булам-бужар диййәрлер велин, ялңышярлар өйдйән. Әхли болян вакаларың, әхли ишлериң бир нәбелли багланышыгы бар өйдйән. Ери, шунча гүнден соң, Кеймирли гүррүңден соң гараша-гараша, гулагы габарда-габарда, Ашур ханың дилленерине ымтыла-ымтыла, Дөвли аганың янына гитмеги, төвекгеллик этмеги йүреге дүвди велин, ме саңа герек болса, Ашур хан хузурына чагыряр дийдилер. Хан хем Мелегушуң, Кеймириң пикирини эдип йөрен болмага чемели.

Ашур ханың илкинжи сөзлери Ашырың гарашян сорагыды.

— Ери, атдаш, сен текәниң хайсы обасындан боларсың?

Ашыр өзүне берләйжек сорагларың жогабыны укусыз гижелер ыхлас билен биширипди.

— Хан ага, мен текәниң Бозаганлы обасындан.

— Ол Балгуйы обасындан дашмыдыр?

— Балгуйыны гөремог-ә велин, йөне узакда-хә болмалы дәл. Арасы болса бир гүнлүк ёлдур.

— Мен достум Кербелайы Гажар хана нама ёллап, жогабынам алдым. Ол саңа жаныңы ынанмак болжагынам языпдыр. Сениң бажың. Багдайдан ол гожа бичак разы. Доган догандан кән тапавут этмез дийәр. Мен шейле карара гелдим: «Нусая сөвдая мениң кервеним гидйәр. Сенем шол кервене гошян Нусая бараныңдан соң, хем-ә мениң тәжирлериме көмек эдерсиң, хем-де Мелегушы әле салмагың тәхрин ағтарарсың. Өз обаңа гитмесең говы боларды. Йөне яныңа тәжир алып Мелегушлы оба барып гөрүң. Сен

геплеме-де отур, әхли ыгтыяр тәжирдедир. Мелегушы пула сатса-ха, тәжир тылла гайгырмаз. Эгер эеси сатмаса, онда нәме этмелидигини тәжир саңа айдар. Нусайда бизиң догумлы гарындашлар чохдур. Мелегушсыз гелмели дәл. Оңарсаң, сени онбашы эдерин. Дүшдүң?!

— Лепбей, хан ага! Лепбей! Мелегушы гетирерис. Өзүм теке, текелере белетдирин.

— Берекелла! Сенден мениңем, Кербелайыныңам, Багдайыңам тамасы шейледи. Эртир кервен уграяр. Алла ярыңыз! Эгер мени бир керен бегендирсең, мен сени мүң керен бегендирерин!

«Худай берсе гулуна, гетирип гояр ёлуна болды» дийип, Ашыр дан атманка ёла дүшен кервениң гапдалы билен чус алашасыны сүрүп баряр. Бегенжине ики болуп биленок. Ватана, догдук мекана, ашык ойнан, әшек чапдыран, гузы бакан, букулдым ойнан ерлере баряр ахырын. Гыш паслы гүнем гич догяр. Догаянда-да бу күти булут зерарлы гөрнәйжек дәл. Инди нәдип, бу гызылбашларың гөзүне чөп атып, Балгуя барып боларка? Нусая барып гачайынмы я-да ёлда өкже огурлайынмы? Эй, Алла, өзүңден медет! Бәш йылың айрачылыгы. Кеймир, Чопан дагы ничиккә? Кервени гораян атлы-яраглы нөкерлер йигрими саны. Тәжириң хем ярааглары гурат. Дандының совугына үшемежек болшуп, атлары кә гордурып сүрйәрлер, кә кервениң дашына чапдырып айлаярлар. Эгер шу гезекде сыпмаса, ондан соң муның ялы аматлы пурсат болармы-болмазмы?!

Менем үшейән кишилерден болуп, алашамы гамчылайын. Булардан араны ачып болмазмыка? Ызымдан етәерлермикән? Вах, Мелегушуң герек ери. Зык этдирмезди. Бу алашаның велин, эңкамы гидипдир өйдйән. Онда-да Ашыр тәжир дагы нәдйәркәлер диен нирет билен алашасыны сағ тарапы тутуп ятан алаңлара хем сазаклара гөнүләп дебсиледи. Гулагы ызындан гелйән дүкүрдини эшитди. Ашыр билмедиксирәп, алашаның башыны кервене тарап өврди. Гөрсе, ызындан ики нөкер ябысыны лоңкулладып гелйәр.

— Хей, Ашыр, узага гитме, азашарсың!

Кервениң ызы билен барян тәжириң янына геленинде болса, ол хемлелирәк гепледи.

— Гумуң ичинде көрүң ёк. Гаты аңрык гидиберсең, букуп ятан текелериң элине дүшерсиң.

— Вий, шейлеми? Бу ерде аламанчыларам болярмы?

— Хо-ол гүр сазакларың арасында, аңңат гумларың депесинде жыклашып ятан аламанчылар ёк дәлдир. Гумда, чәгеликде текелер хемише рүстем чыкяр. Не ковуп боляр, не ызындан етип. Олар шу ерден гечйән кичеңрәк көп кервенлерем талаярлар. — Ашыр ичинден бегенжине: «Вах, шу гезегем шейле боляйды» дийип дилег этди-де, сағ тарапыны тутуш тутуп ятан түкениксиз гумлара ве сазаклы мейданлара хыжыдар гөзүни айлады. Түйс галмалы ерлер экени. Вах, гачайсамам ызымда Сабырла зыяным дегер. Элил жигерим замунына гойлан дек болды. Я-да Сабырлы өз башыны чарар-ла дийәйсеммикәм? Ёк, ёк. Чаражагына-ха биржик-де шүбхе эдемок велин, Ашыр, намартлама. Оңа аңсат дүшмез. Саңа Сабырлысыз дүнйә герекми? Өзүни ода-көзе уруп, азат эденем, шу гүне етиренем Сабырлы дәлми?! Адамың келлесине алжыранда намарт пикирлерем геләййәр-ов! Хий, башга бир чәреси болмазмыка? Говусындан говусыны сайлап алмалы. Диңе өз жанымың я Сабырлының аладасы дәл-де, Кеймир дага, улы илиме непи дегжек алач гөзлемели. Ёгса гараңкы гижелериң хер бириндe-де өз еке жанымы гутарып билжег-ә. Вах, Кеймир янымда болса, чөп дөвлен ялы эдәерди. Онуң янында мүшгүли болмаз.

Кервен Гәверсиң гайрасындакы элиң аясы ялы текиз сәхралыкда дүшләп, атлара бир гошавуч иййм бердилер, дүелериң йүкүни яздырып, отуна-сувуна серетдилер.

— Ашыр, нәме бейле тукат гөрүнйән? — дийип, тәжир, онуң елкен ялы гулагына чала питикләп, ызын-данам бир кәсе чай узатды. — Ме, ич, йылын. Нусая-да якынлашдык. Елда Багабатда бир йүк яздырсак аңрысы голайдыр. Багабады гөрүпмидиң? Бичак улы шәхер, базары женнет ялы. Нәме дийсен бар. Йөне Нусайча ёк. Нусайың сувы бол, базарында гушуң сүйдем сатыляр, казысам адыл. Ине, шу үч шерти бар шәхер аңрыбаш шәхер хасапланяндыр.

Ожар одуның башында чайдан-черекден, чилимден кейпини көклән тәжир Ашырың тукатлыгыны хала-

йокды, ене көп гүррүңлер билен ачмагың алажыны эдйәрди. Нусая барандан соңкы өмрүниң, ёлуның, ишиниң диңе Ашыра баглы болжагыны ол билйәрди. Шонуң үчин хәзирден оны өзүне өвренишдиржек болярды. Хәли-шинди гөзи Ашырың уллакан гулакларына дүшүп, саллырак гулаклар йити болянды, ёлда бир сынап гөрейин-ле диен пикире чүмди. Ашырың велин, үргүн чәгели гумлардан, сазаклы, селинли аланлардан дашлашдыгыча умыдам азалярды. Хәвирем, ынха, Гәверсиң гайрасында ат чапыбермели, элиң аясы ялы гиден текиз мейдан яйылып ятырды. Бу төверeклере нәбелет Ашырың ичини ит йыртярды. Инди өңде Багабат болса, аңры яны хем Нусай болса, төверегиң шу ердәки ялы шыр такыр болса сыпып болармыка?

— Атланы-ың! — диен буйрук чыканда Ашыр башыны яйкап, алашасының чекисини барлап, бөкдеригине эсли гүйменип, бейнисине аграм барыны салярды. Балгуя якынлашяныны, гачмак мүмкинчилигиниң болса барха азаляныны билип, йүреги от алярды. Бирденем Сабырлының сөзлери гулагында яңланды: «Канагатың хич алдырмагын! Канагат мүң дердиң дерманыдыр!» Хава-ла, энтек гачара-ковара май бар-ла. Мениң өз жанымы ач-ачан гутарып, Сабырлының жаныны ода атмага хич хакым ёкдур. Канагат, канагат. Сабр-у-канагат! Адамыны алжырадян, өлдүрйән довулдыр! Херки задың өз майы, өз ери, өз несибеси бар.

Гәверсиң гүнбатарсындакы улы чәгелиге гиренлеринде, Ашырың ыңжалыгы ене гачды. Мәхрибан үргүн чәгәни атдан дүшүп, гошавучлап, якасындан гуюсы гелди. Гоюн асаймалы сазаклары гужакласы гелди. Арман, сыр бермели дәл-дә. Кервенбашы есер адам экени. Дүелер ёлда кесерип ятан улы гума голай геленден ол он саны нөкери гумуң ичине иберип, төверeги барламагы, сермемеги, ыз-пызлара-да серетмеги буюрды.

— Әхли кервенлер үчин иң ховатырлы ер-дә шу — дийиән, тәжириң хем рахаты гачып, атыны Ашырың алашасы билен янашык сүрди. Кәте үзеңңилер чакышанда галпылдыдакылар бир үшерилйәрдилер. Бу үргүн чәгелигиң аңрысы-бәрси сесъетимден узак экени. Горкулы болансоң, хас хем узын ялы гөрүнди.

әхли ярагларыны хәзирләң, ицнәң чус нөкерлер ха ниң агзындакы алакалар ялы гаранҗаклап-гаранҗак лап, гапдаллашып, кервени орта алып, бу ховлу ерденем гечирди. Кервенчилериң гөзи чарбаглыга бү ренип, узакдан гөрүнйән Багабада дүшенде дерис гиңеди. Гыш гүнүниң гиҗигйәнини аңап тәжир ян көпрәк душләйиндирис дийип ахмыр этди.

— Гурбаналы, бу гүн Нусая етип болармыка? — дийип, ол муртлак, келтеҗик хем бичак догумлы кер венбашыдан сорады.

— Эншалла, етерис! Әхли ховплы ерлерден сап-салат гечдик дәлми? Елда малларымыз хем гов дынч алды дәлми?

— Онда Багабатда дүшлемән гечйәс-дә?

— Дүшлемели болар. Ики дүйән йүкүни эесине говшурмалы дәлми?

— Оны бир дүекеш билен ики нөкере табшырай. Өзүмиз гечип гидиберелиң.

— Гурбаналы бир иш боюн алдымы, оны-да өзи эдер, өзгә ынанмаз. Шейле дәлми?

— Онда эгленерис-дә. Нусая болса ене нәче мен зил бар?

— Гурбаналы билер, Гурбаналы эдер, Гурбаналы белетдир. Раст дәлми? — дийип, ол ёгын муртуны товлап дөвәйҗек боляр.

— Ай, өзүң гөр-дә. Өңүмизде жеңңел кәндигиниң токай кәндигини билйән. Гүнем хонха, гиҗигди.

Эдил шу вагт хем гайрадакы сазаклыкдан бир топбак атлы дуйдансыз чыкды-да, кервенин өңүнә гыялап, оны алжыратды. Овадан аргамаклара, гамаҗлыжа чиштелпеклере, гылычларыны белент тутуп, кервене тарап сүйшүп гелйән аррыклара гөзи дүшен Ашыр гумлулары деррев танады.

— Вах, гекелере үстүмизи алдырдык-да. Инди нә дерис? — дийип, тәжир узын нилли агыр шемхалыны элине алды. — Мен илки буларын сердарыны урайын.

— Олар бизден көп, тәжир ага, атсаң сенем өлерсиң, бизем. Уржагынам нәгүмана

— Гурбаналы, нәтмели? — дийип, тәжир гыгырды.

— Гурбаналы уршар! Гурбаналы өлшер! Гурбаналы дөвшер! Нөкерлер, ханы, башлаң!

Эмма нөкерлерден едиси эййәм ыза тарап атын

алдыгына гамчылаярды. Аламанчыларың бир топары оларың ызындан ковуп, етенини пүррелейәрди.

Габавда галан Гурбаналы геплешиге башламалы болды.

— Бизиң кервени алың, харытлары алың, өзүмизи гойберин.

— Муның акыллы гүррүң, өвүр кервениң башыны гайрак, гума тарап.

— Ёк, кервени өзүңиз әкидиң. Халалды. Халал. Биз бу ерде галалы.

Гачан нөкерлери пүрреләнлер еңседен, гүндогардан якынлашып гелйәрдилер. Гурбаналы алжырады. Га譯ланжа үч нөкерем элини йитирди. Тәжириң шемхалыны Ашыр элинден алды. «Атайсаң, булар хеммәмизи гырарлар».

Хәлки ковгучыларың бири голайрак гелди-де, эелерин гашындан асылгы урганы алып, уссатлык билен зынды. Гөни Гурбаналың гөвресинден дүшен кемент оны атдан агдарды. Кементчем атыны гөтин дебисгеледи велин, Гурбаналы бөгүрип, сүйренип барярды.

— Дүшүң атдан! Ташлаң ярагыңызы! — диен буйруга нөкерлерем, тәжирем, Ашырам, бейлекилерем боюн болдулар.

Тәжир аглап-аглап, башындан гум совурярды. Дуран ерини багыртлап гум пешәп улы или билен аглаярды.

Бирки гамчы иенсон тәжир ериңден бөкүп туруп, ылгап бейлекилериң янына барды.

Есирлери чугдамлап ики саны атлы теке гамчысыны булайлап, олары гума тарап лоңкулдадып әкитди. Сәхел сәгинен шаллак иййәрди. Кервени болса эййәм чиштелпеклериң бири идип, бейлекилери гошрап, гумуң улгамларына сиңип гитдилер.

— Бырадар Ашыр, ишимиз гайтды. Инди бизи нәдерлер? — дийип, эййәм сүллерен, талдан дүшен тәжир аглаярды. — Ашыр, сен теке ахырын, сен айт булара, биз кән түмен берели, гой, бизи азат кылсынлар.

— Мен теке дәл, тәжир! Мениң текедигими биләйселер, бу текелер жанымы жәхеннеме иберерлер.

— Бе, бырадар-да бырадары өлдүрер!

— Эгер дөнүк болса, бырадар-да болса өлдүрерлер. Олар сорап дурмазлар, бу гейимлеримде мени

хөкман дөнүкдир өйдерлер. Текелериң иң йигренйәни иң ганымы дөнүкдир. Дөнүги гызылбашдан-да бетер йигренер. Шол бада, дөнүги танан батларына, сорагсыз-идегсиз деррев келләни тоғалайярлар. Сен ховлукма. Буларың сердарларының янына баранымызда, мен өзүмизи сатып алжак боларын. Энтек эгер-эгер дил ярмак болмаз.

Булар бүтин гиже йөредилер. Өзем буйтар-сүйтарсыз чалт йөредилер. Даңа голай бир күрен оба етдилер. Бу ерде есирлерин эллерини-аякларыны ур... ган билен баглап, бири-бирине көкерип, чәгәниң үс... түнде ятырдылар. Ашырың эли-аягы сызлаянам болса, ёлда бирки ерде иен гамчысының ызы авушан дуранам болса, ичи элжук диййәнем болса, тәжир игенип этини ийййәнем болса, Ашырың гөзүне чиш какылан ялыды.

Нәдип, сыр билдирмән булардан сайланып бор... Эгер гөнүмден гелип, кимдигими, Балгуюдандыгымы айдайсам гызылбашларың бириниң гулагында галмаса, бирининкиде галар. Онсоң дат Сабырлының гү... нүне! Онянча гөк йыкылан ялы болайды — тәжир ба... гырып башлады:

— Бырадарлар! Бырадарлар! Ынха, арамызда бир теке бардыр! Хан адамсыдыр! Бай адамсыдыр!

— Нәме? Теке?! Ханы, ниреде, о дейюс?

Онсоң Ашыры сүйрәп-сүйтерләп, уруп-енжип, бу... ларың арасындан әкитдилер.

— Хә, дөнүк! Хә, мессепсиз! Гызылбашлара ё... гөркезип гелйәрмидиң? Ме, саңа, харрамзада! Догул... ман гечмиш! Гулагың гурсун. Кесиң елкен эдинәйме... ли. Кесиң бурнунам!

— Жан ага, бейтмәң, екеже арзым бар, шоны бир диңләң!

— Дөнүгиң арзам болмаз, сөзем болмаз, болайса-да диңленмез! Йитириң, әварра эдиң! Әкидиң хо... лаңың анырсына-да, дири гөмүң!

Тапдан дүшен, йүз-гөзүне урлан, эндам-жаны гө... нил эдилен, эли-аягы даңылан Ашыр гызылбашлар... дан эсли сайланан соң, бир яшула ялбарды:

— Яшулы, мен Балгуюдан, мен Кеймириң адам... сы. Мен гызылбаш дәл, дөнүгем дәл.

— Нәме? Кеймир?!

— Юваш, яшулы. Гызылбашлар мениң Кеймириң

адамсыдыгымы билмесинлер. Мен Кеймире сырлы гүррүңлер айдып, ене ызыма гитмели. Олар эшитмесинлер.

— Хә! Бейле дийсене! Кеймири нireden танаян?

— Икимиз бир обадан, Балгуюдан дийдим-ә!

— Бейле болса, муны өңурти Заман бегиң янына әтелиң. Шол нәме дийсе шол болар-да.

— Заман бег дагы, Пүрмәммет аталыгам, Таңны сердарам, Ханы Гаража-да Кеймирлере үйшйәрмишлер. Бу дөнүги шоларың арасына аталың. Шоларам ыкбалыны кесерлер-дә.

— Нәме, бу дөнүгиң янында сердарларың адыны санап отырсың?

— Бу дөнүк инди дири сыпасы ёк. Онуң үчинем горкасы зат хем ёк.

Яшулулар эсли геңешдилер-де, бир телек иш эдәймегинден хедер эдип, Ашыры эли-аягы даңылгы халына янына ики саны атлы-яраглыны гошуп, Кеймириң үстүне ибердилер. Уграмазының өңүнчәси Ашыр тәжири гелйәнчә хич ере ибермезлигини хайыш этди. «Йөне нирә гиденими оңа айдайман. Сораса-да».

Ашырың Балгуюда гаршыланылышы үйтгешик болды. Бәш йыллап йитиг болан етимек обасына саг-саламат гелйәндир. Гөзүң айдың, ил-гүн! Гөзүң айдың, Ашыр жан! Гелдигиң болсун-да! Хернә Кеймирем әхли сердарлар билен обада экени. Ашыр Кеймир билен икичәк галанында әхли кеч ыкбалыны бирин-бирин беян этди. Чайда дөрт йыл ятышынам, Сабырла душушынам, Кербелайы Гажар хана огул болшунам, Ашур хана нөкер болшунам, ахырам шу ере бет ниет билен иберилениңи айтды.

— Ашур хан дийсене! Мелегуш оларың хижисине рахатлык береног-ов! Онда, Ашыр, нәме дийсене?! Сен бу ерде эгленме! Заман бегиң адамлары сени танаман урупдырлар. Гынанма. Нәме болса, бәхбиг бола дийлени. Сениң урлуп-енжилениң, бу яралар саңа хас хем ынам дөредйәр. Шүбхе этмезлер. Тәжир эчилйәйсе икинизем ызыңыза сатарыс. Онсоң Нусая барың. Менем бәрден адам ибәрин, Мелегушы ёмут илине сатыпдыр диев мыш яйрар. Сениң ниетиң билен мениң ниетим габат гелди. Саңа-ха Сабырлы герек. Маңа-да Ашур ханың ордасында жансызым герек. Сен душүнйәнсиң, маңа дәл-де, бизе, әхли

түркмен илимизе герек. Сен болса гызылбашларың ынамына эййәм гирипсиң. Дост тутуныпсың. Ериң-юрдуна белет болупсың. Нәме, үйтгешик хабарлар болса ибермәниң тәрини өзүң тапмалы борсуң-да. Гозганың габат гайрасында сил сувларының аягында торaңңылыкда бир адамым болмалы. Шол сени тапар.

— Мен оны танамокмы?

— Ёк. Ол башга обадан.

— Йөне ол адыңы «Багшы» дийип тутар, мениң-я-да Гечилиниң адымызы бир үм билен дүшүндирер.

— Онуң бир үйтгешик нышаны я лакамы ёкмы?

— Хм...

— Мениң гулагым ялы — дийип, Ашыр йылгырып, өз елкен ялы гулакларыны тайлы гезек какды.

— Ол чеп аягына агсаяндыр. Өзем мазалы агсаяндыр. Огланка эшекден йыкылыпдыр өйдйән.

— Яшы нәче?

— Хеммесини соң, барып орнашаңсоң айдарлар. Галандархана бармы?

— Бар. Икисем бар.

— Шолара гатнабер. Сени тапарлар. Егса-да достумыз Гечили Недиргулының сейсидир. Белки ики хан бири-бирине мыхман геленде гөрүшәймегиңиз хем әхтимал. Йөне эге болуң! Җүр болуң! Обаңза болубам, шондан улы иш битиресинем ёк. Бар, сагбол! Үчтораңңы обасының йигитлерине айтмалы затлары Заман бег берк табшырандыр. Тәжири берк союң.

— Пулы-ха кән болмалы велин, ниреде буканыны билемок-да.

— Егса-да, Келет галасыны билйәрмиң?

— Эшитмиш. Барыб-а гөремок.

— Шол Келетиң гайрасында Загчең диен оба бармыш.

— Оны билемок, Кеймир.

— Шол обаның илатының көпүси өз текәмизмиш.

— Ынха, сендев биринжи ёла эшидйән.

— Оларың сердарының ады Гараханмыш. Эденлә батыр, мекир дийәрлер.

— Текелерденем болаверсин.

— Сен шол Гарахан билен душушжак бол. Менден көп догай салам айдарсың. Гечилиниң хем идеги

— Угрунда боларын. Сен-ә хош хабар айтдың.

— Бар онда, Алла ярың!

Ашыр Үчтораңңыла геленсоң, яшулулар өз сердары Заман бегиң табшырыгыны эшиденсоң, Ашырың элини-аягыны ене даңып, көне шылхасы билен, йүз-гөзүнде, ягырнысында гутулмадык яралары билен тәҗир дагының болян агылына ташладылар.

Тәҗир доганыны гапан ялы бегенди. Соң Ашыр хем саклава яшулулары чагырдып, сөвда эдип башладылар.

— Ханы теңңәңиз, түмениңиз? Пулсуз сөвда болмаз!

— Пул янымызда — дийип, тәҗир текрарлаяр.

Ахыры яшулулар нырхда разылашып, тәҗир билен Ашыры Нусая гойбермеги вада этдилер.

Пул болса тапылды. Буларың есир дүшен ериндәки туран башагайлыкда тәҗир атдан агып, пуллы дүвүнчегини үргүн чәгә сүсдүрен экени. Шол ерде мөңңүрип, башындан гум совурярка пулларыны белли ерде мазалы гизлән экени.

Нусайда икисем тәҗириң гарындашыныңкыда ики болуп ятдылар. Мелегушуң хывалы ёмутлара сатыланынам галандарханаданам, базарларда-да, абрайлы адамлардан эшиденлеринден соң, ызларына, Гозгана бош гайтмалы болдулар.

Ашур хан ажы хабары эшидип, тас ярылыпды. «Вах, гиҗә галыпдырын-да. Габырда-да болса, Мелегушы тапарын».

КЕЙМИРИҢ ҖАНСЫЗЫ. КӨР ХАСАСЫНЫ БИР АЛДЫРАР

Гашы юмрук ялы томмарып дуран ыкжамжа эерли бедев ялпаграк жарын ичинде дерчирәп дурды.

Ээси ене ызына гып басмак ниети билен атың келлесине шаплашып дуран хашамлы уянам айырманды, тене мазалы батып дуран чекинем говшатманды. Җанавар уллакан таналарыны паррылдадып, келлесини кәте бир силкип дем алярды. Ээсиниң галагоплыгыны аңяп ат көзүн үстүнде дуран ялы дынгысыз айланярды. Кәте хем гүр торадңылыкда, букы ерде чала сайгардан чатма середип, ээсиниң сесини диңлейән ялы, гаргы гулакларыны кееркекледип үшерилйәрди.

Ээси о'диен часлы гүрләбем дураноқды, йөне алнасак, сожабрак гүрлейәндиги үчин кәбир сөзлери җанавара зарплырак эшидилйәрди. Ол Недир ханың ганхор йүзбашысы Гаразырың гөзүне зордан чөп атып сыпандыгыны, өзлериниң хәзир Сөвүтли гаяның дүйбүнде, чешмәниң гөзбашында дүшләндиклерини, биш-дүше гүйменйәндиклерини, Недириң Назаргала чозмакчыдыгыны, эййәм голай галалардан нөкер йыгнаяндыгыны, өзүнинем бу гезек Дамана ёлы билен дәл-де, гайрадан, еңседен түмүн сазакларының, синрен-селиңлериниң ичи билен пынхан барып, гапыл басмак ниетиниң бардыгыны айтды-да: «Хош онда, хабары Кеймире тизден-тиз етиревергин, залым Недир гапыл басаймасын» дийди-де, гелши ялы хасанаклап чыкды. Битакат айланып дуран бедев ээсиниң гыссанянына дүшүнип, үч-дөрт әдимем неп билйән ялы чатма тарап келлесини силкип йөнелди, гелибем гапдаллап дурды.

— Ханы, аяк чексене, Мәлик — дийип, Дөвлетяр еңсесини гырт-гырт гашап, каялжак йөреди. — О нәме үчин Балгуя дәл, Гаррычырла дәл, Синренлә дәл, Гызылжагала дәл, Хайбаргала дәл, Сербазла, Ёлбарсла дәл, Хангуя дәл, бейлеки обалара дәл-де, ала-бөле Назаргала ниетлейәр?

— Өзүң билеңокмы шоны?

— Чак эдйән велин, йөне Назаргала Недиргула эйгертмезмикә өйдйән.

— 1723-нжи йылдакы ялы әхмала галсак, кер-егеңе-де башардар.

— Бизиң Назаргаламыз бичак берк ерде отыр ахбетин. Өзи узакда, гизлин ерде ерлешен. Гөвереги сазаклы-сөзенли алаңлар. Ортасы ой. Оңа баржак болсаң, өврүлип-өврүлип бармалы ахыры.

— Терс айланып бармалы болса-да, Недир ниетини шоңа дүвүпдир, хов. Текелериң сердарларының, әхли гала ханларының шол ере маслахата үйшйәндигини, әхли сүлсатларың шол ерде жемленйәндигини, горханамызың шол ердедигини ол залым бир ерден-ә эшидипдир.

— Хава-да, Недир хайсы гала я-да гуя чоздугы, Назаргаланың йигитлери көмеге өңи билен етишйәйәрлер. Айданың говы болды. Мен бу шум хабары Кеймир агамыза тиз етирерин, аркайын болай, ёгса-да, Гарахан сердар хабарлымыка?

— Ончасыны билмедим. Гарахан сердар билен Недиргулының арасы ёкмуш-а дийип эшитдим.

— Ёгса-да, зорлук билен Загченде гөчүрилип элтилен теке сердары Гарахан Недириң табагыны яласы ёк-ла.

— Загченд-ә баглы-бакжалы, бол мивели гала. Онуң еке өзи бир яп сув ичйәр. Ады Арчиняп. Илерден шаглап гелйәр.

— Он яп сув боланда-да, теке алаларың узын-узын геришлерине, гырың белентли-песли депелерине, түмүн сазаклы, селиңли дүзлүклерине чалышмаз.

— Гарахан сердара гөзсүз батыр-а диййәрлер. Недири көп гезек алжырадаңмыш. Дара дирәнмиш.

— Недир оны өзүнден өкде гөрйәр. Өзүне көмекчи эдип алжак болярмыш. Гараханам кес-келләм гөвнәнокмыш.

«Хош» дийип атланып угран Мәлигиң гөзүне бир акжа чебиш илди. Ол йылгындан өрүлен агылда екесирәп, бөкжекләп йөрди.

— Дөвлетяр, мунын нәме?

— Чебиш-дә, нәме, гөреңокмы? Герек болса әкидәй!

— Әкитмели болжак өйдйән. Гаразырың гахарыны юмшатмага көмек этмезмикә?

— Дердине ярар өйтсең әкит! Әкит! Әкит! Довар кән-ле — дийип, чебши гүйлер ялы йүп гөзлеме билен болды. Онянча Мәлик билиндәки эгри гылыҗы чыкарды-да, чебшиң бойнундан салды. Яңыжа шах чыкаран келле эңлип гитди.

— Хәъ, нәтдиң-айт, Мәлик?

— Җанавара буйруланы шейледир-дә.

— Дири әкидерсиң өйтдүм.

— Ек, муны бир ниет билен гылычбая табшыр-

дым — дийди-де, чебши чеп элине, келлесини саг эли не алды-да, кесе дуран бедевиң үстүне товсуп мүнди. Чебши өңүне басды.

— Үстүңи ган эдайме, хов!

— Онам билгешләнден эдйән.

— Бу жанавар Йылдырымың гүррүңи бар ялы-ла? — дийип, Дөвлетяр гәр бедевиң хер жүре өвсүп дуран бойнуны сыпашдырды. — Элиңден алдырайма бирден!

— Хырыдара кән-ай, жанаварың. Жанавар алы гайдам-да. Тойларда чапмалы дәлди велин, дурун болярмы?! Баяк бир тәжир элли түмен хөдүрледи. Соң бири элли түмен билен бир үзүмиң сувы ялы перизат хөдүрледи. Мен газыгыны гызылдан гөмселерем, сатмажагымы айдамсоң бирнеме көшешдилер. Йөне инди йүзбашымыз Гаразыр Йылдырыма гөз гыздырып башлады. Май тапса Йылдырымың ятагында. Хемле уряр, хов: «Хорлаймагын, ач-сувсуз эдәймегин!» Эемсирәп баряр мелгун.

— Шо наскеш Гаразырмы? — дийип, Дөвлетяр жыкыр-жыкыр гүлди. — Инди сенден нас диләнокмы?

— Эгер-эгер! Йөне өтен йыл велин, мени тас гылычбая табшырыпды, зордан гачып сыпайдым, хов. Шонда ичинде китүв галыпдыр. Сәхел зада ырсарап дур.

— Өзүңденем бар-ла. «Ят итиң гуйругы ямзында болмалыдыр» дийип, Кеймир саңа табшырыпды ахырын. Гел-гел, йүзбаша аграмлы сөз айдян. «Көпрүден гечйәнчәң, доңза дайы» диймелидигини биленокмы?

— Ол яны нөкерчилиге баран гүнлеримди ахырын. Мен энтек киміи-кимдигинем билемокдым.

Ол вака өтен йылын шу гүнлери болупды. Ахалдан Баверде Кеймирин табшырыгы билен Недире нөкер дурмага гелен Мәлик месенедәки гарры сөвүтлениң чат маңлайында гелип дураныны билди. Онуң нынам халамады.

— Насын бармы, хов?! — дийип, хемлелирәк сорады.

Гепләмәге межалсыз Мәлик голтугына элини сокды-да, хашамлы васкадини чыкарып сомлады.

Ол киши кәдә элини узатмаздан:

— Насың тутянмыдыр? — дийип паңлады.

— Гоңшың биленем тутяр, хов, тутар, хов! Алсана, элим гурады!

— Эйле болса эбер, гөрели — дийип, ол кәдини алды-да, аясыны доллурып агзына гуйды-да, наскәдини эесине гайтарып, баззы-буззулап гитди. Мәлигиң ене иркилип башланам шолды велин, бөврүне әдигиң бурны хүтләп дегди.

— Ит оглы, нәме ялан сөзлейәң? Насың тутанок экен-ә! — дийип херрелди.

Бөври аван Мәлигин гөзи ялпа ачылды. Гөрсе, бир готур, еке гөз, бедрой, пил ялы пыяда үстүне абанып дур. Мәлигин гахары ыграрпеллә дыкылып гелди.

— Сени Худай тутаймаса, башга зат тутасы ёкла — дийәймезми.

— Нәме?! Ит оглы! — дийип, Гаразыр гылыжына япышды. Режән ген дәлдигини сызан Мәлик берди яззыны. Ине, шонда булары аралап, Мәлиге-де кәййәп, йүзбаша гаты-гайрым сөз айдылян дәлдигини берк табшырыпдылар.

Дөвлетяр Йылдырымын гыркылан ялыны, йүзүне дөкүлип дуран шабрам алын сачыны сыпандан соң:

— Бар, Алла ярың! — дийип, Йылдырымын бойнуна мәхирли шапбат чалды. — Бу хабары Кеймире эртир етирерин — дийди-де, бедевини гордурып гиден обадашынын ызындан аладалы гарап, ичинден көп пикирлер өврди:

«Недир хан гошуны я Дарайгезе, я Жапушә жемләр. Онуң догдук меканы шол. Ики мүң атлыны жемлейәнчә, үч-дөрт гүн герекдир. Янында-да мыдама бәш йүз атлысы хәзир. Гайрадан — үргүниң ичи билен барянчаларам, ики гүн герекдир. Ёгса, гөни гитселер, йигрими мензил араны арман-ядаман сәхел салымда алса боляр ахырын. Диймек, индики екшенбә ченли май бар. Ёгса-да, Кеймире-де мунча аламанча гайтавул берере атлы герекдир, олары болса гоңшы галалардан, түмдәки, гырдакы гуюлардан йыгнамалыдыр. Әтиячдан аял-оглан-ушакларам гайрак, түме я гыра, «Хатапгала» гөчүрмелидир. Хава, мен гыссанайын. Чатма серетмәге гарры-гурты бар-ла. Мен эгленмәйин».

Мәлик атыны дебсилемелем болмады, гамчам герек болмады. Атың өз агыздырыга азм уруп, турув-

хана уграи ялы болды. Гелен ёдасына белет Йылдырым илерде гаралып гөрүнйән дага тарап тутдурыберди. Сөвүтли гая шол ердеди. Йылдырым гамышлы-хышалы, торанңылы сазлыгың ичи билен эсли йөрәнсоң, дага голайлашдыгыча жеңңелем гүрелди. Маймык сөвүтлердир гоюн асаймалы торанңылар чешмәниң горп атан ерлеринде топбак-топбак отырдылар. Йылдырым оларың дашындан айланып, ене-де чешмәниң боюны сырып барярды.

Мәлигиң хәзир гайгысы-аладасы көпди. Иң улусындан-а дынды: Недир ханың аламана тайярланяндыгыны Кеймир эрте-биригүн эшидер, оны вагтында дуйдурып билди. Эрбет гайгы өңде бар: мекир Гаразыр дишини чархлап отурандыр. Шунча вагт нирә йитирим болдуң дийилсе, ювдунып дурмалы бolarмы? Бар тама шу ак чебишдендир. Сыпдырса герек. Гүр токайлыкдан барян Мәлигиң гөзи өңүнде, гулагы төверегинде, эли гылыжың балҗагында болса-да, пикири шол ганхор йүзбашы Гаразырдады. Бейле-де хырсыз адам болар экени. Хәсиети гурсун! Диени болмаса, гылычбая япышайяр. О готур, бурны машцык, гөзи ийип барян ләхеңи энеси нәдип горкман эмдирдикә? Недириң велин, ол иң якын адамсы. Çаг элимиш. Халат-серпаям Гаразыр пайласын! Гул-гырнагам Гаразыр пайласын! Сүлсадам Гаразырың ыгтыярына! Бир юмша гитмелем болса сердары Гаразыр болмалы. «Пис писи тапар, сув песи».

Недириң даш сыпагы-ха Гаразырыңкы ялы эйменч дәл. Ол гөрмегей, назаркерде, алчак йигит-дә. Йөне «Дашы жәжек, ичи мөжек» дийилйәнлерденди-гине ондан авунан текелер, емрелилер, гарадашлылар, өз төверегиндәки көп галалар, көп гоңшулар иңди гөз етирдилер. Гайың атасы өлдүрилели бәри өңкүлиги ёк, хас рехимсиз. Гайың атасының дерегине өзүниң хан болаймак гамасы бар экени велин, гайнының доганы Гурбаналы бег хаплыкда жонкарып отурыберипдир. Йөне Гурбаналының ногтасы Недириң элиндемишем диййәрлер Ёгса Недир ондан биругсат гошун жемләп, эдениии эдип йөреси ёк-ла!

Мәлик шу ойларың ичинде Сөвүтли гая геленинем дуймады.

— Ынха, Мәлигиң өзи гелди. Кимди яны муны

ёклап, гөзләп йөрен? — дийип, үлпети өңүнден чыкды. — Бо-хов, сен олҗалыҗа гелен экениң!

Ол чебши акарың боюндакы гытык чайырлыга окланды-да, өзем атдан бөкүп дүшди. Гап-гачдан, гошполамдан, ожаклардан чекилмек нияти билен атыны четрәге идип барды-да, җылавы топбак аргуваның ёгынрак чыбыгына чала илтеди. Эери айырды-да, ёнаның үстүнден чекини говшаҗык чекди. Яңы атың уяныны сыпырып, оңа от-ийм бермегиң аладасы билен боланда:

— Мәлик, хов! Хай, Мәлик! Бәрик гел, хов! — диен чакылык эшидилди.

— Союбериң, ынха, барян! — дийип, бу-да гыгырды. — Өңүрти Йылдырымы иймләйин, онсоң өз гарным билен болҗак.

— Тизрәк гел, хов! Йүзбашы чагыряр, хов! — диен сесе Мәлигиң эндамы говшаҗак ялы этди. — Аңтайдымыка? Белки, «Мүңкүриң гөвнүнден гитмез гүманы» болаймасын? Бир лат аңян ялы залуват. Дине мени идәп, гөзләп йөрмеси оңлулыга-ха дәл. Мөхүме ибермек үчин идемейәнини-хә билйән.

Гаразырың тойларда шөхраты артян Йылдырыма-да ашыкдыгы Мәлиге ынҗалык беренокды. Бу хер жүре өвсүп дуран гәр бедевиң о диен гөрмегем ёк: бойы пес, йөне гөвүслек, сагырлак. Бойны ёгын, йөнә узын дәл. Җанаварың келлеси овадан: гулагы энайыжа кичижик, гөзлери уллакан, бурун дешигине чага юмругы сыгжак. Мәлик бир гүррүңчиликде Йылдырым мундан он бәш йыл өң Эйраны-Тураны баглан танатлы Мелегушуң несли дийип, өвнен болды велин, адамларың көпүси оңа ынанды. Йындамлыгындан-ам башга говы ери, Йылдырым гызданам гылыклы дийилйәнлерден. Юваш. Дүшби. Элде сакланан гоюнам бейле болмаса герек. Үркмәни, тисгинмәни биленок. Кә бедев эесинден өзгәни мүндүрмежек болар. Муда о бетгылыгам ёк. Мәлигиң элине дүшели бәри тойларда икинжи болан ерем ёк, мыдама биринжи. Көп байраклар алды велин, хакыкатданам, Мелегушуң бәрисидир өйдүп, онуң ашыгы көпелди, сынчысы ковчум-ковчум. Йөне Гаразыр онуң дашында хозанак. «Шу атың зерарлы йүзбашың ырсарап, сени йитирим эдәймесе биридир» дийип, ики-еке аңянлар Мәлигиң пеләни ёрярдылар.

— Гелсене, хов, гел-дә, гел дийлендe! Атың ә... өлеси ёк.

— Барян, барян — дийип, Мәлик кеманыны, хан... жарыны, гылыжыны ериң үстүне оклап ылгады.

Яңы бу ере, гоша геленде, ол Гаразырың акарын... шаглавук еринде яйбаң улы сөвүдиң көлегесинде месген тутандыгыны, о ерде үч-дөрт нөкериң ожак... ларың түссесине боглуп, говадаклашып йөрендигини гөз гытагы билен гөрүпди. Аткечәң үстүнде гышарып тирсегини ериң үстүнде гоюп ятан Готурың янына гелди. Гаразыр хаяллык билен еринден турды-да, Бухар бизинден тикилен кирли ак эзяканың еңлери... ни чермәп, гара гыллы ёгын билеклерини сыпап, ал... кымына гелди. Онун озалам бедрой, готур йүзүне се... реден Мәлигиң ини дыглады: уллакан гөзлерде улла... кан от янярды, бөврек додаклар бүзүлйәрди-язылярды. Саг дулугы оңлулыга тирсилдәнокды. Мәликде зор бармы? Зар бар. Шонун үчин ол шейтанлык эт... мели болды. Кеймир шу ере иберенде-де: «Гүйжи ас... гын шелайын герекдир, бир кес биленем диклешижи болаймагын, эхли умыдымызы пужа чыкараймагын» дийип, гулагына кән гуюпды.

Мундан үч йыл өң, 1723-нжи йылда Недиргулы Кеймириң үстүне дуйдансыз чозупды, гапыл басыпды. Шонда Недиргулы теке обаларына рехимсиз дарапды. Гара гышың аязлы гижесинде Недиргулының аламанчылары дуйдансыз дөкүленсоң, текелер жем... ленмәге-де, тижденмәге-де, хатда атланмага-да етиш... мәндилер. Кеймириң өзи болса Хыва ханы маслаха... та чагырярмыш дийип, шоңа гидипди.

Өзүни Кеймириң досты хасаплап йөрен Недир Ба... верт ханлыгында нөкербашы болалы бәри түркменле... ре ырсарап уграды. Өңи билен-ә, түркменлер оңа атлы-яраглы нөкерлер бермелимиш. Икинжиден, Хы... ва билен әхли гатнашыгы кесмелимиш. Үчүнжиден түркменлер Багабада, Хабушана аламан үчин чозяр... мышлар. Гараз, Недириң гаңңасыны гарнына аляны... ны Кеймир өңрәкденем аңып башлапды. Йөне жуд... мүң, ики мүң атлы болуп, үстүнден инер, аламан эдә... ер өйденокды. Укуда ятан йигитлерден бәш йүзүсини өзи билен есир әкидәер өйденокды. Хернә өз юрду... на — Баверде барансоң, шол бәш йүз йигиди Недир бошадыпды, йөне эзүне — Недире нөкер болмак шер...

ти билен бошадыпды. Недириң шол аламанындан соң онуң ордасында теке йигитлериңденем бәшләп-онлап нөкери барды. Шоларың бири хем Мәликди. Кеймир сердар инди бери ахмала галып, үстүмиз гүпбасды болаймасын диен этиячдан дүшбүже йигит Мәлиге Недириң этжек-гойжак затларыны өңүнден билип, хабар берип дурмагы табшырыпды. Ашырың хем бардыгыны, селчеңрәк душушмалыдыгыны айдыпды. Мәлик инди үч йыл бәри экабыр жансыз болубам етишипди. Инди Недириң надымы болан Ашыр Йылдырымы бахапалап Мәлигиң янына геленде Кеймире хабар ёлларды.

— Чагырдыңызмы, сердар? — дийип, Мәлик залымың голтугына гарпыз берсе хош якар өйтди. «Гарпызлар» көп ховпы гайтаряндыр велин, Гаразыра тәсирем этмеди.

— Бир гезег-ә дәл, он гезегем чагыртдың, Мәлик хан! Сен кесиржеми я гөвнүмеми? Хәъ, озал Мәлик диен адыңданам-а, гечиң өң аягы ялы көп ере етжек болямыкан өйдйәдим. — Бирденем дөвди нагараны. — Нирә йитирим болдуң, нирә-ә-ә? — Бөврек додакларыны чейнәп, элиндәки гамчысыны мынчгалап, дөвәйжек болярды.

— Йылдырымы азажык гездирәейин хем гысым-пенже гөк от ёлуп берәейин дийдим, йүзи салыграк гөрүнйәр жанаварың.

— Атыны хемме кишем сениңкиче гөрйәндир. Өзүни кән гөзледерче ким боландырын өйдйәң? Мунча вагт ниреде эглендиң?

— Йылдырымы гездирип йөркәм, Үчтораңның янында бир акжа чебиш гөрдүм. Сүрүден азашан борлы. Еке өзи жанаварың. Онсоң шоны авламакчы болдум. Агшама галса, гуша-гурда шам болжак. Чебшем бичак сарч экени. Гүр токайың ичинде кә пыяда, кә атлы ковалап, ахыры гылычбай билен алдым. Хонха ятыр. Өзге аладам ёк, сердар, шу Йылдырымы хор этмежек болян. Оны хор этсем, сенем кәежек, Недирем!

Гаразырың гүр гашы языланокды. Гашы оваррам-ла Эллерв нәтеневәлет! Узын-узын гара дырнаклы, чортмак бармаклы, ярык-ярык чорлы, сүңклек пенжелердәки гамчы бир вагт ере гачыпды. Язылман дурак чортмак бармаклар мүйнли йигидиң гөзүне де-

мир аран болуп гөрүнйәрди. Гошардакы, билекдәки гүр гара гыллар арана илтелен урганың чөпүри болуп гөрүнйәрди. «Аңайдымыка? Ызыма аңтавчы салайдымыка? Вах, өзүм оваррам-ла, шол шум хабары Кеймире берин гижигмән етәйбилсейдир». Ол хәзир өзүниң әхли ыкбалының, такдырының шу элхенч сүңклек, демир дырнаклы, чөпүрли эллердедигини билйәр. Бу эллер хәзир бир сөй билен пат-пат эдип, эгне какайса-ха, багтың чүвдүги. Ёк, эгнинден пенжеләгеде беркрәк силтерләйсе-де, гылычбайын өңүнде келемәни өврүбермели. Етип гелйән шол пенжәниң дегжек ери — чеп эгни нәме үчиндир, эййәмден гызып башлады. «Патлармыка я силтерләрмикә?»

— Йылдырымы говрак сейисле. Машатда беглербегиң тоюнда чапарыс — дийип, Недирем берк табшырансоң... — диенден яңкы узалып-узалып, эгнине етип гелйән араның бады говшан ялы болды, бирденем агыр пенже эгнине пат-пат какды.

— Недир хан диен болса, менем диййән: Йылдырымы говы саклагын, ол еке сениң абрайың дәлдир. Мениңем абрайым, ханымызыңам абрайы. Йылдырымы ялы бедев билен болгусыз ава ковалашмагын, атың харламагын! Ол өңки ханымыз, ятан ери ягты болсун, Бабалы Көсәнем омпа отурдан Мелегушуң неслимиш диййәрлер.

— Хош, сердар! Хош! Индикиле!

— Бар, нахарың билен бол!

Эйраның өзүни ша дийип ыглан эден жуван шазадасы Тахмаспың юрды Овган басыбалыжыларындан халас этмек үчин гошун топлаяндыгыны, эййәм Недиргула хем чапар иберип, өз ики мүң нөкериң билен маңа көмек эт дийип, ялбарандыгыны Гаразырам, бейлеки нөкерлерем билйәрди. Шонуң үчин, ша тышa чагырярмыш дийибем Недиргулының абрайы ене бир гезек ёкары галыпды.

Недиргулының текелериң үстүне, эсасанам, Назаргаланың хут өзүне чозмакчыдыгы барадакы хабары Кеймир сердара ёл шайыны тутуп дурка етишди. Ол теженли гарындашларың үстүне арпа-бугдай экмек барадакы меселәни маслахатлашмага гитмекчиди. Тежениден гайрада хем демиргазыгында гум этегине чели бош ятан ерлери хер йыл Тежен дерясы жошуп басярды. Мес гырманча басан ерлерде дүме арпа-бугдай экилйәрди. велин, йөне гызылбаш аламанчылары зерарлы аз экилйәрди. Кеймириң ниети шол ерлере, хатда Хываның илерик, Бавердиң гайрак гидйән аламанчыларының дүшләп гечйән ери Терсаканың төверeклерине хем дүме экип, оны улы гүйчлер билен горамагы ёла гоймакды.

— Хәъ, шу Недиргулыныңам гөзи гызарыпдыр-ов Өзге душманың болмаса, бабадашың ёкмуды дийлениңе барды.

— Гөзүни яг алыпдыр дейюсың! — дийип, Чопан хем зейренди.

— Мундан он йыл озал-а текелере төрүнден ер берйәрди. Инди болса басып билмейән ягысы биз — дийип, Кеймир сердар Недириң чозжагынданам бетер Тежене гидип билмедигине гынанды.

— Гоңшы галалардан бәш-алты санысыны өзүне табын эдәйди велин, инди агзы-бурнуны товлап, гылыжыны булайлаяр — дийип, Чопан башыны яйкап-яйкап ахмыр этди. — Бейле адамхор болжагыны билен болсам, Хывадан гетирйәкәк ёлда чәгә сүсдүрердим.

— Агзы-бурнуны товлаян болса, тумшугына сүңшурар-да, агзы-бурнуны ерине гетирәерис.

Башыны яйкап отуран Чопан ене дилленмән отуруп билмеди:

— Жаханы зулум билен әхтияланлык хеләк эдйәр-дә. Ол мелгун Кеймир икимизе нәхили вадалар берипди. Бирек-биреге гатнашып дуралың, хемаят эделиң, яман гүнүмизде көмеге етишелиң, хеммәмиз бир атаның оглы, бир дилде геплейәс дийип, сачагын башында-да, тойларда-да дилинден дүшүрмезди. Ынха, инди болса жен гөзләп, гыргынчылык ислә, үстүмизе улы ордасыны сүрйәр. Эй, Таңрым! Хер ким өз ниетине гөрә тапаверсин!

Чопаның зейренжи Кеймире Недириң бейлеки айдан сөзлеринем ядына дүшүрди. Ол ыграрсыз оглы боланда, тоя чагыранда Кеймире: «Ләкин, халыфа, мен сени жуда эзиз гөрйән. Чакым чак болса, Аллатаганың нуры сениң сынаңа орнапдыр. Сен өзгелер ялы бу дүнйәде мала-байлыга алданаңок, сен ил-ватан дийип, жаныңы орта гойянлардан» дийип, гөвни тапып айдыпды. Соң ене бир ерде: «Сениң пикирлериң етип айдыпды

кувватлы. Шонун үчин сен перишдә огшаярсың. Се
шөхратпараз дәл» дийипди.

— Мен о мелгуна белетдирин. Ол бичак чалтды
чусдур. Хич яйданмаз. Ханы, йигитлер! — дийи
Кеймир екән-екән атларыны тутуп, огланлары яны
чагырды-да, олары ики-икиден бейлеки обалара, га
лалара сердарларың үстүне иберди. — Гидишиңиз б
лен гелшиңиз дең болсун. Хава, сердарлар бәри
гайтмаздан өң аяллары, чагалары хем гаррылары эг
лемән гүме иберсин, башарсалар гыра гитсинлер. Д
пегенден дашрак.

Чапавуллары иберен Кеймир Назаргаланы хас бе
китмегиң аладасы билен болды. Галаның өзи аба
хем болса, гызылбашлар галаның дүйбүне бадын
геләймез ялы мәхнет-мәхнет сазакдыр сөзенлери го
парып төверегине айладылар. Гаты агырларыны дү
лере сүйредип гетирдилер.

Кимдир бири гала гетирйән өврүм-өврүм ёлуң хе
өврүминден айланан еринден таяк етеррәк ери хе
сазакдыр сөзенден долдурмагы маслахат берди. А
ларын бадыны говужа алар.

Ене кимдир бири сазак-сөзениң илки бөведине ге
лип, атдан дүшмәге межбур болжак гызылбашлары
үстүне дуйдансыз чозар ялы гоюн агылына меңзе
букулар ясамагы маслахат берди.

— Букулары гоюн агылыдыр өйдер ялы хер бу
кының төверегинде эллиден-йүзден гоюн көкерилә
говы боларды.

— Ине, бу пирим, душманың гөзүни гапса гере
Назаргаланың чарап йигитлери сазакдыр сөзен го
пармак, көвлемек, сүйрәп гетирмек билен болды. Га
ташанлары, аяллары, чагалары түме уградтылар.

— Хайдаң, огланлар, хайдаң! Иш гыссагда битер
дийип, яшулуларам яш кичилере узынлы гиже баша
дык көмеклерини этдилер.

Эртеси гүн догманка атларыны гара дер эдип, ч
гырылан сердарларың хеммеси гелди. Замаң бе
Пүрмәммет аталык, Ханы Гаража, Адна сердар, Та
ны сердар дагы хас ир гелдилер.

— Шол азгын Недире менден белеДиңиз ёкдур. (
йүрегине бир иш дүвсе, оны кәлә гойян дәлдир. Б
ки, ол әййәм бәрик уграндыр? Шонуң үчин бейле
сердарлар гелйәнчә баржаныз билен маслахат эдел

— Мен етен агшам көп өлчәп-бичдим велин, Недири өз эмели билен уралың. Шондан говы ёл ёк. Онун билен йүзбе-йүз дуруп, гарпышып уршандан гача уруш этмек я-да букудан топулып урушмак аматлы болса герек. Онуң өзи букыны бир ерде гойян болса, биз онун бүтин ёлуның угрунда бөлек-бөлек букулар гоялың. Йигитлеримизи букар ялы токайлар гыт дәл. Йөне эсасы маслахат шейле: Заман бег, Адна сердар, Таңны сердар, Недир бәрик илки билен сизиң обаларың гапдалы билен гечер. Гой, гечиберсин. Оңа ёлда пәсгел бермәң. Сиз хас гайраракда гизлениң. Бардыгыңызам билдирмәң. Хеммәңиз шу гала үйшендир өйтсүн. Обаңызы бош гоюп гидин. Оңсоң онуң душуңыздан гечениңе мазалы гөз етирип, эхли нөкериңизи ёлуң гырасында сазаклык ерлерде букуп гоюң. Сиз Недире гайдышын, иншалла, гачып барярка дарарсыңыз. Ёгса-да, сердарлар, сизе мен зат өвретмели дәл. Гызылбашам илкинжи гезек гөршүңиз дәл. Йөне шу гезек өңкүлере гөрә башгарак эмел эделиң. Недириң гошунының башы бизиң гала етендир-дә дийин-де, бир топарыңыз еңсесинден, бейлеки букудакыларыңыз гапдалындан чозуберин.

— Кеймир ага, ине, шу пикириңиз догры. Ёгса хачан ызына гачарка дийип, гылыжымызы гынындан чыкарман отурсак, Недириң сизи аларладаймагы хем эхтимал.

— Биз оны душумыздан гечирип, еңсесинден, гапдалындан ерли-ерден гыкувлаберсек, чозуберсек ол алжыраса герек. Еңсе берсе, ызына шу ерден гачмалы. Эгер гапдала гачса, онда атлары үргүн чәгедe тиз далжыгса герек.

— Ханы онда, сердарлар, Алла ярыңыз! Ишиңизи Алла оңарсын! Мениң сизе саргыдым, сабырлылыгы элден бермәң. Ядыңыздадыр, мундан үч йыл өң ол сүйжи укуда ятыркак ахмала салыпды. Инди бериң эге болуң! Көр хасасыны бир алдырар. Недириң нөкерлери айлык алып, олжа гөзләп урушян болса, биз намыс дийип, ожагымыз сөнмесин дийип, чагаларымыз ызан-да-чуван болмасын дийип урушярыс. Биз гаят болмажак болуп ярага япышяс. Сердарлар, ене бир гезек ятладян: йигитлик елгини билен, гөчгүнлилик эдип, сабырсызлык эдип, Недири еңип болмаз. Барың, Алла ярыңыз!

— Гүнбатарда-ха йигрими-отуз атлы гөрүнди — дийип, бири Кеймириң сөзүни бөлди.

— Хә, олар Дуруңдан, Гаравулгаладан, Хайбарг ладан гелйәндирлер. Барың, йигитлер, атларыны т түң, ёл узак, ядандырлар.

Бу гарындашлар нәме үчин чагырыландыкларын билмән, азяжык атлы болуп гелендиклерини айтд лар. Кеймир олары ягдай билен таныштдырып, инди ыза гидип, нөкер гетирмәге вагтың ёкдугыны, Назар галада галайсалар, аматлы болжакдыгыны айдансо булары гылычларыны чалмага, найзаларыны йител мәге, айларыны гуратламага башладылар.

Ялдырагын янгынының ховур берйән гүнлерин Бавердиң гайрасындакы түкениксиз гиң сәхралык орулан арпа-бугдайларын сары сыпаллары уммасы төвереги тутуп ятырды. Өйләнлер он атлысы билен Гушлы жар дийилйән яйрав сил угрунын янындакы гиң ясы депә гелен Недиргулы төверегине сер салып сыпаллы сәхра середип буйсанчлы бегенди. Бу ги галла мейданлары Недиргулының хут өз тагалласы ның нетижесиди. Бавердиң өңки ханы Көсе өлели бәри Недир Машатда тассыкланан хан болмаса-д велаятын жылавуны элине алыпды. Ол өңи билен ханлыгын он бәш галасынын өзара давасыны яты рыпды. Озал галаларынын дине төвережигине галл экип билйән, аңыррак гидәйсе, өзге галанын таланчы сының элине дүшйән дайхан инди жуван сердар Не диргулының тагалласы билен өйүнден узак ерлерд хем галла экип билйәрди.

— Лакин, Загченде гетирен бир яп сувумын бе рен хасылыны гөрйәрмиң? — дийип, ол янындакы өз ялы узын хем даяныклы надымына йүзленди.

— Сердар, сизи Алла илкар. Сиз халка көп хе маятлар эдйәңиз. Сизиң пермаңларыңыздан өң гал ларымызын илаты гиже сувуны тутуп билмән, баш на гойберйәрди. Ынха, инди сизиң эсеваныңыз хе аладаңыз нетижесинде экин мейданларымыз көп г неди. Инди, шүкүр, чөрегимиз өзүмизден өңйәр.

— Сувуң болдугына яндакларам бај ялы болайы дыр — дийип, гамчысыны ойнап, гезим эдип йөр Недир дүнйәни тутуп дуран, яңы гүлләп башлан я яндаклара элини узатды — Ерса-да, эртир галалары ханларына айт, хер ким өз төверегинки яндагы

ятырып, күлеләп гойсун. Яндагам бидерек чөп дәл.

— Сердар, догры айдяңыз, «Беде йыл ашса пиде болар, яндак йыл ашса беде болар» дийипдирлер. Бу мес яндагы дүелер-э дәл, доварларам, гара малам хөвес билен сымышлаяр.

— Гошунлара шу ере үйшүң дийипдим велин, эн тег-э гүвелейлерден башга тозан гөрненок — дийип, Недир гөверегине середип ганып биленок. — Шу түвелейлери гөрйән велин, жыным атланыберйәр.

Онуң бу сөзлери нәмә яңзыдып айдяндыгына төверегиндәкилер билйәрдилер. Баверде дегишли галалары ол бәш-алты айлап, газаплы габап, уршуп, дөвшүп өзүне боюн эдипди велин, олар сәхел салымдан соң ене гүвелей ялы гозгалаң эдйәрдилер. Недиргулы олары ене-де уруш эдип габап, гырлышык эдип, ачлык, өлүм-йитиме сезевар эдип өзүне боюн эдйәрди.

— Бир, ики, үч — дийип, нөкерлериң бири инчелиёгынлы тозан гурзуп товланян ак түвелейлери санамага башлады. — Бай-ба, хол Порсыгаланың янындакы түвелее серетсене, депеси гөге етйәр.

— Чадыр дикелими, сердар? — дийип, хызматкәрлериң бири сорады.

— Ёк, кечәни ере атай. Ёл узакдыр, агырдыр. Өңүмиз гижеликдир. Бар, хол экинден бирки саны гарпыз ёлуп гетир. Эесинден сорагын.

Недиргулының жемагат өңүнде абрай алжак болуп, өзүне халалхон дийдиржек болуп дыржашяныны оңа өңден белетлер билйәрдилер. Мундан бәш-алты йыл озалам ёл уруп, кервен талап йөрен, илиң экинлерини горч эдип йөрен Недиргулы гошун сердары, Бавердиң ханының гиевиси болалы бәри өзүни асмандан асырды. Өзүне адыл хем таква дийдиржек боляр ды. Ол галаларың ханларының хеммесине экини кәп экмеги, ер билен сувы зая этмезлиги берк табшырярды. Гулак асмаян ялталары я первайсызлары галадан ковуп, я ёклап ерине догумлы адам гойярды. Өтен йыл онуң Багабат, Хабушан, Нусай ялы галаларың базарларына айланып, нырхлары арзанладып, бетнебис тәжирлере хем дуканчылара жеза берендигини улы ил гүррүң этди.

Ил гөзлүгин, жемагатың аладасыны эдйән ялы хем болса урушсыз, аламансыз гүни геченокды.

«Үчйылдызда түн совар, Ялдыракла гүн совар»

Зак. 2091 — 4

дийлиши ялы, Ялдырагын доганына ярым ай болу-
ды. Гижелер-э мазалы салкынланам болса, гүндиз-
лерине көлеге гөзледийәрди. Шонуң үчин дөрт са-
даяв нөкер дөрт хаданы дикдилер-де, төверекдә-
мес яндакдан сәхел салымда йыгып, теләриң үсти-
оклап, көлеге этдилер.

Недиргулы текелериң Назаргаласына хүжүм э-
мек үчин Ялдырагың янгынлы гүнлерини йөрите са-
лап алыпды. Недириң рүстем ери ослагсыз човма-
дады, гүпбасды этмекдеди. Ене бир рүстем ери, он-
ики мүң нөкериниң ярысындан көпрәгинде шемха-
барды, пелтели түпең барды. Түпеңиң окы бир бе-
велин, онуң товфулдысам энтек түпеңи ёк тайпала-
рың сустуны басярды. Кеймириң йигитлеринде, э-
сан, мәхнет сары яйлар. Ики-еке адамда болса хы-
лы барды велин, текелер ондан яйы аматлы гөрйә-
дилер. Хырлыны пелте билен гөчүрйәнчәң, Алла-
көп чагырмалы болярды. Яйчыларың өкделери в-
лин, пейкам билен түпеңе гөрә, кән иш битирип би-
йәрдилер. Йөне гижеликде, гүпбасдыда часлы сесл-
шемхалың иш битириши үйтгешикди.

— Хонха, гүнбатарда атлыларың тозаны гөрү-
йәр — дийип, айдан нөкери Недиргулы оларың өңү-
ден иберди:

— Атыңы йүзин сал-да, айт, бәрик гелмән гө-
Солтандешде тарап гитсинлер. Тораңңылы агыз-
жемленсинлер. Бейлеки галалардан гелйәнлери ге-
сенем шона сов.

Недириң гала сердарларыны озал шу ере, Гуш-
жара йыгнанмалы эдип, хәзирем өңки буйругыны ү-
тедйәни жансызлардан сыр гизлемек үчинди. Өз н-
тини хич ким анламасын үчинди. Муны энтек нөк-
лерем, надымларам биленокды. Хатда онуң теке-
рың үстүне уградыгынам биленокдылар.

Орда Тораңңылы агза йыгнананда гүн яшыл-
Недир онбашылары, йүзбашылары йыгнап, пессай
билен матлабының Назарганы алмакдадыгы, өз-
шу гүн даң атманка текелер оүйжи укудака гүпб-
ды эдип, аял-оглан-ушагына ченли рехим этмели д-
дигини буюрды. Өзем алаңың ичи билен гидерис
лин, тә Назаргала бaрянчак, ёлдакы обалара со-
лайман, дүйдурман, билдирмән. Ёгса, гох турар. э-

дилер, гүпбасды эдип билмерис Йөне елда чопан-чо-
лук болса, деррев сүдүрдикледип гетириң.

Недир Назаргала элтйән ёла беледиң яны билен
сесъетим өңден этияч үчин он атлыны иберип, ёлда-
кы ягдайлары хәли-шинди хабар берип дурмагы хем
буюрды.

Булар Сербазлы обасының дeңинде кән сазак үй-
шүрилендигини гелип айтдылар. Недир бөврүни диң-
леди:

— Сазаклар басылып гойланмы я такырың ичине
яйрадылыпмы?

— Басылып гойлупдыр. Йөне аз-күш дәл. Депе
ялы.

— Ол оваррам — дийип, Недир аркайынлашды.
Йөне ол бу обаның сердары Заман бегиң Кеймириң
табшырышы ялы пытратман гоянлыгыны биленокды.
Эгер сазакдыр сөзени пытрадайсаң, гызылбашларың
аңжакдыгыны билип, үйшүрип гоюпдылар.

«Гызылбашлар хич зат осламан, шүбхе этмән,
гапдалымыздан гечип гиденсоң яйратсак биз утарыс»
дийип, Кеймириң янындан гелйәркәлер Таңны серда-
ра-да, Адна сердара-да геңешип, бу маслахаты унап-
дылар.

Гаранкы мазалы дүшүпди. Йылдыз айдыңына өң-
ден барянлар ене бир гиң такырда үйшмек-үйшмек
сазаклара душдулар-да, ене гелип, Недиргула айт-
дылар.

Гөвнүне чиглик гиден Недириң өзи бедевини гор-
дурып, сазак күделерини сынлады.

— Өз-э тәзе йыглып, тәзе үйшүрилипдир. Хер за-
дам болса, одунлыкдыр-ла. Ёлы бекләнок, пәсгел
беренок. Сүрүң өңе, йигитлер. Сен, Гаразыр, сазак
гөрсеңиз күртдүрип дурман-да, чалтрак гидиң.

Гиже ярымдан агансоң, Назаргала ченли энтек
ёлуң көпдүгини аңан Недиргулы бирнеме аркайынла-
шып, атлары хас дебисгеледилер.

Елигениң ужы ере батыберенде, Недир бир такы-
рың даралян еринде ене депе болуп ятан сазагың
гапдалындан геченде иңкисе гитди. Текелер мунча
сазагы нәме үчин басып гойдуларка? Мундан өң бей-
ле хәсиетлери ёкды-ла. Сазак үйшүрилсе, хол гер-
шиң үстүнде үйшүрилмели ялы. Бир ерлере әкитже-
гем болсаң аңсат. Челги үчинем узакдан гөрүнйәр.

4*

көп азап эдин, такырда нәме үчин үйшүрйәркәләр
Шүкүр, алты-еди обаның гапдалындан-а сыр би
дирмән гечип билдик. Ене бирселлем сүрсек Наза
гала-да даш дәлдир. Сен, Көртеке, шу гүн эли
дүшсең герек. Инди өңки ялы рехим этмен.

Ене ики обаның, ики үйшмек сазагың гапдалында
гечениңде, Недир өзүниң ахмала душендигини анд
Бу сазакларың хеммеси обаларың гапдалында үйш
рилен! Өзем такырың дараляң ерине якын. Көрте
шу гезек мени ахмырлы эдәймесе ягшыдыр. Онян
өңден барян Гаразыр яны ики атлысы билен далж
гып гелди.

— Недир сердар, гала-ха якын гелдик велин, та
кырың ичи тутуш сазак болуп ятыр-ла. Пытралы
дырлар. Гечер ялы дәл.

— Сазакдан горкмаңыз нәме-айт, йүзбашы? Ки
горкса-да, сен горкмалы дәл ахырын.

— Өңдәки сазакларың пытрадылышы бичак йу
Атларың йөремеси кыналды. Эййәм инжиги дөвле
лерем бар.

— Вадарыга! — дийип, Недир эрбет чакының ха
кыкат боландыгына бир ах чекди. — Сазаклар ова
рам, яйрадыланам оваррам. Бизиң гелйәндигимиз
текелериң өңүнден билйәндиги эрбет. Олар гарашы
төверегимизде жыклашып ятандырлар.

— Онда ызымыза доланаймалы бормы? — дийи
Гаразыр хайбатлы гүрледи.

— Доланмак диен гүррүңи ене бир гезек агзы
алайсаң, йүзбашы, келләң кесилдиги биләй. Ди
өңе! Алла хемише бизликдир. Өңе!

— Атлы-ха өңе гидип, ёл алмаяс — дийип, ызра
дан бири сесленди велин, Недир эшитмедик болайд
Йөне ордасындан нәразыларың көпелйәниниден х
пугды.

— Назаргала инди узакдамы? — дийип, Нед
билсе-де, билмедиксирәп болуп, янындакы белетд
сорады.

— Ене ики гершден айлансак галаның алкым
на чыкяс. Йөне гершиң бири гаты узындыр.

— Батыр! — дийип, ол Гаразыры чагырды. — А
лыларың ярысы атдан дүшсүн-де, жылавуны ёлд
шына берип. өңден йөресин хем ёла яйрадылан саз

лары, сөзенлери гыра чексинлер — дийип, Недир буйрук берди.

— Бу хысырдылы ише гүйменип даң атырайжалың.

— Инди дан атды-атмады тапавуды ёк. Текелер гелйәнимизи билйәрлер ахырын. Эртирем урушмалы болжак. Онда-да Көртекә гөз гөркезерис, йигитлер! Алжырамаң! Дүшүң атдан!

Орданың ярысы атдан дүшди. Гылычларыны, түпенлерини, яйларыны эерин гашындан асып, атларыны хер ким өз ёлдашларына берип, хасанаклашып ёлы арчаярлар.

— Аңрык гитдигиче одунлар гүрелип башлады-ла, эдил чырмашыга дөнди — дийип, зейренйәнлерем көпелди. — Бу агыр сазаклар бу ере дүе билен сүйрелипдир өйдйән. Ичигар, еринден гондар ялы дәл.

Недириң келлеси гөчди. Инди ол горкыны-үркини, сересаплыгы үндуп: «Тизрәк! Чалтрак! Болуң!» дийип, өзүниң эйменч ёгын сеси билен гыгырярды.

— Эй-вай, урдулар! — дийип, узын сазагы сүйрәп йөренлериң бири гыгырды. Аз салымдан ене бири гыгырып йыкылды.

— Яй атярлар, гершден яй атярлар — диен сеслер көпелди.

— Түпеңчилер гершдәкилери уруң! — дийип, Недир зоррук сеси билен буйрук берди.

— Гөрненоклар, сердар, гөрүп боланок, гараңкы.

— Гараңкы болса-да, атың. Сесинден горкуп гачарлар. Окы гысганмаң. Ызымыздакы дүелериң, эшеклериң йүки ок-яраг ахыры.

Эмма Недиргулының ол ыздан гелйән сүлсатлы улагларының хеммесини Заман бег билен Адна сердарың нөкерлериниң ассырынлык билен дар такырда габап, эле салып, эййәм геришденем ашырып, гайралыгына, түме алып баряндыгындан өңдәкилериң хабары ёкды.

Өңде тарк-турк көпеленден Заман бег сердарың, Адна сердарың, Таңны сердарың йигитлери гызылбашларың гечен еринде хәки үйшүрилги сазаклары такырың ичине дыр-пытрак этдилер, яйратдылар.

— Дузага дүшен болсаң герек, доңуз! — дийип, кичижик, аррыжак чокга сакгал Заман бег ене йигитлерини геришлере чыкарып, агачлырак, токайлы-

рая ерлерде букды. — Инди, йигитлер, аркайын дурун, берк дурун. Олар герше-хә чыкмага горкарлар, чыкайсаларам сазакдыр сөзени, селиндир четини пеналап, яйдан атыберин. Голай гелселерем, узын найзаңыз яныңызда ахырын. Алжыраның аңы болмаз — дийип, ол өз бөлек-бөлек букудакыларына айланып гөвүнлик берйәрди.

— Алла-а-а! — диен ининә дыгладыжы сес бүтин аланы, геришлери, түми гаплап алды. Белки, даңданың бу үмүш-тамышлыгында гыра-да етсе етендир.

— Ана, гарпышдылар — дийип, йүреги гопанларың бири Худайы чагырды.

Хич сөвешде ялңышмаян Недир шу арада тора дүшенини билсе-де, хөтжетлигини этди. Ол биринжи гершиң гапдалындакы сазаклар айрылансоң, кимдир бирем өңүмиз бошлук диенсоң, атланың-да, бадыныза гала чозуң диен буйрук берди. Недириң атлары яны бир йүзин салып, икинжи өврүмден айланан десине, батларыны говшадып билмән, икинжи яйран сазаклыгың ичине уруп, атлар түвдүрилйәрди. Ким атдан йыкылды, киминдир атының аягы дөвүлди. Галаба көпүси түвдүрилип ерден йыкылды. Атларың бир топарының аягы сөзениң пүрлерине чолашып, зарын кишңемеден өзге алажы болмады. Гох-галмагал, түпең сеслери, атларың зарын кишңемеси төвереги гаплады.

Эдил шу ерде-де гершиң үстүнден гызылбашларың үстүне ок ягды. Недир бейик чәгели герше чыкмага милт эдип билмеди. Герше атлар-а чыкып билжек дәл, пыяда нөкерем агыр чәгәниң ичи билен герше етйәнчә яйчылара говы нышана болжак.

Онда-да Недириң өзи өңүне дүшүп, атыны идип, Назаргаланың дүйбүне барды. Ине, шу ерде ол галада адамың азлыгыны билди. Көртекәниң гошунылерде гойландыгына инди гөзи етди. Эмма теке сердарларының нөкерлери гызылбашларың еңсесинден хем гелип гырып башландыгындан Недириң хабары ёкды.

Бу ягдайда гала хүжүм этмек акмаклыкды. Ыза гайтмак онданам бетер акмаклыкды. Шонуң үчин ол бу гала даг тарапдан гелйән ёлуң хөкман болайма-

лыдыгыны билип, әхли атлыларыны ызына дүшүрип, галаның еңсесине айланып башлады.

Догруданам, Назаргала даг тарапдан Нусайдан гелйән ёлы ол даңың үмүш-тамышлыгында тапды-да, өзүни аман галан атлылары билен асса гачан намарт этди.

Галаның ичинде әхли гораныша серенжам берйән Кеймир көр Недир бейле намартлар, гачар өйдеңокды. Шонуң үчин Кеймирем Недириң алдавына дүшәймекден этияч эдип, онуң атлылары гөзден йитйәнчә гарашып, букуп галан хем-де агсак-товсак гызылбашлары чөплемәге адамлары иберди. Ызыны гараман гачан Недир ордасындан бәш йүзденем говрак адамсыны, көп ярагларыны, әхли сүлсадыны алдырып, шол даг тарапа тутдурып барярды. Кәвагт хем ызына гарап, ковгы гелйәнини-гелмейәнини билжек болярды.

«Мениң сырымы Көртекә етирен кимкә? Хич ердә дил язамок ахырын. Шу Загчент галасының сердары Гарахан болаймасын. Өз текеси ахырын. Шол дүйдурандыр. Бардыгым онуң келлесини аларын. Ёк, өңүрти Гарахан сердарың бу сыры кимден эшиденини айтдырарын. Кеймириң жансызы өз янжагазымда экени. Дур бакалы. Биләйсем атың дерсине дирилигине гөмерин».

Эртеси гүнортана ченли Кеймир дагы хем ынжалмадылар. Недир ялы өкде хем мекир сердарың ямашгандан ызына доланаймагы мүмкинди.

Кеймир өз ёлда букуда гоян әхли сердарларына ясавуллар иберип, энтеклер аркайынлашмазлыгы, хүшгәр болмагы буюрды. Онда-да гахарлы-газаплы теке нөкерлери селиниң, сазагың дүйбүнде букулып ятан гызылбашлары гөзләп тапдылар. Такырың ичинде Недиргулының ташлап гиден гызылбашлары болса, сазак төңңелериниң үстүнде: «Аман! Аман! Аман!» дийшип гыгырышып, гелиң, бизи экидиң дийән ялы багырышып дурдулар.

Тә мизана ченли, бияралары совук урянча, Кеймир көрүңем, бейлеки теке сердарларыныңам ынжалыгы болмады. Олар улумсы хем текепбир Недиргулының өз төверегиндәки галалары бәш-алты айлап ирмән габап боюн эдендигини билйәрдилер.

— Недиргулы гелсе, инди Нусай тарапдан гелер, шонуң үчин шол ёлы беркитмели хем гаравуллар ат-

мәлы. Недиргулының дишине каканымыз эййәм билдирипдир. Өнки табын алалары она гаршы баш галдырярмыш. Емрели гарындашларын Никкигаласы оңа хич баш беренокмыш. Хабушанын күртлерем ыгтыярындан чыканмыш — дийип, Пүрмәммет аталык Кейминиңкиде болян йыгы-йыгы маслахатда берк хүшгәрлигиң герекдигини ирмән-арман ныгтаярды.

Мизан дүшди дийлен гүни Недиргулыдан чапар гелди. Ол Кеймир сердары зыялада чагыряндыгыны айдыпдыр.

Сердарларың көпүси Кейминиң Недиргулының галасына гитмезлигини маслахат бердилер. Ол арыны алжак боляндыр. Ашына авы гатармы-нәдерми. Я есирлерини дилежекдир дийишдилер. Бир топары болса, Кеймир сердар өң хем чакылыгына барып гелйәрди дийшип, гитмегиниң тарапдары болдулар. Кеймириң өзи хем гөвүнжең болды.

— Гатнашык, гарындашлык ачар. Дуз-чөрекден шейтан гачар. Белки, говы гоңшучылыгын, экин-тикиниң гүррүңини эдерис. Сизем ягшы дилегде болуң — дийип, Кеймир Аннасейит векиле биле гитмек үчин ёл шайыны тутмагы буюрды.

Недир Кеймири гадырлы гаршылады. Үч гүн мыхман алды. Сөвүш этди. Ава гидип, кейик этинден Дурунгер түвүсине атып, палав биширди. Загчендиң вахарманы ярыланда Кеймириң агзына ярады.

— Недиргулы диййән-ә, топрага хызмат этсең, гөр, нәхили леззетлер берйәр.

— Бу вахарманлар Гарахан сердарың галаларында битйәр. Мен ол парахат хем дайхан сердар боланы үчин бир яп сув хем берйән. Танаянсың оны?

— Бичак батыр хем жепакеш сердар дийип эшидйән, йөне йүзүни гөремок. Чагырып, икимизи танышат ахырын. Өзем гоңшың.

— Оны чагырманымың себәби сениң билен икичәк гүрлешесим гелди. Онсоңам Гараханам юваш ялы хем велин, кәтә гаңңасыны гарнына алаймасы бар.

— Недиргулы, Нусайың төверегем гиң велин, сениң шу Бавердиң этрапларындакы гиң сәхралары атлы хем ики-үч гүнде айланып чыкар ялы дәл. Түвелеме, аңырсы гөрүнмейән сәхралар. Бизе-де Гарахан сердара бершиң ялы экин экер ялы ерлер берсең

гележек-ле. Арпа-бугдай экерис, гавун-гарпыз экерис. Бермели хүшүримизем берерис.

— Сен маңа этлы-яраглы мүң саны нөкер бер, шонда ниреден дийсең ер берейин.

— Нөкер гүррүңини агзамасана. Эйле болса, өз Хатапгаламыз билен оңуберджек.

— Онда ене бир дилегим бар. Баякы үстүңизе гошун сүреними бичак өкүнйән. Индикиле этмежегиме-де өзүме сөз бердим. Элбет, шейтан дүртгеләп гоян дәлдир-дә. Егса, сизде алгым көен ери ёк-ла. Егса-да, дилегим, неме, шол сөвешде өлен-ә өлди велин, дөрт йүзден говрак нөкерим сизе есир дүшүпдир. Сен шолары энтек хич ере сатан дәлсиң-ле?

— Ёк, сатамзок. Обада хызмат эдишип йөрлер.

— Онда шолары маңа багышлай. Менем борч астында галман. Диле, нәме ислесең.

— Бизиң, эхли текелериң бир дилеги бар. Гызылбашлар бизе азар бермесинлер. Биз гоюн сагжак, чал тутжак, гурт сержек. Гоңшулар биленем сүйжүлик билен баршып гелишжек.

— Онда мениң нөкерлерими бардыгың бошадяндa?! Бир батыр сердарым барды, лакамы Гаразырды. Шондан хабарың ёкмы?

— Сиз азар бермесеңиз, биз бошадалы. О диеняң сердарың атдан гувдүриленде гарнындан сазак чүмүп гатап галыпдыр.

— Вадарыга! — дийип, Недир гүр гашыны чытып эсли дымды. — Боляр, азар бермәйин. Инди шейтана өзүми алдатдырмайын. Ярагларыбилен берерсиң-дә?

— Оны боюн алып билмен. Ярагларыңызы бизиң йигитлер ойнап сандан чыкарандыр.

— Эйле болса, диңе нөкерлерими бошатсаңам мен разы. Тамамам шейледи сенден. Өз теке сердарыңыз Гараханы танамок дийдиңми?

— Недир хан, мен ики гепли дәлдирин. Оны танамок. Йөне таныш боласым гелйәр. Сениң муны нәме үчин чинтгәп сораяныңам мен аңян.

— Нәме үчиндир өйдйәң?

— Сен Көртекән жансызыны гөзлейән.

— Утулдым, Көртеке, утулдым. Маңа бир айлап ынжалык бермейән меселәни билдиң.

— Недиргулы, мен яшырсамам билйән, яшырма-

самам. Сенин ичиңде жансызым бар. Йөне ол саңа кыянат этмез. Диңе герек еринде өз Көртекесине көмек эдер. Гөзлежек, тапжак болуп азара-да галма. Оны тапмарсың.

— Ах, сен нәме үчин мениң баш везирим болмагa разы болаңок?! Сен гапдалымда болайсаң...

ЕЛБАЙЫРДАКЫ ОРДАГӘХДЕ

Кеймир өйле намазыны окамазындан өң тәрети Гютуратаның гудратлы чешмесинде кылмагы йүрегине дүвди. Узынлы гүн Недир шаның чешмәниң гөзбашының депесиндәки Елбайыр дийилйән селең белентликде гурлан ордагәхинде жеделлешип хем сөхбет эдишип ядапды.

Недир шаның бир гылыгына Кеймир бичак белетди. Шах Нусай, Дурун, Астрабат, Ыспыхан ялы нәче улы шәхерлере барса-да, шәхериң ичинде яшамазды. Хөкман шәхерден бир мезил узакда, селең ерде ордагәх гуруп, бир гүнүң ичинде онуң өзүне, зенанларына, везирлерине, казыларына, огулларына, тебиплерине, хатда желлатларына-да чадыр дикилерди.

Кеймириң өзи Недирден нәме үчин бейле эдйәндигини сораңда ол арасса, шемаллы, чешмели ерләри халаяндыгыны, порсы шәхерден гачяндыгыны айдарды. Кеймир велин, өз ичинден жаныңдан горкянсың, гүпүр-тапырдан горкянсың диерди. Кеймириң ичини билйән ялы, Недир: «Даңданың үмүш-тамышлыгында, намаз вагты селеңрәк ере чыкып, зулмадың кем-кемден ягтылянына сын этсең, эдил дутарың жадылы овазы яңланян ялы хувдуленйәрсиң, мелул боляарсың. Кәте кебзәңе ганат битен ялы хем боляң. Гиң сәхраның ховасыны шәхериң порсусы билен деңәп болармы?

ховасы суважи, хоштап, пәкизе, дүрли отларың гарышык ысы ганшыравугыңа баряр. Бадысаба! Йөне ердев бадысаба дийленок ахырын, Көртеке. Сиз мыдама сазаклы, селинли, ёвшанлы, чомучлы алаңларын ховасындан дем аляныңыз үчин дарышгын шәхерлилер ялы хорланаңзок».

Недириң бейле нәзик дуйгуларының бардыгыны Кеймир гең гөрди-де:

— Боласы, Недир ша аялларының янына гиже ярымдан соң барып, даң атманка-да оларың янындан чыкып, гезим эдйәр диййәрлер-ле — дийип деңишди.

Елбайыр дагың агзындан мыдама ел гелип дуран, дүме арпа-бугдай экилйән, белентде ерлешен гиң мейданды. Елбайрың үстүндәки диванханадан акарың боюна барянча инди элли яша сер" уран Кеймириң гуршан аяклары язылышды. Гиң ябы долдурып, зарплы акян дуп-дуры чешмәниң боюндакы гарры сөвүтлериң ыгшылдысы, олардан буркуран салкынлык ыслары ынжан гөвнүнем ачды. Акарың ики боюны жеңңел болуп тутуп ятан йылгынлар, гамышлар, хышалар, ясы япраклы мес яндаклар, сувжарып дуран пүрли чогдум-чогдум чоганлар, гүр гөгерен ёвшанлар өйләнлер өсйән адажык шемалын телесмесинден хем ичиндәки жанлы-жандарларың херекетинден дөрейән бир үйтгешик, гарышык, кабулханада түтедилйән дел чөплериң ысы ялы ыс ганшыравугыңа япышып, онуң сымылжык агырян бейнисини якымлы серхош эдйәрди.

Недир шаның хем Елбайрың шемалыны халап, кәте гезим эдәймеси болансоң, олума барян ёла чеп гулагы тегелек ысыргалы агталар говы середйәрдилер. Елбайырдан гайралыгына инйән ёлуң ики гырасының от-чөпи таяк етеси мейданда гырдалыпды. Ёлуң өзи олума ченли он-он бәш атлы янашык йөрәр ялы текизленипди, дүзленипди. Хемише-де сувлангыды.

Елбайрың еңсесинде, дагың дүйбүнде япгыды эеләп отуран Нусай шәхериниң өзи хем, онун илерсиндәки Дашгала хем бойы белент-белент ёгын чынарлы көп чешмелер хем сапалы меканлар болса-да, Недир ша бу желегайлара дүшенде, мыдама Елбайрың үстүнде дүшлейәрди. «Шемалы кән, гүндиз-э демиргазыкдан, гүн яшдыгам гарлы даглардан гелйән

енледйәр, үстесине-де Гөтүратаның темал дердиня сувы ялы сүйжи сувы Эйранда-Туранда, Арабыстанда-да, эрмени юрдунда-да, овган илинде-де ичмедим» дийип, чыны билен айдарды

Недир өйле намазы билен агшам намазының аралыгында, ота-чөпе җан гелип, хайванлар, гушлар первазуряң махаллары, янының беглери, ханлар, көшкдәки эмелдарлар билен пыядажа олума барып гайтмагы халаярды.

Бу гүн онуң янына эрменилерден чапар гелипмиш (Чапарлар болса мыдама ховсалалы хабар гетирйәрлер.) Гыссаглы ишлер йүзе чыканмыш дийленсоң, бу гүнки ша сейли гойболсун эдилди. Ша бутнамаса-да, эмелдарлар биругсат әдим әдип билйәрми?!

Кеймириң болса чапар билен иши ёк. Ол шаның табагыны яланок, онуң элине середенок, халат-серпайындан хантамачылыгы ёк. Ол гонак адам. Шонуң үчин бу гүн олума еке өзи гайтды. «Ниреде болдуң?» дийип хасабат соражак ёк.

Олума етиберенде, гыз-гелинлериң шадыян гүлкүлери, дегишмелери гулагына илди. Оларың беглер машгалаларыдыгыны аңды. Харемхананың зенанлары җуда берк сакланярды. Онсоңам харемхана Ыспыхандан бу ере сәхелче гүнлүк гетирилмеҗегини Кеймир аңырды.

Кеймириң йити гулагы маймык сөвүтлериң гойры көлегесинде вакырдашян зенанларың, Недир шахың беглербеги Угурлы ханың гелин-гызлары, җоралары хем оларың гырнакларыдыгыны геплейишлеринден чак этди. Оларың гупбасындакы тавус елеги ялы овадан отагалара хем пасырдаян ал-яшыл парча лыбасларың бичимине гөзи каклышандан чакында ялнышмандыгыны билди. Недириң әхли беглеринден, серкерделеринден диңе Угурлы газагың аял машгаласы хас овадан гейинегендигине, хас дегишгендигине, гаты бир чекинҗеҥ дәлдигине Кеймир өңден белетди. Шейле-де болса, ыссы гүнде акар сувуң башында, салкын саяның астында яйнаян зенан машгалалардан дашрак дураныны кем гөрмән, олума етмән, илеррәк гөзбаша тарап доланыберди.

Гелин-гызларам сатанлак, даяв, сарыягыз, чеп гөзи гыпай, саг гөзи мүшүк боланы үчин мыдама йылгырып дуран ялы Кеймири гөренлеринден танадылар

гызыл гапан ялы бегендилер. Дегишген, вәши Кеймир ага аңсат душуп болярмы? Кәте онуң Недир ша билен я-да мүрзелер, серкерделер билен дегишмелери гулагына илип, бизем бир шол адамы гөрседик, дегишседик дийшип йөрен гызларды булар.

— Кеймир ага, Кеймир ага, нәме ызыңыза доланайдыңыз, дурун?! — дийип, инчемик, хорҗа, гаража гыз ылгады.

— Аманмы, гызым? Гургунмысың? Сиз аркайын болуберин, мен чешмәниң боюны сырып, өйлүк сөвүт беллеҗек болян.

— Кеймир ага, бизиң көлегәмизе совлуп гечәйиң! — дийип, җүрҗенҗе гыз ялбарды.

Кеймир чаларак агаран саргылт сакгалыны сыпады-да:

— Сен Угурлының гырнагымы? — дийип сорады.

— Ёк-ла, мен гызы. Гөклен аялындан.

— Ах, шейлеми? Онда, гызым, сизиң араңыза бармак маңа гелишмез, онсоңам менлик нәме ишиңиз бар? Тизрәк айт-да, гайдың, гүнем яшып баряр.

— Сорагымыз бар — дийип, топлум гызларың ичинден ала гөзли, этли-ганлы бири дылым-дылым этди.

— Сорабер, нәме соражак болсаң. Недир ша узынлы гүн өлиниң сорагыны сорады, каканызам сагыма гечип бир сорады, солума гечип ики сорады. Олардан-а саг-аман сыпдым. Инди сизиң сорагыңызам эшидели бакалы — дийип, Кеймир дегишмән дурупбилйәрми?!

Көчелермиз көчедир,
Мундан гелен гечедир,
Асмандакы йылдызлар ничедир.
Көр теке.

Кеймир ханың мес гызларының бөврежигини бөкүп дураныңа, олара оюн герекдигине дүшүнди. Дегшип-гүлшүп, бәсдешлик эдеси гелйәндиклерини, айдышмак, дилеварлыкда ярышмак ислейәндиклерини билип, җуван гелин-гызларың ойнуны алып гөтермеги макул билди:

Ок гадрыны атан билер,
Яй гадрыны тутан билер,
Асмандакы йылдыз саныны,
Аркан дүшүп ятан билер.

Эдеп-тербие, молла-муфти гөрен, дегишгең гелин-гызлар Кеймир аганың бу йити жогабына вакырдашып гүлүшдилер.

Гүлки хениз долы ятманка, хәлки долмуш гыз ене сорар сүншүрды:

Ынха гөзләң бизлерң,
Гызыл-ала гүләлекдир чигилдем.
Маслахат бер, пата бер,
Бизе нәрсе герек, нәме кем?

Кеймир дегишмәни гөтерйән гызларың гөвнүне ыкмажак болуп жогап берди:

Алла сизе гөрк-гөрмек берипдир,
Аклыңызы бир азажык кемипдир.
Хий, мунча-да бой отурмак болармы?
Чопан тутунара вагт гелипдир.

Кеймир аганың гызларың йүрежигини билип берен жогабына гызлар эл чарпып, бири-бирини гүжаклап гүлүшдилер хем-де индики берҗек сорагларыны өзара маслахатлашмага чугдамлашдылар.

Гызларың инди берҗек ичи гүжүкли сорагларына, шеребели жогап берип, өте дүшәймәйин диен ниет билен түкениксиз айдышык ислеглери болан ишсиз гелин-гызлар билен санашып дурмагам услып билмән, Кеймир шобада акарың о йүзүне бөкди-де, гүр сөвүтлигиң арасында йитип гитди.

Недир шаның Елбайрың үстүндәки гиң ордагәхде герлен чадырлары йүзе голай барды: Шаның ятян чадыры, гизлин сырлар чадыры, харемхана, айдымчыларың чадыры, везирлериң чадыры, хекимлериң чадыры, шербетхана, диванхана, шазадаларың чадыры, казыхана, желлатларың чадыры, гаравулларың кырка голай чадыры.

Кеймир көр тәрет-намаздан соң теблехана йөнелди. Йөне онуң аладасы мүнүп гелен бедевлери дәлди. Оларың янындан Аннам сәхелче-де айрыланокды. Кеймириң аладасы Недир шаның хем-де онуң везир-векиллериниң, беглербегиниң, кетхудаларының бөземен, овадан бедевлерини гөрмекди. Бу ере гелмек билен башга-да бир инчежик тамасы барды. Кеймириң огланлык досты, соң гызылбашларың зынданында тас дәлирәре гелен, Сабырлыны бошадып, икисиниң

әр-хелей болан Ашыры гөрмекчиди. Угдан болса онуң билен нәтаныш адам кимин гөрүшмекди. Эмма Недир шаның зыяпадына дүйн чагырылан Кеймир шунча гөз айласа-да, өз Ашырының хожайыны, Гозган галасының көне ханы, хәзир Недир шаның ынамдар кетхудасы, онуң Азербайжан, Эрменистан, Гүржүстан иллериниң хөкүмдары эдип беллән Ашур ханы гөрмәнди. Сабырлының адамсы, елкен гулак хем айдымчы Ашыр болса Ашур ханың надымыды — ынамдар юмушлара иберилйән чапарыды, Кеймириң болса гизлин жансызыды.

Ашур хан кавказ илинден гелмедик болмага чемели. Кеймириң даш гулакдан эшидишине гөрә, Дагыстаның лезгилери, кумуклары, жарлары баш гөтеренмишлер. Ашур хан хем шолары дыза чөкермәге гиденмиш. Ашур хана бир бела дегсе, Ашыр айдымчының аман галмажакдыгы гүмансызды. Шонуң үчин Кеймир өз ек йигренйәни, улумсы хем текепбир Ашур ханың-да, Ашыр гулагың-да саг-саламатлыгыны дилемели болярды.

Кеймир шу пикирлериң ичинде везир-векиллериң сурат ялы бедевлерини сынлап йөркә, онуң янына сыратлы хем гөрмегей гызылбаш ылгап гелди-де:

— Кеймир ага, сизи кабулхана чагырярлар — дийди.

— Хәзир барян, иним — дийип, Кеймир Ашыры тапман, такдырының аманлыгыны диләп, кабулхана өтмер-сәтмер эдип уграды.

Кабулхана йүз чадырың орта гүрпүнде, харемхананың хем-де гизлин сырлар чадырының голайында ерлешйәрди.

Кеймир гиң чадырың босагасындан әтләнде, Недириң өтен йыл, 1736-нжы йылда Муган чөлүндәки гурултайда мүнен алтын хем зүмерретлер, йүз түйсли өвүсйән лаглы-жовахырлар билен бичак гелшикли хем овадан, гөзи дүшениң ховуны басян патышалык тагтының үстүнде хекгерип отураныны гөрди. Онуң саг тарапында үч оглы: Рызагулы мүрзе, Мустафа мүрзе ве Ымамгулы мүрзе отырдылар. Оларың сыртында Недир шаның иниси Ыбрайым хан хем-де онуң огуллары, оларың еңсесинде аялы Гөвхершадың доганлары, Бабалы Көсәниң огуллары хер ким өз өңүнден белленен орнунда отырдылар. Чеп тарапында Не-

дир шаның иң якын мәхреми, патышалыкда иң улы ады — векили ат Дөвле диен ады диңе ёке өзүне берлен, аслы Гөкдепәниң Гермав диен еринден болан пәлванкешп, хырсыз, дымма Тахмасп хан Желайыр, онуң якын янында шаның ынамдар мүрзеси Мехди хан, бейле янында шаның булгурдашы кичижик, гөдүжек мүрзе Закы, оларың еңсесинде Гөкдепәниң хөкүмдары, Недир шаның иниси Ыбрайым ханың сөвер досты Угурлы хан, шаның насакчылар дийилип атландырылян алты мүң саклавының сердары Мәммет Алы бег, ишик агасы Салых бег ве ене-ене беглер, беглербегилер, Нусай, Багабат, Дуруң, Астрабат ялы шәхерлериң хәкимлери — хооклар отырдылар.

Кеймир ичерик гиҗрәк гирен-де болса, Недир шаның кейпиниң чагдыгыны аңшырды. Хәлки чапар гелипдир, шум хабар гетирипдир дийилен мыш-мышлар ялан болмага чемели я-да аңсат чөзлендир-дә.

Недир сувкәдә дүшйән ялы назымлы сеси билен насакчыбаша йүзленди:

— Ханы, бу гүн нәме гең-таң затлар болды?

Кеймириң эшидишине хем өз чакына гөрә, өрән догумлы, рехимсиз, ишине җүр, Недир шаха вепалы даяв Мәммет Алы өр-боюна галды-да, шу гүн болан вакалары бирин-бирин ятдан санап башлады.

— Дуруңдакы галандарханаларың бириңден өзүни өңки патыша Сефевилериң несли дийип, сизе гаршы вагыз эдйән бир яш йигиди тутуп, зындана салдык.

— Тагта далашянлары зындана салман, шобада базарың ичинде дардан асмалыдыгыны билеңокмы?

— Дийшиңиз ялы хем эдилди, шахым! Йөне көпчүлигиң ичинде бирнеме юмшадайдым.

— Юмшаклык патышалыгы йыкяндыр.

— Озал айдыпдыңыз. Айдышыңыз ялы хем эдилйәндир.

— Хывадан Машада барян кервен Мары төвереклеринде таланыпдыр.

— Сөвда гелйән я-да сөвда барян кервенлер таланян дөвлетиң бахасы көр көпүк. Галтаманлары шу хепдәниң ичинде тапарсың. Дардан асарсың. Тәҗирлериң әхли харытларыны тапып, эелерине өтүнч билен говшурарсың.

— Лепбей! Бир хепдеден тиз тапарыс, әншалла.

— Ене нәме?

— Хыратдан сизе гетирилйән бир араба гавуның үч санысыны ики саны гул хал атыпдыр диен бахана билен ёлда ийипдир.

— Икисиниңем гарныны сылкмели. Патышаның халаян гавуныны нерче олар ким болупдыр?!

— Дийшиңиз ялы хем эдилди.

— Эрменистандан мундан ики йыл өң (1735-нжи йылда), Бавердин әграпына гөчүрилип гетирилен ики мүң машгаладан ене үчүси гачыпдыр.

— Сыпдырман, өз илдешлериниң гөзүниң өңүнде асмалы.

— Лепбей! Булары хем өңкүлер ялы сыпдырмарыс.

— Арабыстандан сизе 500 саны гыз иберилипдир. Нирә ёлламалы?

— Мениң өз галам Келете. Бу меселәни соң маңа ене бир ятлат.

— Дагыстанлыларда чакмаклы түпең пейда болупдыр.

— Нәме? — дийип, Недир ериңден зөвве галды — Желайыр! Оларың тапавуды нәмеде?

Мәхнет айыпсынып, бармакларыны, гошарларыны, чекгелерини дуршы билен түй басан векил ат-дөвле ериңден турды.

— Бизиң әхли шемхалларымыз пелтели түпең. Көрәп дуран пелте билен онуң дәрисине от дүшүрилип атыляр. Чакмаклы түпең болса сүем бармак билен басылып, гулак дийилйән чакмак билен дәрә от дүшүрилйәр.

— Икисиниң тапавуды нәме дийип сораяс, биз?! Хайсы говы дийип сораяс, биз?! Чакмаклы түпең Дагыстана ниреден барды дийип сораяс, биз?!

— Уллакан тапавуды-ха ёк велин, чакмаклы түпең, биринҗиден, тиз гөчйәр, икинҗиден, пелтели түпеңи ягышлы-ягмырлы ховада уланмак җуда четин Пелтелериң оды өчйәр. Үчүнҗиден, чакмаклы түпеңлери дагыстанлылар оруслардан сатын алыпдырлар.

— Пелте билен чакмак сениң бойнуңадыр, Желайыр. Шу меселәни сәхелче-де гиҗикдирсең, менден әйгилиге гарашма. Сен перенлилер билен гүрлеш. Мен пулы гысганмайын.

— Мерхеметли шахым, сизиң гошунынызың яраглары әхли яраглардан рүстем болар. Онсонам сөвеш-

де үстүнлик ғрага баглы дәл-де, серкердә багла ахырын.

— Бу дийәниң билен биз разыдырыс. Алла мыдама бизликдир.

— Марыдакы топ ясаян кәрхана үчин велаятлардан йыгналмалы чоюндыр демирлериң соңы шу гүн йыгналды. Ине, вакаларың хеммеси шулар.

— Сен кавказ дийдиң, араплар дийдиң, Мары дийдиң, эмма гапдалында болян вакалары айданок-ла! — дийип, Недириң йүзи ягтылды.

— Шу төверекде башга үйтгешик вака боланок, мерхеметли шахым.

— Ханы, бир топар гызлар бизиң хорматлы гонагымыз Көртекә азар бержек болупмыш, ол хем гачып сыпанмыш.

— Мерхеметли шахым, шу гүн Угурлы ханың гелин-гызлары сувуң башында сизиң гонагыңыз Кеймир ага лак атыпдырлар, ол хем, адаты боюнча, шеребелирәк жогап берәйипдир.

— Нәме? — дийип, Угурлы хан көшк эдебини, ниреде отураныны ундуп, гахарлы гыгырды.

— Угурлы хан, кес сесиңи! — дийип, Недир чала йыршарды. — Нәме боланыны хәзир эшидерис. Ханы, жикме-жиги билен айт.

Насакчыбашы акарың башында болан ваканы ве ики тарапың айдышыгыны гылыны гышартман болшы ялы ятдан айтды.

Угурлы хан канагат эдип дуруп билмән, зөвве туруп газаба мүнди:

— Мениң машгалама бейле пайыш сөзлери айтмага Көртекәниң ненең дили бардыка?

— Ханы, Көртеке, сенем дымып отурма. Шу дийленлер растмыдыр? — дийип, Недир гөз-гөртеле томаша гөзлейәрди.

— Угурлы ханың машгалалары эдепли-экрамлыдыр, гөзел шахым — дийип, Кеймир отуран ериндөн гүрледи. — Йөне олар Угурлының өзи ялы гопбам гедем, диледүшмез дәл-де, дегишген гызлар экен. Менем оларың сорагларына гөрә, өзлериниң гөвүнлериниң ислейши ялы дегишме жогап бердим.

— Сен, Көртеке, дилиңи айнатма! — дийип, Угурлы инди жабжынып башлады. — Сен мениң гызларыма пайыш сөз айдан болсаң, бир задам унутма: би-

зем сардагымызы саллап теке гызларының сыртында бай, отурандырыс-а. Сен шоларың арыны алжак болян болайма?!

Кеймир сесини чыкарман ериндеп зөвве турды-да, башындакы гытык түйли чиштелпегини патладып ере урды-да, үстүнде лампа отурыберди.

Недир шаха оюн герек, гүйменже герек, довлет ишлеринден дынч алма герек. Шонуң үчин ол бу гүррүни барха туташдыржак болярды. Онуң барып нирә дегжеги билен иши ёкды. Онуң азарыны эденокды. Гахарланышарлар-да, соңам ярашарлар өйдйәрди. Эмма гүррүң ики тайпаның намысы барада баряндыгыны аңса-да, давадан аңры гечер өйденокды.

— Угурлы хан, Көртекәниң телпегини ере пылчап уруп, үстүнде отурышына дүшүндиңми?

— Дүшүнесимем геленок, мерхеметли шахым.

— Көртеке-хә, Угурлы хандан арымы алып билмесем, телпегим итиң сыртына диййәр.

— Онуң озал көен арларам аз дәлдир. Милти болса гелиберсин. Башарса асман пайыны чексин. Ругсат берсең, мерхеметли шахым, ичимем бир дөкейин. Эдил ери гелди.

— Дөк ичиңи, Угурлы хан, дөк! — дийип, Недирша даваның туташжагына бегенйәр.

— Дөксем, сиз мени Гөкдепе илиниң беглербеги эдип беллэдиңиз. Таңрыялкасын. Йөне шу текелерден, эсасанам, Кеймирден мениңем ичим от, сизиңкем түтэп дурмука диййән. Текелериң хич киме раят боласлары геленоклар. Гайтам, мениң тирәми хем сизе гаршы күшгүрип, аздырып барымызы масгара этди.

Сиз, мерхеметли шахым, мундан он йыл озал текелере-де, мениң өз тирәм емрелилере-де сизе гаршы баш гөтеренлери үчин гылыч билен берк жезасыны берипдиңиз. Дири галанларыны ковалап-ковалап Балкан дагларына дыкыпдыңыз. Йөне сиз ене халымлык этдиңиз, дөзмезлик этдиңиз, аталык аладасыны этдиңиз. Өңки ерлеримизе гайдып гелмәге, садык раятыңыз болмага ыгтыяр этдиңиз. Эмма әхли беланың көрүги, әхли тирелери сизе гаршы күшгүрйән хем аздырян Көртекәниң велин, гүнәсини аңсат өтдүңиз. Көртекәниң ики бармак дили гурсун. Ол шол дили билен хер кеси алдадып билйәр, сизем алдадяр өйд-

бэя. Ядыңыздамы, басылып, ковлуп, гачып адамдан соң сизиң хузурыңыза барышы:

Жайымызы талкан эдип,
Патрандан галхан эдип,
Яры гулагымызы елкен эдип,
Саг голумызы яссаның,
Сол голумызы дүшениң.
Гөрме-гөрше гелдик, гөзел шакым —

диен болуп, сизден өтүнжем дилемеди. Сизем оны өңки Хатапгалаларына зовалсыз гелмәге ругсат бердиңиз. Ынха-да, азгының болшы.

Хываның ханы Елбарс ханың геңешдарлары Кеймир көрүң гарындашлары. Эйсем, Кеймир көр Елбарс ханың янына барян дәлдир өйдйәңизми? Сизе гаршы бир ерде гымылды болса бир янында Көртеке барлыр. Шейле адама-да йүз берйәңиз.

Кеймирден сес-седа чыкмады. Недир ша Угурлы билен Кеймири бири-бириниң үстүне күшгүрип, ики тарапынам женжелини, сене-менесини, хайбатыны диңләп леззет алжакды, гүлжекди, хешелле какжакды. Эмма Кеймир Недир шаның бу ниетине өңден белетди. Шонуң үчин ики адам сөгүшсе, ичинде акыллысы гүнәкәр дийленини этди-де, дилинем ярмады. Ичинден велин, намысым көенден иманым көйсүн диен чүрт-кесик нетиҗә гелди.

Айлар гечди, гүнлер гечди. Шол Елбайырдакы давадан соң намыс-ар ажыгы Кеймир көре ятса-турса ынжалык бермеди. Үстесине-де Недир шадан мечев алан Угурлы хан Кеймириң үстүне атлы-яраглы адамлар иберип, шу йылың, өтен йылың, онданам өңки йылларың салгыдыны төлемеги, төлемесе үстүне гошун сүрҗегини айдың, ынжалык беренокды.

Ахыры бир гүн:

— Огланлар, шайыңызы тутуң, Угурлы ханда көп арым галды — дийип, эл-эсли гошун жемлемәге башлады. Шол шайланың диен гүни хем Угурлы ханың үстүне жансызың гидип, Кеймириң тайярланяндыгыны шугулландыгыны ол элиниң аясында ялы гөрйәр... Кеймир атлы-яраглы йигитлери билен эсли ел... гечен соң:

— Гышам гаралык-гайдалың — дийип, ызына доланды. Шейдип бирнәче гезек Угурлының жансызларының алдансоң, оларыкам Угурлы хана етирйәр шугуллары ызлы-ызына ялана чыкып дурансоң, Угурлы ханың хүшгәрлиги говшаяр. Кеймире-де гереги шуды. Арпа бишип, бугдай түммүл боланда, Кеймир йигитлере ене ёл шайыны тутмагы буюрды. Бу гезек хем ханың үстүне жансыз гитди. Эмма өңки гелен жансызларыңам шугулы ялана чыкып дурансоң, Угурлы хан бу хабара питива этмән, тәзе той тутмагың аладасы билен болуберди.

Недир шадан, онуң саг голы Угурлы хандан халыс бизар болан, гачып-тезип, онда-мунда гүнүни гөрйән игдирлериң, човдурларың, ёмутларың сердарлары Кеймириң атлы-яраглы шайыны тутяндыгыны эшидип, деррев янына гелдилер. Салам-хеликден соң гыссанмач арзыны айтдылар.

— Кеймир ага, улы иш тутярмышыңыз, бизинем шол залымлардан яңа йүрегимиз берчли. Сизиң гошунларыңыза гошулып, Угурлы ханың өйүни башына юмруп гайтмак арзувымыз бар. Өзүни болса догмадык ялы этмек хыялымыз бар.

— Голдавыңыза, хемаятыңыза таңрыялкасын, сердарлар.

Кыямат гүни гоңшудандыр хемаят,
Тутамзок дүйби улы бинаят.
Шовлук дилэп окасаңыз бир аят,
Угурлыны угрукдырмак биз билен.

— Бизиң йигитлеримизем-ә гылычларыны чалып, дызашып дурандыр — дийип, игдир, човдур, ёмут сердарлары ене бир гезек хайыш этдилер.

— Гарындашлар, мен Недир шаның әхли сердарларының, кетхудаларының өңүнде намыс үчин лебиз эдипдим. Арым хем диңе Угурлы ханда галды. Диңе шонуң өзүнде. Не онуң тайпасында, не онуң машгаласында, не онуң илинде. Эйле болса, көплүк болуп гидениң пейдасы ёк. Көп болуп барсаң, көп ган дөкүлер, аз болуп барсаң аз. Мениң-ә асла ган дөкесим геленок.

— Агзымызы бирикдирип, яраг шайымызы мазалы үпжүн эдип, шол ханың көшгүни башына юмруп гайдайжакдык-да.

— Алңасаман, гелер онуңам вагты,
Угурлың дәл, шаның йыкылар тагты,

Шонда ачылса герек,
Түркмен илимизиң маңлайы — багты.

Кеймир нәче ялбарса-да, бейлеки тирелериң сердарлары, кетхудалары нәразырак болшуп, өйли-өйлерине гайдарман болуп, атлы атына атлананда, Кеймир оларың гөвнүни гөтержек болуп:

— Мениңем етибилмейән максадым шу агзыбирлик. Гүйжүмизи гошалап-гошалап, Недир шаның үстүне гидер вагт етип гелйәр. Йөне эдил шу гүнлер ир. Недириң тагта чыканына яңы екеже йыл боланыны сиз билйәңиз ахырын. Онуң гүйжүниң шу вагт мөвч аляндыгыны, багтының даш яряндыгыны, энтек-әнәме үчиндир, Аллатагаланың онуң элинден чекйәндигини билйәңиз ахырын. Эдил шу вагт онуң эдени угруна. Ол тахтырован. Оны тә пәли тутуп, Таңры гөзүни гапянча, бүдрейәнчә онуң үстүне сүрүнмек ялңышлыкдыр. Бу вагтлар диңе гача урушлар этмели.

Мыхманлар көп разы болуп, Кеймириң айдан пикирлерини макуллап, хер ким өз ёлуна угрансоң, өйүң көлегесине чыкан Кеймириң янына инчемик, гараягыз, мүчеси кичеңрәк Аннасейит йылгырып гелди.

— Бир хабаржыгын-а бар, Аннам — дийип, Кеймир иң говы гөрйән геңешчиси, гиң гөврүмли, чала үме дүшйән, нирә гитсе ёлдаш эдинйән, эдилмели эатларың көпүсини өзүнден билип эдйән батырына йүзленди.

— Кеймир ага, оглуңыз Хожанепес атамыз гаррапдыр, йөрищден галайса-да болжак диййәр.

— Гөрйәрмиң, Аннам, бу гүррүң бизиң кемимизден етендир. Догры, «Әр гаррар, ар гаррамаз». Оңа айт, мал-гара билен болуберсин, энтек какаң лебзинде дурарлыгы бар дий. Өзүңем йигитлер атларыны сейислән болса, сүлсатларыны алан болса, яраглары ны йителден болса, аяк йыгнанансоң, сессиз-үйнсүз Гамышлы кәле йыгнаныберсинлер. Мергенлере-де хырлынызы алың, ок-дәриңиз кем болмасын диевериң, Аннам!

Кеймир бу гезек кән атлы алмады. Урушмак, гылычлашмак, ган дөкмек онуң ниетинде ёкды. Йөне азана дучар болнанда гүйжүң песем болмалы дәлди. Сазаклы, селинли чәлүң ичи билен, салкын шемала йүзүни тутуп, сергсен атлы говы горгун билен барярды.

Данданың өң янындакы гүмгараңкыда өңден барян Кеймир- атың башыны чекди.

— Шу гөверереклерде Дүңнелен гуюсы болмалы. Шоны ким тиз гапып билжек?

— Мен тапарын!

— Кимлерден?

— Багшы.

— Сен бир ягшы. Атыңы ахмал этме.

— Мен тапарын!

— Сен кимлерден?

— Сычмазлардан.

— Атыңы ачмаза берме.

— Мен тапарын!

— Сен кимлерден?

— Амаша.

— Амашадан хайсы?

— Гөбе борун.

— Адыңа ким диерлер?

— Адыма Вемми диерлер.

— Сен, оглум, тапсаңам тапарсың. Өң хем Вемми тапжак сеси гулагыма гелип дурды. Йөр, ызыңа дүшели. Атлыбашы бол бакалы.

— Огланкам шу ерлерде товшана таяк салыпдым, дүйәме алңасап таягымам алмандым. Эгер шол ер болса шу буруңдан өврүлен еримиз Дүңнелениң оюдыр.

Йылдыз айдыңына кимиңдир бириниң таяга гөзи дүшәйди. Вемми таягыны танады. Чаларып гидипдир.

Кеймириң атлылары бу гүн бу ерде дүшледилер. Угурлы ханың или хем даш болмансоң сересаплылыгы элден бермән, бейиклере чыкман, гаймалашман ише башладылар. Селин йыгдылар, нәче йыллап иделмедик Дүңнелен гуюсыны артдылар. Сувладылар. Мешиклерини долдурыбам гуйыны орта билинден гөмдүлер. Даң атды. Кеймириң гаравулларының бири Угурлы ханың сейислериниң бириниң ат гездирйәнини гөрүп, хабар берди.

— Кеймир ага, онуң атының бойнунда той яглы гам бар ялы.

— Оны алдап-огшап тутуп гетириң. Йөне диңе ики йигит гитсин. Бизиң бу ердедигимизи билдирмәң.

Ике йигит хем өз атларының бойнуна яглык даңан болуп, шөвре чыкан тойчулара мензэн болуп, сейсиң янына бардылар-да, онуң еке өзүдигине гөзлери етенсоң, шарт-шурт атдан агдардылар. Дерревем аты билен оя гетирдилер.

Кеймир сорага башлады

— Той хачан?

— Шу гүн.

— Тутумы нәхили?

— Тутумы хана мынасып.

— Онда галаның ичинде дәл-дә.

— Той ичинде-де, дашында-да. Йөне өрүк өйлери галаның гайрасындакы дүзлүкде. Газан-таганам шол ерде, гыз-гелинлерем, чапылжак атларам.

— Гелни ниреден эдинйәр?

— Галаның ичинден. Өз бир-бирлери.

— Онда сен бу гүн шу ерде бизиң мыхманымыз боларсың.

— Ёк, ёк. Мен Гермавдан гелен сейис. Бу гүн атымызы чапмалы.

Мыхман кән дызап, бүйтар-сүйтар, кән эденсоң, оны даңып сакламалы болды.

— Хак иш үчин угруна чыкана Аллатагала көмек эдйәндир. Түйс гөкдәки дилегим ерде душды. Угурлының галасына көплүк болуп чозмак герек хем болмады — дийип, Кеймир Аннасейит векиле секиз саны эденли, эзбер йигит сайламагы буюрды.

Иң йындам, гөркана бедевлери мүнүп, хәзир болшуп дуран йигитлерини ене бир гезек гөзден гечирен Кеймир соңкы саргытлары айтды.

— Бу гүн Угурлы ханың улы тойы. Мәреке хык берйәндир. Ит эесин, пишик бикесин танамаз. Сизем гөни барың-да, тойчулара гарышың. Ат чапың. Гыкувлаң. Аматыны тапыбам Угурлы ханың өз гызлары билен гелнини атың сыртына басың-да, шу сеңңере атсаңыз бор.

— Биз онуң гызларыдыгыны я өзгедигини нәдип таналы?

— Угурлы ханың дөрт гызы бардыр, дөрдүсем жыгалыдыр. Гелин хем жыгалыдыр. Барың, Аллярыңыз! Ярағ уланмаң, эжизлери ынжытмаң.

Олар гиденинден Кеймириң йигитлери деррев бердеңңер гурдулар. Кеймир мергенлерини жайлар ерлер

де атырып, душман ярағ уланмаса атмазлыгы нәхак ган дөкмезлиги буюрды.

Кеймириң йигитлери тойчулара гарышдылар. Булара хеззет этдилер. Сурнуган йигитлер сүйжи ярмаданам дойдулар. Соң өңбарага гитдилер. Гелин алышдылар.

Мәрекәниң көпүси ат чапышыгына гитди. Ене бир топары багшыларың дашында. Кеймириң йигитлери болса гелин гөрмәге бардылар. «Гелин гөржек, йүзүни гөржек» дийшип итишдирип, жыгалы гызларың янына бардылар-да, дөрт гыз билен гелни атың сыртына чекип, гайралыгына гума тарап гып басдылар.

Эм-сәм тойчулар, бу-да тоюң бир дессурыдыр өйдүшип, аңкарышып галдылар.

Эсли хаюкдан соң:

— Дат-бидат! Багт ятды! Гелин гитди! Гызлар гитди! — дийип, гопгун туренсоң, эркек кишилер дуран-дуран ерден атлы-атына мүнүп, ковга башладылар.

Кеймириң йигитлери ковга зык этдирйәрми. Буларың атлары шөвүрли, өзем сычрап дуран бедевлер ахырын.

Йигитлер олжаларыны сеңңериң ичине гетирип, чәгәниң үстүне оклапларында, харман атылян ыссы гүнлериң гүнорталарыды. Гүн асмана чыкып, ховур барыны сечелейәрди.

Хич бир тайярлыксыз ковга чыкан тойчулар далжыгып, сеңңере етиберенлеринде гүнүң йити шөхлесине ялпылдаян, чәгә дикилги гылычлара гөзи дүшди. Узак араны ылгап, пайы-пыяда, кәси тосун атлы гечен тойчулар хем далжыгып, хем сувсап, хем гылычлара гөзи дүшүп сусты басылды. Илкибада олар сеңңере чозарлыды. Йөне соң сеңңериң еңсесинде йигитлериң көпдүгини, аклана дикилен гылычларың ялпылдысының йитидигини гөрүп, нәтжеклерини билмән алжырадылар. Инди оларың гайтмага-да межаллары ёкды. Гүнортаның түп ыссысы якып-говруп баряр. Тойда ийлен гүйчли ярма-да, пәх, жош берйәр-ә. Инди човайсагам гайтавул-а болжак дәл.

— Кеймир ага, ковгы-ха тапдан дүшди. Инди чо

— Ховлукма, Аннам. Олар чәкменини чөпе атсынлар, атлары башыны чөпе соксунлар.

лар, атлары башыны чөпе соксунлар. Шу хем болды.

Гүн агансоң Кеймириң дийши ялы хем болды.

— Йигитлер! — дийип, Кеймир батырларына чагырды. — Хәзир гылыжыңызы сырын-да, оларың ичине уруң. Йөне гайтавул болмаса, гылыч ишлетмәң. Шоларың арасында Угурлы хан хем болмалыдыр. Өзгелер билен ишиңиз болмасын-да, диңе шонуң өзүни алып гелиң.

Ковгудан хич хили гайтавул болмады. Олар диңе сув дилейәрдилер. Ине, Угурлы хан хем өз зерли чәмениңи сазагың үстүне атып, келлесини шонуң көлегесине сокуп ятан экени. Оны гермесатан эдип гетирип, Кеймириң өңүне окладылар.

— Аннам! — дийип, Кеймир өз иң халаян йигидини чагырды. Ол ылгап гелдем велин, оңа буюрды: — Угурлы ханың кичи гызының хайсыдыгыны танаярмың?

— Хава, ынха, ол гыз-а.

— Онда элиңи дегирме-де, шол гызың янында отур-да тур.

— Кеймир ага, дүшүнмедим?!

— Өң дүшбүжедиң-ле. Бу гүн бу жыгалы гызы гөрдүң-де, хушуң гидәйдими?!

— Маңа Угурлы ханың кичи гызыны берйәнизми?

— Угурлы ханың хич гызынам, хич бириңизе-де бержек дәл. Олар бигүнә гызлар.

— Вах, атам! — дийип, Угурлының кичи гызы хорк-хорк аглады. — Бу гүнлере, бу белага сениң дәлиң зерарлы дүшен экеник. Ёгса, Кеймир ага бизи нәме этсин?

— Кеймир ага, мен нәме ишлемели? — дийип, Аннам эййәм гушагыны чөзмәге дурды.

— Сен шол кичи гызың янында отурып турмалы. Элиңем деграймегин.

Аннам Кеймириң дийши ялы көпчүлигиң өңүнде гыза эл урмаздан дызыны эпип турансоң, Кеймир хайбатлы гүрледи:

— Угурлы хан, хонха гызларың, гелинлериң, ыха-да сен. Биз ишимизи битирдик. Индикиле геплежек сөзүңи билип геплегин! Ким билен геплешйәниңем билип геплегин! Недир шаның ордагәхинде, Елбайырда маңа сүртән гараларың, атян хайбатларың үчин мен сени шу ерде өлдүрибем билйән. Йөне өзүм билен деӊ болжак дәл. Мен арымы гарратман алдым. Намыс астында галмадым. Сен Елбайырда телпегиң патладып урулмасының манысына-да дүшүнме-

дин. Онуң манысы — сениң чак эдишиңден дар ялң улудыр — намысым көенден иманым көйсүн дийилдигидир. Сениң ялы бинамысы өлдүрен согап газаняндырам велин, сениң чагаларың йүрегинде өч берч гоймайын. Гой, сениң такдырыңы керемли Алланың өзи чөзсүн. Түркмениң ганы түркмениң элинден дөкүлмесин. Йигитлер, атланың! Гайдалың! Көртеке агыр намысың астындан чыкды.

• • •

Бавердин янында өз тиреси емрелилериң Никкигаласыны юмруп, тиресинем гырып-гыржашдырып, думлы-душа пытратмакда Недир шаха көмек эден, шаның гылыжындан гачып, Дуруна, Этрек бойлары-на гелен емрелилери Недиргула икинжи гезек гырмага көмек эден, көп гаргышлар иен Угурлы хан Зыяд оглуны 1738-нжи йылда дагыстанлылар өлдүрйәрлер. Недир шаның сүйтдеш иниси Ыбрайым хан билен билеликде өлдүрйәрлер.

Бу дүнйәде хасапсыз зат ёкдур. Дүнйәниң өз эеси бардыр.

АГЛАП ГЕЛЕН, ГҮЛҮП ГИДЕР

Гайрасындакы аңңат-аңңат гум депелерини яссанып отуран күрен обада хич кес гөрненокды. Илкагшамын аңзак совугы обаның адамларыны өйлерине йыгнапды. Сазагың, четиниң боллугында-да, ожакларда улы от якыланокды. Чага-чугалар-а эййәм үчден-дөртден түйдүлен ёрганың ашагына сүмүлшип, хышы-да-вышы пышырдашып, эртекидир матал айдышярдылар. Улулар болса эгне ямалы поссунларыны атып авдан, гүн-гүзерандан, мал-гарадан, көне-

тәзе болан аламанлардан, чапавуллыклардан пессаң гүррүң эдйәрдилер.

Гүндогар тарапдан атыны горгунына сүрйән бир йигдекче гөни гуйының ойтумында жылавы дартувлы чекди-де, якынжакдакы секиз ганат гурат өйүң гапысында ере товсагада, өйүң агыр гапысыны ачып, гермечден гөденсиз этледи-де, салам-хеликден өңүрти йүзин дүшүп мөңңүрди.

Ичердәкилер аңк-таңк болдулар.

— Гой, оглум, агламаǃ Бу ере аглап гелен гүлүп гидер — дийип, гиң, агыр, жырк сары поссуна чоланып отуран селлирең сакгаллы гарташан пыяда хошамай гүрледи. — Ханы гойǃ Гойǃ Нәме боланыны бир айт ахырынǃ

— Кеймир ага, обамызы гызылбашлар чапды — дийип, оглан кирли памыклары чогшуп дуран хывзонуның ягдан-ширеден ялпылдаян еңи билен илки бурнуны, онсоң гөзяшыны сүпүрди.

— Хайсы обадан борсуң, оглум?

— Кашгадан.

— Бә, Гәверсиң гайрасындан дийсенеǃ Эшитмәндиринем. Дашрак-да. Хачан чапдылар, о пеләкетлер?

— Өңңүн. Мен сизиң обаңызы кән гөзледим. Өңки ериңизден гөчен экениңиз. Гызылбашлар бизи, арман, гапыл басдылар-да. Какам дагы гылычлашярдылар. Йөне гызылбаш көп экени. Өлен шехит болды, өлмедигем — есир. Тутуш, улы-кичи сүрлүп әкидилди. Менем зордан сыпып бәрик гып басдым — дийип, йигдекче ене хамсыгып, еңи билен бурнуны сүпүрди.

— Хәъ, шо ымматсыз Недириң инди йүзүни гөрмен дийип, шертем эдипдим велин, инди шертим шахыма этмели болды. Аннам, агшам атлары тайярла, эртир даң биленем ёла дүшели — дийип, Кеймир екедыз отуран, йигрими яшларындакы Аннама йүзленди. Аннам (онуң чын ады Аннасейитди) илки эллерини овкалады-да, соң чеп аясы билен гиң маңлайыны сыпалап, бир затлары ятлаян ялы йитигси гашлары чытды. Кеймириң йити гөзи, дуйгусы хәзир Аннасейидиң мундан ики йыл озалкы Новруз чакылыгына гидип, өлүмден бир пирим билен сыпышларыны ятлаяндыгыны аңды.

Кеймирем шол шерт эден гүнүни тәзеден гөз өңүне гетирди. Новруз гүнлери болупды шол. Шонда

Недир шаның зыяпадындан атлы гайдып гелйәркә лер ёлда гахар эдип, хич ким эшитмез өйдүп: «Инди шол ымматсызың йүзүни гөрмен» дийипди.

Бә, тас ики йыл гечәен экен-овǃ Шол гезек, Новруз гүнлери Кеймири Недириң өзи йөрите чапар иберип чагырыпды. Кеймир шол чакылыгы ген гөрмәнди. Шонуң ялы чакылыклар өңлерем болуп дурярды. Недириң жыны атлананда, башына апат иненде, везир-векилинден янып жанына ер тапманында Кеймириң үстүне чапар ёллаймасы барды. «Көртекәни дергахал гетиринǃ» дийип газабына атланарды. Гахар-газаба мүненде, өз серкерделерини, беглерини, бегзадаларыны пүррелән башланда кәте онун говы гөрйән мүрзеси Мехди хан дадына етишермиш. Улы алым, дөвлетиң әхли перманларыны, жарнамаларыны язан дегишген хем вәши Мехди ханың Недир шаның угруны тапмагы башаряндыгыны, кәте шаның бозук ниетлериниң өңүни алмагың чәресини тапяндыгыны Кеймир көшк хадымларындан көп эшидипди. Шорта сөзлер билен, дана тымсаллар хем рубагылар билен шаның райыны көшешдирип билйәрди. Хер кимиң бир әжиз ери бар. Мехди ханың әжиз ери ол түйс алымды. Ол йөвселди, юмсуды. Ёгса бу алым Теймирлениң, Чингиз ханың, Исгендер Зулкарнайың кыссаларындан, чыкгынсыз ягдайларда угур тапышларындан гүлшүкли тымсаллара йүзленип, Недир шаны кәте өредибем билйәрди. Хер ким өзүнде ёк задың ашыгы.

Мехди хан хем ылымы бичак галба болса-да, өз дилеварлыгының, төвекгеллигиниң Кеймирче ёкдугына ичинден гынанман дуранокды. Оны Кеймириң янында-да бирки гезек айдыпды. Онсоңам онуң өзи айтмышлайын, патышаның ити боланы үчин кәте гөнүләп биленокды. Муңа гөзи етйән Недир мүрзесине: «Гөниңден гелǃ Гөнини сөзлеǃ Йүзүме басǃ» дийсе-де, мүрзе айпалтадан горкусына гүммүк-суммүге урарды. «Догры сөзлиң досты ёк», ол чопе-чалама урмалы болярды. Ол медреседе окаярка эшидипди: ша дийлен залымың хәсиети гурсун. Буларың говусы болмаз. Йөне ол ша бу шадан говы дийсе болар. Чала гүнүң гечйән болса шаның достам болма, доганам, гуламам. Гышың гүни кырк түйсли, кыркысы-да гылыксыз болса, патышаның хер гүни мүң түйсли, мүңүсем гылыксыз. Муңа инди Мехди хан хер гүн гөз етйәр.

Ынха, бирки айлыкда сөвеше баряркалар, ёлда Недир ша өз якын адамларынъ, ковум-гарындашыны чадырына чагырып хеззет эдйәр. Ийиәрлер, ичишйәрлер, дегишйәрлер, гүлүшйәрлер. Эртеси болса бу отурылышыкда дегшип-гүлшүп яйнан гарындашларының бири диванханада Недирин янында ғүләймезми! Недир ша хем мүнйәр газаба! Менин янымда гүлерче сен ким болупсын дийәге-де желлатларыны чагырып, өз ковмуның алын дишлерини атагзы билен янында гопардяр. Нәмемиш, ресми ерде гүленмиш.

Хава, Недир ша йүреги гысан вагты, ғам лайына батан вагты Кеймирин үстүне чапар иберерди. Ёгса, йигиткәлер бу икиси сәхел вагт дост хем болан болсалар, Недир шондан бәри, отуз йылын ичидир Кеймир билен гыр душманды. Еке Кеймир биленем дәл, тутуш текелер билен, ёмутлар, гөкленлер, емрелилер билен душманды. Шол отуздан көпрәк йылың ичинде бу тайпаларын үстүне йүзлерче гезек лешгер сүрүпди. Онуң улы ырсараян баханасам хамала, текелер, ёмутлар, бейлекилер онуң раятларынын үстүне аламана чозярмышлар.

Кеймир янына гелсе, Недир үчин алаязды. Кеймир энтек көшге гелмәнкә онуң өтгүр сөзлерини, дана хокгаларыны бадысабамы, пешмекми я дурналармы, Недириң гулагына етирип, гам-гуссасыны говзадарды. Геленсон-а, чаршакларыны гарып, бири-бирини йитирип тапан ялы гөршен батларына, энтек чаршаклар бири-бирини силкелейәркәлер, Недириң әхли аладалары жын дарган ялы дыр-пытрак болярдылар. «Ләкин, Көртеке, яхшы гелдиң, йөр, хылват ерде сөхбет кылалы — дийип, икичәк отурасы гелерди. — Бу везир-векиллериме ынамым ёк, өлүмими дилейәрлер. Өзүң ялы пайхаслы сөхбедем оңараноклар. «Лепбей! Лепбей! Лепбейден» ирипдирин. Булары ёла салжак болуп, хер гүн он-йигримисиниң гөзүнем ойян-ла».

Хылват ерде, сачак башында икичәк отыркаларам зейренжи түкенмеди.

— Данышмага адам тапамок. Өзүң ялы акылы дана, йүреги ак, гөни сөзли, дилевар, кәмил дост герек маңа. Яран герек. Акыла акыл десмая.

— Тәвекгел нер болар, эндише мая! Бир Көртеке билен лазымын битйән болса дөзерис жана! Аннамы өе иберер-де, агаң Новруз байрамыны совуп, бирки

[illegible]ырадарында мыхман болжак диер айдарын.

— Ләкин, дашына чөп айлап башладың-ов. Сен бизе бирки айлык дәл-де, мыдамалык герек ахырын.

— Менин ялан гатып чын сөзлейшимден тиз без боларсын.

— Сен яландыр чыныц сепини билдирмейән кәмиллерден.

— Мени гаты өвйәң велин, гөзел шахым, мен шейле акмакмы?

— Оны индики жогабың аян эдер. Көртеке, сен бизе мыдамалык герек. Инди сизе-де бир чен болды. Биз көп велаятлары басып аландырыс: Овганы, Арабыстаны, эрмени, Гуржыстаны ве ене көп ерлери. Дине сиз, өзүмиңкилер гачып-тезип йөрсүңиз. Инди сизем, гахарым гелмәнкә, бизге раят болайын. Онсоң сен-ә беглербеги эдейин, оглуңам харемханаң хожайыны эдейин. Беглербеге нәче хак төлейәнимизи билйәрмиң?

— Билемок, гөзел шахым.

— Йылда бир муң түмен төлейән. Говы ишләнлере хас ёкаррак хак берйәс.

— Аз-күш-ә дәл экени.

— Ене кимлери нереде ишде гой диисең гояйын. Ине, шунуң важыпдыгына дүшүншиңден, сениң кимдигиң әшгәр боляр.

Недир шаның максадына аңры яны билен дүшүнен Кеймир жогабы чүрт-кесик этмән, хемишеки эдәхедине гөрә, айлавлы хеңе тутдурды:

Гоюн газакда, биз Бухарда,
Бут маяда, омуз инерде,
Дурна гөкде, дузак ерде,
Ил онда, биз мунда.

Бизиңем кетде-кегде сердарларымыз бар, сырдам-сырдам йигитлеримиз бар, баралы, гөрели, геңешели, гөзел шахым. Шолар нәме маслахат берселер, шоны хем этмели болар.

«Дурна гөкде, дузак ерде» дийлени, шемхалың окы болуп деген Недир шаның гахары кекирдегине гелди. Ол хәзир аясыны аясына урага-да шарп этдиги, бир сүри ак телпекли кешикчиниң — саклавың эли ялаңач гылычлы хасанаклашып гелжеги гүмансызды. Йөне ша-да адаты мекирлигине йүз урды.

— Ах, Көртеке, Көртеке! Биз сени агамыз ялы сылаяндырыс. Огуз йыл бәри сылаяс. Сени иним Ыбрайым бегденем әй гөрйәндирис. Сиз раят болсаңыз, әхли илиңи салгытдан бошадайын, өзүңем яг ийип, йүпек геерсиң. Бу гиден улы шалыгың тарханы боларсың. Аркайын ятып турарсың. Элиң узадан еринә етер, дилиң узын болар, еди пыщдыңа ченли мәтәчлик гөрмерсиңиз.

— Ах, гөзел шахым! Барлының бар арзувы гара бокурдак, тен семретмек, байлык йыгмак, әжизе гаңым болмак. Бу нәрселериң барлыгындан ёклугының говудыгыны сениң уламаларың айданокмы?

— Олар нәме айтмалымыш?

— Билйәнсиң-ле. Мүң керен әшидерсиң. Сен гатыгулак ахырын. Адамлар нәмеден сакланмалы? Оввалы кән иймекден, онсоң кән укламакдан, көп сөзлемекден, дүнйә йыгмакдан. Маңа шейле беледем болсаң сен мениң этмежек затларымы хөдүрлейән.

— Ләкин, мен саңа зыян исләмок. Оларың нәме айыбы бармыш?

— Көп иймек гөвни гара кылар, жана агыры гетирер. Көп ятмак, укламак гафлады зыяда кылар, көп кеселлере мөвч берер. Укы өлүмиң хемрасыдыр. Көп сөзлүлик — гүнә хасыл эдер. Дүнйә багланмак, зер-зүмеррет йыгмак адамыны хар кылар, жаныга жебир гетирер.

— Ләкин, сен, Көртеке, маңа эйгертжек дәл-ов. Боля-да, раят болмасаңыз шейдиң-де хорланың йөрүң. Чох ерде өкүнерсиңиз. Хер әлъетен үстүңизе лешгер чекер. Аркаңызда биз болсак, сизе хич ким батырыным билмез Бизиң топумызың, зарпданымызың, сапбозанымызың саны ики мүңден гечйәр. Сизде нәчеси бар? Екежесем ёк. (Марыда ики саны топхана кәрханамызың бардыгын-а өңденем билйән. Онсоң гүйчли япланcаң йыкылмарсың.

— Сөвешде сан билен еңйән дәлдирлер, оны сениң өзүң көп сөвешлерде әшгәр этдиң ахырын.

— Утдуң Көртеке, утдуң. Хакыкатданам, сөвешлериң хеммесини тәк өзүмиз еңендирис. Биз аз, душман кән боланда-да ыза тесен еримиз болан дәлдир. Сен бу затлары билйәнсиңем өйдемзок.

— Сен мени инди танамалымы? Хывадакы кокгаларымы унутдыңмы? Мениң жынларым хемише сак-

дыр. Олар сениң эртир нирә лешгер сүржек боляныңам маңа айтдылар.

— Растыңмы?

— Растым.

— Эгер шоны билйән болсаң, онда биз сенден асгынлыгымызы ене бир керен боюн аляндырыс.

— Хиндистанда хыялың. Онсоңам...

— Тогта! Бес! Утулдык! Шу ниетимизи бир ерде-де агзымдан сыпдырмадым ахырын. Сениң, догрудаңам, акыллы жынларың бар. Патышаның ичине гирип чыкып билипдир, бизем оны дуймандырыс. Оюнчы утуланыны билсе ягшы. Гел, онда бу гүррүңлери бес эдели, месавы гүррүңе гечели. Йөр, нахархана баралы. Сачак языландыр. Сүйжи-сүйжи шербетли Новруз сачагы. Гиңден бол сачак.

— Йөр, барсаң бараялы. Намаз вагтам болуп баряр.

Недир Кеймириң адамың ичини билшине аңк болды. Шейле билгич генешчи янында болайсады! Нәдип билйәркә? Жынларым дийип дегишйәр вели, шунуң өзи жын болаймасын! Барып огланка аслын сорамда биренайы жогап берипдир. Гайтадан сорайын-ла. Сачак башында. Хем хушуны сынайын. Мекир адам-да. Догрусыны айдасы ёк. Вәшилиге салар, ёмак атар, вессалам, эссалам, көп салам диер сыпар. Гидип баршына киная билен сорады:

— Жынларың башга сырларымам билйәрми?

— Көп билйәрлер. Өз билмейән сырларыңам билйәрлер.

— Ләкин, хайсылары билйәрлер?

— Оны сачак башында сорашсак болмазмы?

— Болар, болар — дийип, Недир үшерилди. «Бу Көртекеде пирим-хокга барыны озалданам билйәрдик велин, жуда бейле ичимизи алдыраяндырыс өйдемокдым. Мүң сорасаңам гуйрук тутдурмаз. Ойнуна-чынына-да дүшер ялы дәл. Оюн дийип айдянам чын чыкайяр, чын дийип айдянам оюн ялы.

Сачак бичак гиң хем болса үстүндәки ыгматларың, геңенайы алтын-күмүш гап-гачларың көплүгинден ол дар гөрүнйәрди.

— Шу ере хич ким гелмесиң, өзүңизем гүм болуң! — дийип, гөверекде гаймалашып йөренлере хемле урды.

Недир Кеймириң энтек гөрмедик, иймедик, адыны эшитмедик нахарларындан, ныгматларындан нәче хә… дур этсе-де, мыхман дуз дадып оңайды. Ахыры Не… дир: «Ынха, шу палавдан ийип гөр. Мунуң шалысы үйтгешик. Башга хич ерде битенок. Диңе Дурунгерде битйәр. Палава атыланам кәкилик. Кәкилик болса шейле бир дерман, диңе өлә җан берип биленок. Би… хер ере шайлансак шу шалыдан, Дурунгериң ысы бейнине орнаян шалысындан бирки чувал гөтерйә… дирис.

Өй эеси җаныгып өвүп отурансоң, мыхманам хош… тап ыслы, тагамы бичак датлы палавдан бирнеме ий… ди-де, ене гайра чекилди. Бейле ягдайда Недир хем… аз ийди.

Недир Кеймириң хушуны сынамак ниетине баш… лады.

— Егса-да, аслың ким-ә?

— Сынаҗак болярмың? Энем бир гәр ой! Ата… бир булут! Ягды бир баран! Чыкды бир ләле! Ин… олам мен! — дийип, айданыма нәче йыллар боланды…

— Ай, онда сениң җынларың мениң лешгерлерим… ден мекир болмалы — диен болуп, Недир ене көне хеңе тутдурды. — Көртеке, раят гүррүңини хәли та… мам эдейин дийсемем, сизи говы гөрйәним үчин ене бир гезек акыл берейин. Сиз бир кичиҗик ил, гүйчли ял болаярмыкаңыз өйдүп хедер эдйәрис.

— «Кичиҗик оба арсак бор, кичиҗик хелей әрсек бор» диендирлер. Говы гөрйәниң чының болса, се… берин нөкерлериңе буюр, үстүмизе гозмасынлар. Өзге… игылар билен өзүмиз оңшарыс.

— Онда сен бизе өз илиңден бирки муң атлы нө… жер берип билҗекми?

— Хиндистана гитмек үчинми?

— Хиндистандан бәрде-де душманым гыт дәл.

— Мен дийсемем, йигитлер саңа нөкер болмагы… говнемезлер, онуң үчин бу гүррүңи гойболсун эдели…

— Өзгелериң-ә мениң лешгериме гошулып билсе… арманы ёк.

— Гаты гөрме, гөзел шахым, сен бизиңкилериң… йүрегинде көп берч гойдуң. Бери гоңшусын иййә… дәлдир, сен велин… Егса-да, өз аррыгына зар эде… киши аррыгына зар болар.

— Душүнмедим. Растыңы сөзле — дийип. Недириң сени эндиреди.

— Гаршыдан шемал өвүссе,
гузайдан гар айрылар.
Арада ракып гезсе, сөйгүли яр айрылар.
Ша адыл болмаса нөкериниң бары айрылар.

— Эйле болса, бизиң гүррүңимиз тамам. Билип гой, сенден тамамыз чыкмады. Сен көне достлугы әдемедиң, әдемек ислегиңем ёк.

— Танап билен дартып дагы эгип болмаз, гөзел шахым. Ругсат берсең, бизәм юрда ашсак!

— Ругсат Алладан, рахатым-а алдың — дийип, элини чарпды. Шол бада ичерик көмекчилериниң бири гелди. — Мыхманлар эртир гайтмакчы. Булары бош гойбеоип болмаз. Бирки гатыры матадан йүкләң, бирки гатырам ир-иймишден-де, уградың. Элинҗе узадың. Елда огры-җүмри азар бермез ялы, яныңыза үч-дөрт саны нөкерем алып гит.

Эртеси шаның көмекчиси буйругы долы берҗай этди. Дөрт гатыр йүки билен тайяр. Көмекчем дакыныбилен ярагыны дакыныпдыр, янында-да дөрт саны нөкер.

Еди атлы болуп гин даг җүлгесиниң ичи билен гайралыгына тарап уградылар. Кеймир ёлда энайы гүррүңлер билен көмекчини гүлдүрип хезил берйәрди. Эсли йөредилерем велин, Кеймир атдан агып гитди. Агзындан болса гызыл ган гелйәр. Ол көмекчини ышарат билен янына чагырып:

— Ет, Кеймир өлүп баряр дийип Недире айт. Ягдайы болса гелсин, айтҗак сырҗагазым барды.

Көмекчи хем чола даг ёллары билен еке өзи гитмәге горкдумы, нәмеми, әхли нөкерлерини янына алып, илерик гып басайды. Недир шаның янына барыбам, онуң аяк тозуны өпүп, шейле дийипдир:

— Кеймир көрүң агзындан гара ган гелйәр, ол өлҗек, сизи чагыряр, мөхүм сыр айтҗак дийййәр, ёгса келлесини гетирҗекдим.

— Хай, пәвхе, түнтав! Кеймири сындырдым дийсене! Тур, гөзүме гөрүнме! Көртеке маталарын говусын-а аландыр, арзанларынам ташландыр. Бар, шолары берин гетир.

Недириң айдышы ялы, нөкерлер гиден бадына Кеймирдир Аннасейит икиси гатырларың йүкүни гы-

лыч билен яздырага-да, өзүне гереклисинден херси бир топы атың сыртына бөкдерип, гайралыгына гып басайдылар. Ёлда Аннасейит өз агасының халыны соранда, Кеймир:

— Агаңа хич зат боланок, йөне Недир ша шу гезек менден дынмакчыды. Шоны аңып, көмекчисиниң гөзүне чөп атдым-да, нас атым гырмызы бояны агзыма оклайдым. Онсоң, сениңем гөвнүңе Кеймир агаң агзындан гызыл ган көпүрҗиклəп, сечеленип дуран ялыдыр. Саңа-да өңүнден айтмадым. Сениңем алҗырапыңы гөрүп, гызылбашлар хас хем ынандылар. Инди мен шол ымансызың йүзүни гөрмен!

...Ынха, инди ики йылдан соң, гарагышың ичинде шол шерт эден киши, межбур болуп, ене Недир шаның хузурына баряр.

— Кеймир ага, Недир шаның сизде ахмыр-а көендир. Бу гезек берин сыпдырайса не ягшы.

— Аннам, кысматдакыны гөрүберерис-дә. Ил-гүнə герек болса шертиңем бозмалы боляр. Ил-гүн үчин келлəңем этеге салмалы боляр. Онсоңам о заңнарын бу вагт кейпи көкдүр. Ол алты ай мундан өң Хиндистаны талап, уммасыз байлык гарбап гайтды ахырын. Ынха, эншалла, барсак, онуң йүзи ачыкдыр, гөвни хошдур, Кеймир агаңы гүлер йүз билен гаршы алар. Ол лаглы-җовахырлар, ол алтынлар, зерлер бу вагт онуң гөзүни гапандыр, аңыны аландыр, онуң диңе дили сакырдаяндыр. Етишнбилдигинден өвүнйəндир. Ыңха, Кеймир агаңам хə-сини говужа етирер велин, бизиң юмшумыз мүшгүлсиз битəер.

Кеймир көр шаның хузурына баранда оны зордан танады. Ики йылың ичинде Недир гурап гидипдир. Алын дишлери дөкүлипдир, йүзүне сары реңк чайылыпдыр, гиң маңлайыны йыгыртлар басыпдыр. Диңе гөзи өңки ойнаклап дуран мекир гөзди, ёгса даш өңкүси ялы хайбатлыды, назымлыды.

— Хə, Көртеке, Недир шаның йүзүни гөрмерис диен шертиң-ə гулагымыза илипди велин, нəме, сенем шертиңи шахыма этмəни өвренəйдиңми? — дийип, гадырлы салам-хеликден соң Недир ша дегшип башлады.

— Ай, хава, гөзел шахым гулагың-а йити экениң

эзүңем яткеш экениң велин, бизиң гелмегимизиңем себəбем бар-да.

— Сен себəпсиз гымылдасың ёк-ла. Мекир Көртеке гелмели вагты хем сайлап билипсиң. Хиндистан ялы улы юрды еңеним үчин мениң эчилйəними нəбилдиң? Əхли раятларымдан алян салгытлары ятырдык. Чопан-беги, маваши, марайы, мүлки, ясак-каш салгытларыны үч йыл ятырдык, эрменилерден, гүрҗүлерден, җөхитлерден, хиндилерден алян җызя салгыды хем үч йыл ятырдык. Эчилендир бу гүн сениң көне Недир достуң. Көп гүнəкəрлериң гүнəсини гечендирис. Машатдакы, Нежепдəки метҗитлериң ичине-дашына, мүнберлерине ченли алтын чайдырандырыс. Ине, Недир ша шейле эчилйəндир. Нəме үчин эчилйəнимизи сорамадың-ла.

— Хава, нəме үчин?

— Биз озал шадык, патышадык. Хиндистаны басып аланымызда бизе шахиншах, ягны шаларың шасы диен белент мертебе берилди.

— Несип этсин, гөзел шахым, вий, шахиншахым.

— Таңрыялкасын. Сенем туйс вагтында гелдиң. Айдыбер, нəме дилегиң болса, битмəн галмаз.

— Мениң дилегим-ə, гөзел шахым, сизиңкилер бизиң Кашга диен обамызы тутуш сүрүп гайдыпдырлар.

— Өзлери гудурамаса, бизиңкилер азар берйəн дəлдир — дийип, Недириң өңки кейпи гачды.

— Кимиң языклы, кимиң гүнəсиздигини ызарламак икимизе кын дүшер, вагтам кəн герек болар. Йөне гыш гаралык болансоң, есирлер гаты хорланар дийип, сизиң яныңыза гайдыбердим.

— Нəме? Гыш гаралык диййдиңми?

— Хава, гышам гаралык диййдим.

— Гыш гаралык боланы билен гар ягаяр өйдйəрмиң? — дийип, Недир кесирлигине тутды.

— Ягса-да ягаяр, ол Алланың ишидир.

— Əбер бəшиңи, икимиз бир жедел эдели. Сен жедел этмəни халаянсың — дийип, гаты, гураксы элини узатды. Кеймирем хамы юкалан элини узатды. — Онда жедел шейле: шу гиже гар ягса-ха есирлер сениңки, эгер ягмаса-да бейлеки гөзүңем ойян.

— Ханы, онда чаршагы беркрəк гысалы — дийип, Кеймир Недириң элини ики эли билен гысып, эсли вагт силкеледи.

Недириң кейпи ене-де хас көкелди. Ол яңыжа дашарыдан гелипди. Асманда екеже-де булут ёкды. Гар ягжак болса агыр булут ики-үч гүнләп лабырыны атып дуряр ахырын. Ах, Көртеке, шу гезег-ә менден сыпмасаң герек. Онсоң ол Хиндистандан гетирен тагтыны өвмәге башлады.

— Көртеке, ынха, шу отуран тагтымы гөрйәрмиң? Муңа Тагты Тавус диййәрлер. Бу озал Хиндистан патышаларының тагтыды. Хиндистаның әхли патышалары өз генжи-хазыналарыны шу Тагты Тавуса сиңдирипдирлер. Патышалыкда бир ерде бир дүр, зүмеррет, пөвризе, лагл, мержен бар болса, хеммеси шуңа гаш эдилип отурдылан. Диңе шу Тагты Тавусың өзи етмиш дүйә йүк болды. Етмиш дүйә йүкләп гетирдик Хиндистандан шу ере.

Кеймир бу тагтда үйтгешик зат гөрмеди: переңлилериң келлепошуна меңзеш тегелек бир зат. Екарсы, гапысы, диварлары тутуш ловурдап дуран алтындан. Шол алтының арасына болса гымматлы лаглы-жовахырлар гаш хөкмүнде отурдылыпдыр.

Недир ене өвүнип башлады:

— Тавусың келлесине зүмеррет билен лагл гоюпдырлар. Шуларың арасында ине, серет, тавусың чал маңлайында болса «Кохинур» диен гөвхер әлемгошар өвүшгинини сечеләп дур. Улулыгына серет, товугың юмуртгасындан кичи дәл.

Гөрйәрмиң, тавусың ганатларында хем гымматлы лаглы-жовахыр булдурашып дур, ине, гөр, бу дүрлериң улулыгы кепдериң юмуртгасы ялы. Мундан башга-да эле салнан зат кәндир.

Кеймир сесини чыкарман диңләп отыр. Бу вагт ол дилегчи болансоң ерликсиз сөз билен шаның гөчгүнли гөвнүне губар гетирмежек боляр. Ёгса ичинден: «Шу жәжеклер үчин мүңләп-он мүңләп адамлары гырдың. Улы-улы шәхерлери юмурдың, нәче галалары вейран кылдың, ниче чагалары етим гойдуң, ничелери гедайчылыга салдың. Бу жәжеклер шол залымлыклара дегйәрми?» диеси гелип дур. «Бу генжи-хазына, бу жәжеклер саңа нәче гүн несип эдеркә? Ол етимлериң гөзяшы, ол гаррыларың ахы-наласы сениңем гарагыны гапса герек» дийип хүмләп отыр.

Недир өвнүп-өвнүп ядансоң, Кеймир ядавлыгыны баханалап. мыхманхана гитмәге ругсат диледи.

— Гидибер, гидибер, Көртеке, йөне яңкы шертиңиз-ә шахыма эдип билмерсиң. Нөкерлер, әкидиң мыхманы, гөзи оюлманка дынжыны алсын — дийип, ёкары хөрпде гүрледи.

Мыхманхана гелен соң ол диванханада болан жедели Аннасейиде айтды. Өзүне-де берк табшырды: сениң атың эерли дурсун, мениңки кечели. Мен-ә дүшегиме гечип ягжак, сен велиң ятмагын, дашарларда гезмелегин. Худай бизлик болса, есирлере рехим этжек болса, гиже ярымдан агансоң гүнбатардан гара булут турар, гүндогардан ак булут турар. Икиси гелип, үстүмизде гүрпе-гүрпе чакышарлар. Шонда ак булут еңип, гара булуды ызына сүрәйсе, сенем өз атың эерини сыпыр-да, ичерик гирип аркайын ятыбер. Йөне гара булут еңәйсе велин, атыңа атлангын-да, өз нажадыңы өзүң гарабергин. Мениң-ә онсоң илиме баржагым гүманадыр. Йөне нәшүкүр-ә, нәумыд-а боламок.

Аннасейит Кеймир агасының табшырышы ялы теблехананың янында чакыр аяза кибтини гысып, дәхедем-дессем эдип йөр. Аяз оваррам-ла. Жеделиң шерти небела! Асманда екеже булудам-а ёк. Агамыз анырсына гөз етирмән-ә шерт этмез. Кеймир агамың шу вагта ченли жедел эдип утулан ерини билемок. Йөне ол жеделлер дири адамлар — сердарлар, тәжирлер, ханлар, беглер, гараз, Худаның бенделери билен эдилйән жеделлерди. Бу гүн велин, ол патыша билен жедел этдим диййәр велин, жедел Асман билен, Пелек билен, эй, тоба, түф-түф, Ярадан билен жедел эдене меңзейәр-ле. Дуп-дуры асмана, эйсем, булутлар буйрук билен гелйәнмидир? Бу Кеймир агамызда бир мовжуза бардыгыны аңман-а дурамокдым велин, Пелек билен диклешен ерине ынха, биринжи сапар душян. Эй, Алла, шу хор-хомсы есирлериң, аяларың-чагаларың маңлайы үчин өзүң рехим эт-дә.

Йылдыз айдыңында такдыр, дүнйә, аламанчылык, патышалар, гедалар барада ойланып, хәли-шинди асмана мәтәч-сайыл гөзи билен сермейән Аннасейит бирденкә «Хәх!» диенинем дуйман галды. Гөрсе, Кеймир агасының дийши ялы, гиже ярымдан агансоң, гүнбатардан гара булут, гүндогарданам ак булут сүйшүп гелйәрлер. Хава, хава, бир-бирине хүжүм эдйән ялы, хайбатлы сүйшүп гелйәрлер. Аннасейит бу гең

хекаята аңкарып нәче дураныны оиленок, йөне ак билен гара эдил депесинде гүммүрдәп чакышанда өзүне гелди. Вах, хич бири еңип билмән, икисем ыза чекилдилер. Аннасейит ак булудың өкде чыкмагыны диләп, ялбарып хырчыны дишләп, шол асмана гарап дур. Оларың ене чакышарыны дилейәр, бирден сырылып гидәймеклеринден этияч эдйәр. Хонха, ене башладылар. Хонха, икисем бири-биринин үстүне сүрүнйәр. Гөвнүне гара булут күти ялы, хайбатлы ялы, агыр ялы, лабырлы ялы. Ах, ак булутлар, сиз нәме үчин бейле юкажык, нәзик хем әҗиз? Ёк, ёк. Ак булутлар сык ялы, арасындан йылдызлар гөрненок-ла. Кеймир агам билйәндир. Билмесе жедел этмезди. Ери! Ери! — диенде, булутлар ене депесинде гүммүрдәп чакышдылар велин, гара булут еңсе берип башлады. — Сүр! Сүр! Дурма! Ак булут Аннасейидиң дилегини, эли-аягы гандаллы галпылдашып отуран есирлериң дилегини эшитди. Ол гара булуды илки кем-кемден сүрүп башлады-да, соң батлы сүрүп, туш асманы эеләп, бир якымлы нәзик, сүйҗүмтик, салкынлык ысыны яйратды. Булутларың чакнышыгының галпылдысына, еншиң бегенҗине, тәсин, энайы ысларың бейнә урмагындан Аннасейит мелул болуп, шиндизем өз-өзи билен гүрлешип дурды.

Кимдир бири гелип, онуң кебзесинден тутуп ыралады.

— Акдыр агам, акдыр! Аклар енди — дийип, ол өзүни ыралаян Кеймирдир өйтди.

— Нәме ятаңок, мыхман, мен сени хәлиден бәри сынлаян? — диен нөкерлериң бири экени.

— Боляр, боляр, хәзир ятҗак — дийип, ол мыхманхана күрсәп урды-да, гараңкыда Кеймириң бардыгыны-ёкдугыны хем билмезден: «Акдыр, ага!» дийип гыгырды.

— Онда гел-де, сенем аркайын ятыбер, Аннам. Атың эерини айыр-да, кечесалай.

Эртеси азанда турсалар, даш-төверек юмуртга тогалабермели болупдыр. Яган гар чокайын эрңегинден гирйәрди.

Аннасейит муңа бегенҗине хешелле какырды. Кеймирден агшамкы соражак болян затларынам ундупды. Кеймир велин, бегенҗинем-гынанжынам билдирмән:

— Аннам, шәхериң иң бейгирәк ерине чык-да: «Ша есирлери берендир, хо-ов!» дийип, богазыңа сыгдыгындан бир жар чек бакалы — дийди-де, шахиншахың көшгүне йөнелди. Ичерик этләниңденем Аннасейидиң жары яңланды.

— Даң билен чыкян бу сес нәме? — дийип, ичерден Недириң сеси эшидилди.

— Жан билен лебиз агыздан чыкяндыр, гөзел шахым — дийип, Кеймир эшидилер ялы гатырак айтды-да, ызына доланды.

— Хәъ, гич билдим: сен ылахыдан гүрлан экениң — дийип, Недир ша ах тартды.

Шейдип Кеймир көр бу гезек хем Недир шадан үстүн чыкды.

Бу вака 1740-нжы йылың гышында, Недир шаның жаңына каст эдилмезинден алты ай өң ве эзиз оглы Рызагулының ики гөзүнем ойдурмазындан ики йыллрак өң болупды.

ХАНАЛЫ ГӨКЛЕҢ ВЕ ДӨВЛЕТМӘММЕТ АЗАДЫ

1740-нжы йылын петиш томсуды Недир ша Хиндистандан дабара, шовхун, түкениксиз олжа билен гайдып гелипди. 1738-нжи йылың орталарында Хиндистаның уҗундан ша болуп гирен Недир инди шаларың шасы диен ады хем алып гелипди. Ол Хиндистаның патышасы Мухаммет шаның хазыналарындан алан эшрепилеринден башга 740 миллион рупиялык гызыл-күмши салара гап тапман олары Делиде эрегип, керпич-керпич гуюп пиллере, дүелере, гатырлара йүкләп алып гелипди. Алы дүнйә белли гөвхерлер Кохинуры, Дерйайы нуры, гөвхер шам-чырага безелен Тагты Тавусы эле салыпды. Онуң серкерделерем хоржунларыны чуваларыны пөкгердипдилер. Йүзбашы-

ларын, мүңбашыларын, топчубашыларын кейплери дийсең чагды. Недир шаның иң говы гөрйән, гыссананда етишйән, алжыранда голдаян серкердеси инчесагт, даяныклы Ханалы гөклеңиң кейпем хич кесиңкиден пес дәлди. Йөне гайдышын велин, йөрише башланандакы 14 мүң гызыл йүзли нөкериңден галанжа дөрт мүңе гөзи дүшенде кежебеси дарыгярды. Илине доланып баранда ят иллерде галан, шехит болан обадашларының, илдешлериниң гарындашлары: «Пыланжан ханы?» диенде нәме жогап тапарка? Он мүң энениң, атаның, уяның өңүнде нәдип дурарка?.. Катурдиен даглы вагшы тәйпа гырды, Хайдарабат гысысында гырылды, Лахорың этегинде, Карналың гарыларында, Дели шәхеринде 1739-нжы йылың новруз гүни шехит болдулар дийсинми?!.

— Ахун ага, сизи Ханалы бег чагыряр — дийленде, кырк яшы яңы арка атан Дөвлетмәммет ага окап отуран китабының гатына узын гызыл елек гойды-да, гүтледип япып, ядав, шөхлеси өчүшен гөзлерини гырп-гырп гырпылдадып, етгинжеге сораглы серетди. Йигдекче өз сөзлериниң ахун ага долы етмәнини өзүнде гөрүп, диенлерини янадан гайталады.

— Барарыс, балам, энтежикден. Ёгса-да, нәмәниң чакылыгы? Тоймы? Садакамы?

— Билмедим. Той болаймаса.

— Хава, хава. Боляр. Эншалла, намазымы окап-да бараярын. Барыбер, барыбер — дийип, тәриме сүйшүп барып, гөзенекден дашарык серетди. Өйле намазына энтек вагт бар экени. Я барып окаймалы болармыка? О ерде-де ула-кичә азар берип йөрмән, шу ерде окап, биразрагам йүрексе эдинип, онсоң гитмеги ниетине дүвди. Ахун ага чүмхөрекди. Хажымеликлерем халамазды. Баран ериңде-де йөне дуз дадар оняярды. Тебип хем усса адам болансоң, ол өзгелере-де аз иймеги, аз ятмагы, аз гүрлемеги маслахат берерди. Намаза ченли ене бирки варак окамагы ниет эдинип, китабы гайтадан элине алдам-да, ене Ханалы бег ядына дүшүп, гашыны чытды, иңкисе гитди, дура-бара улы оя чүмди. Инди мениң ызымы басыятан адам велин, шол галтаманлыгыны гойжак дәл-ов. Зехинсизем дәлди. Сапагы ёкарыды. Шонда-да терс угра гитди-дә. Намаз берин экаярмыкан, бидәлет? Баякы Хыва барян галандарларың Ханалы бар

да үч гүнләп ызыны үзмән берен гүррүңлери ямашгандан гулагында яңланды.

Ханалы ёмутларың арасында-да өңрәкден адыган бегди. Ол диңе өз уругында-илинде дәл, әйсем әхли Хорасанда, Хывада, Бухарада, Овганда, Эйранда, Хиндиде таналян экени. Ханалы гөклеңиң Недир шаның саг голудыгыны билмейән бармы?! Жанына адам ярамаян, мекир, хилебаз залым Недириң велин, Ханалыны яныдан айрасы геленокмыш. Оны юрдуң тарханы эдипдир, бег лакамыны берипдир. Алтын-күмше гөмүпдир. Залымың бейле хорматына диңе залымлык билен, гылыч билен мынасып болуняндыр.

Багдатдан Хыва барян кервенден кеселләп Геркезде Дөвлетмәммединкиде дүшлән башга бир тәжирден эшидишине гөрә, Недир шаның көпленч үч йүз мүң, кәте дөрт йүз мүң, хатда бәш йүз мүңе етйән лешгеринде серкерделер кән экени. Тәжир айтмышлайын, арапдан, күртден, түркден, гүржүден, парсдан, овгандан эденли хем батыр серкерделери бар экени. Шол йүзлерче беглериң, бегзадаларың ичинде Ханалы гөклең билен Хажы Күрт икисини Недир ша доганы Ыбрайымданам, иниси Алыгулыданам илери тутян экени. Себәби бу ики серкерде — күрт билен гөклең Недириң душман үстүне илкинжи топулянлары экени. Жең, женжел, топ-түпең хакдакы гүррүңлери ахун ага нәлер халанок велин, тәжир хем өзге гүррүңе язаянок. Онсоңам, ахун аганыңам, гараз, обадашы барадакы гүррүңлери, якымсызам болса, билип гояймак ниетем ёк дәл. Билип болмаз, Ханалы бег соң, оба өз чагаларының арасына доланып, өз биле окан гоңшусы ахун аганың янына салама геләйсе, онуң этмишлерини өңүнден билен ягшы.

Ханалының гошунының өзени түркмен тирелеринден болуп, көпленч он дөрт мүң чемелеринде дурярды. Хажы күртүң гошуны болса мыдама он билен он ики мүң аралыгында болуп, хеммесем батыр күртлерденди. Шу ики серкердәниң гошуны Недириң чекиртге ялы лешгериниң мыдама өңүнден йөрейәрди. Шонуң үчинем овганларамы, хинделерими, Арабыстанамы я-да эрменилере гаршы лешгер гартып барян Недир душманың нирелерде жемленжек болянының, шол жең мейданына душманың нирелерден гошун йыгнаяның хабарыны жансызларындан-шугулларындан

анықлап бадына гөклең билен күрти деррев чагырып
«Душман ондан-мундан сырыгып бир беркитмә жемленйәнчә, бизиң (Недир ша хемише, огулларының янында-да, өзүне «өмз» дийип гепләрди) лешгеримизин ызы-арды етип барянча, топумыз-топханамыз етишйәнчә сиз душмана йылдырым болуп даран, гыран-жыран эдиң — диерди. — Душман бизе үч-дөрт гүнден өң гарашян дәлдир. Аман-заманыны бермән гөни орталарына уруң, сиз довул турузянчаңыз бизем етишерис» диерди.

Онсоң Ханалы билен Хажы күртүң нөкерлери эхли агыр гошларыны ёлда гоюп, хеммеси чыбызгайдиңе галкандыр сырма гылыжыны алып, гарашмаздуран душманың үстүне гыкувлап дөкүлерлер. Бейле чаласынлыкдан, бейле дуйдансызлыкдан алжыран, доврула дүшен душман яззыны бермек билен. Сыпмабилен. Онсоң булар энтек жемленмедик әм-сәм душман лешгерлерини гүпбасды эдип, еке-екеликде пайхынлаярлар. Булар-а ядаянча, душманам тиженйәнчыздан Недир ша агыр лешгери билен топулып, дагыньк, пытраңцы гошунлары гыргы даран ялы эдйәрдилер.

Ханалы гөклең билен Хажы күрт икиси Недир шаның улы шөхратларыны шейдип бейгелдендиклери үчин икисем шаның магтавлы серкердесиди, шалыкдатархандылар.

Дүнйәден хабарлы галандарлардан ахун ага патышаларың хем беглериң этмишлери барада ене-де көп якымсыз гүррүңлер эшидип, бейлеки жебир-сүтемли, гыргынчылыклы вакалары диңлэнине пушман этди.

...Намазыны окап, инди уграмага вагт боландыр-да диен пикирде дашарык чыкан Дөвлетмәммет аганың гөзи өңи билен яңкы йигдекчә дүшди-де, оңайсыз этмиш кылан ялы йыгрыланынам дуймады. Ол йигдекчәни шунча вагт гарашдыранына гынанды.

— Вадарыга! Сен бегиңкә гиденсиң өйдүп, ичерде аркайын отурыпдырыс — дийип, өтүнчли эхенде гүрледи.

— Намаз окаянчаңыз шу ерде гарашайын диййдим. Онсоңам сизи экитмәге алашалы гелдим — дийип, бичак беземен бедеве элини узатды.

— Өз ёл ёргажыгым бар ахырын. Үсти рахатжа жанавар.

— Бег шу аты ахун ага мүнүп гелсин дийип йөрите табшырды.

Дөвлетмәммет ага йигидиң гөркезен атына середип, кичи сакгалыны дишләп эсли дурды. Бу гөзеллик, бу оваданлык агыр пикирлери түвелей экиден пешмеге дөндерди. Не ажап жанавар! Дүлдүлиң несли дийәймели! Өз-ә Ахал бедевлерине мензейәр. Дүшби жанавар ят адамың сынлаяныны аңып, башыны силкеләп асмана тутяр. Гөвсүниң гиңдигини, айбогдашы гуруп отурыбермели. Ялы гүрүнем бейле оваданы болар огышя — омзуна етип өвшүн атышы не ажап! Бурнуның үстүни басып дуран алын сачы овадан ыкжаяр. Кирпиклерем тыг кимин узын экен — кәсе ялы гөзлериниң дегресине хас гөрк берйәр. Сагрысы өзге алашалара гөрә хас мейданлы. Хоржунлыгы түннүрәк велин, алашаның гүйжи кәндир-ов. Артлашып мүнсенем эмгенмесе герек. Ики арт буды тыррыграк. Гуйругы нәме үчин бейле узынка — ере етәйжек болупдыр. Реңкини дийсене! Ловурдап дуран ал ниллгәр.е-рин мекирлигимикә дийдирйәр. Ятакда нәзленип, делмурып кеержеклейши, көзүн үстүнде ялы, шол айланып дуршы гылыклыдыгыны билдирйәр. Безегинем етирипдирлер. Бир бедевде безелйән шай болса шунда бар: үч букавлы алагайшың өзем сайлама бедеве берер ялы дәл. Уяна дакылан гызыл-күмүшлер атың озалам шөхлели келлесине шөхле гошяр. Бе, жылавам бош дәл — безелипдир. Булар бол задың ужундан ясалыпдыр велин, галандарларың гүррүң берен женлеринде Хиндистанда, Арабыстанда эле дүшен затлар болса герек. Омзундакы гөвүсбендиң гүлякасы бу желегайларың зергәриниң иши дәл. Эериң яныпдуран алтын чайылан гашыны сыпасы гелди-де, эжап этди. Түвелеме, муны ясан уссалар, догруданам, хиндиболаймасын?. Адамың элинден чыкмажак зат ёк экени.

Ахун голгугындан жовур ак десмал чыкарды-да, өзүне диканлап середип дуран акыллы алашаның йүзүни үч гезек сүпүрип, жанаварың эмрүниң узак болмагыны, абрайының хас-да зыяда болмагыны арзувлап, кырра ызына эврүлди.

— Ёк. балам. мен бейле хайбатлы бедеве мүнүп

билмен — дийип, ахун ага өз ёргасының ятагына бар-ды-да, ахырың янында дуран еңилжек эери атың гершине атды. Яйданып, лал-жим ачан йигиде дөзмеди-де: — Сен гелшиң ялы, өз атыңы мүн-де, өз алашаңам гошуңа ал-да гидибер — дийип, үзеңңә еңил басып, эериң үстүнде жайлашыклы орнашды.

Ахун ага ёлбойы саг элиндәки гамчысының сечегини тесби дерегине ойнап, ичини гепледип барярды. Озалам гопбам Ханалыны Недир халыс аздырыпдыр-ов. Йөне ере дәлдир. Чап дийсе чапяр, гыр дийсе гыряр. Ат йитирен Ханалы өз нөкерлериниң өңүне дүшүп кесекиниң үстүне-хә дәл, эйсем өз ёмудының, өз текесиниң, өз әрсарысының үстүне телим гезек гылыжыны сырып гиденмиш диййәрлер. Гөзи гызарандан, нили азандан чыкайжагы шейледир. Недир оны янындан айранокмыш диййәрдилер велин, гараз, обасына-илине гелипдир. Өңкүлери ялы гарындашлары билен ёл үстүнден гөрме-гөрше совулдымыка я-да инди ымыклы гелдимикә? Урушдан-чыгырышдан ядап йөрмүкә? Без боларча-ха боландыр. Түчжар бай боланмышам диййәрлер. Харамдан йыгнанан мал сүргүнжиси болаймаса. Эй, Алла, нәме үчин шейле түйсүз бозуклара, ялмавузлара бу дүнйәде гөз гөркезеңок?! Талаң бәри ужы. Гыргынчылыклар, сүтемлер, жебирлер дийсене! Ниче ожаклары өчүрдилер?!

Тоба, тоба, тоба, эссагпырылла! Лә иләхе иллалла! Лә иләхе иллалла!

Дөвлетмәммет ахун обаның гырасына чыкарылан бир сыргын ак өйлере гөзи дүшенден: «Ханалы бег-ә өрүк өйлерини сетерләпдир велин, той хыялы бар өйдйән, геңеше чагырандыр-да» дийип чак этди. Ахуна гөзи дүшенден өйлериң арасында, теблехананың төверегинде гаймалашып йөренлериң бир топары ылгашып гаршыладылар. Кимдир атыны тутды. Мыхман атдан дүшүп, сагдан-сола гөршүп чыкды.

— Той гутлы болсун! — дийип, гол говшурып дуранлара йүзленди-де, мәреканиң ичинден бирини гөзлейән ялы серетди. Ол Ханалы беги гөзлейәндир, өйдүбем бир ёгын сес ваңлады:

— Бег агасы хол четки өйдедир, гелибериң, гелибериң. Йөрүң, мен әлтейин.

Ахун ага гидип баршына мәхелләниң көплүгини, хо-ол аңырракда эгни узын шемхаллыларың хаялжык

гезишип йөрендигини, бейгирәк ерлерде улы-улы чадырларың герилендигини ген гөрүп, дуруп билмән янындакыдан сорады:

— О чадырлар, о түфеңлилер нәме? О ак теллеклилер ким?

— Олар кешикчилер, жантавуллар. Ханалы бегиң саклавлары. Чадырлар хем шоларыңкы. Олар шол ерден бәри чагырсаңам гелмезлер.

Обадашының инди бейле дережә етип, жаныны жантавула, эмләклерини кешикчилере, өйүни түфеңчилере ынаняндыгына гөзи етип, оны Алладан даш дүшен хасаплап, йүреги гыйылды, небси агырды. Ол барада айдылян гүррүңлериң догрудыгыны шу хайбатлы гөрнүшденем аңып, инди шөхрата гөзи гапылан бу наданы дүрс ёла гетирип болмажагына гөзи етди.

— Эссаламыалейкүм! — дийип, ахун ага босагадан әтләнсоң ичердәкилер өр турдулар. Өңи билен Ханалы бег башындакы акгайма тахясыны дүзедип, ики элини яшула узатды.

Ахун аганың гөзи Ханалының ёгын, хайбатлы муртуна дүшенден гахары гелди-де, сыр бермеди. Ханалының сүннилериң муртларының нәхили кадда болмалыдыгыны билйәндигини, шоны билибем, билгешлән гызылбаш мурт гойберендигини ахун ага ёлдан өте чыкан хасаплады. Пети өчен йүзүндәки мөле гөзүне гөзи каклышандан гөзлерде питнәниң кәндигини аңды. Бейлекилерем екән-екән өрән гадырлы хем уятлы гөршенлеринден соң яшула төрден, көз ялы янып дуран, читими өсгүн овган халысының үстүнден орун бердилер. Гапдалына ялпылдысы гөзүңи гамашдырян окгызгылт зер билен гикилен пөкги пер яссыклары окладылар. Ахун аганың отурарына гарашылып дурлан ялы, оңа сала салмаздан ала сачаклар язылды. Үстүне-де хашамланан алтын-күмүш гапларда дүрли-дүмен ныгматлар дүзүлип башланды.

— Ёгса-да, ахун аганың әлине сув акыдың — дийип, Ханалы бег хайбатлы ёгын муртуны сыпалап кимедир йүзленди. Буйруга мәхетдел бир еңил йигдекче ак күмүшден гуйлуп, гара совут чайылан, гапагына мавы пөвризе билен, ган кимин лаглар басылан, энайыдан непис күндүгиң инчеден узын жүрүгини мәкәм гысымлап хәзир болды.

— Ёк, ёк, таңрыялкасын. Элим арасса. Онсоңам

бу нирәң дессуры? О хайсы юртда сачак башында төверее сычрадып, эл ювуляндыр? Тоба! Ынсан элини хемише арасса сакламалыдыр! О нәме үчин арасса дәл эл билен гөрүшйәңиз?!

Хич кимден сес чыкмады. Күндүгем гүрүм-жүрүм болды.

Табаклар хатар-хатар, нығматлар мүндер-мүндер болансоң, Ханалы бег питнели гөзүни ахуна дикди-де:

— Ханы, ахун ага, алың! — дийип, мүрәхет этди.

— Алыбериң, алыбериң!

— Яшулы биссимилла этмесе, чанага эл урмага хетдимиз ёкдур.

— Бизиңем биссимилла этмәге хетдимиз ёкдур. Сиз алыбериң. — Онсоң ол мәрекә йүзленди. — Адамлар, маңа гарашып дурмаң, ругсатдыр, ругсат!

Алсаларам алдылар велин, нахар шүвелеңли болмады. Ахун ага тәриме аркасыны берип, гамчысының сечегини ене тесби дерегине санап ере бакып отурансоң, ким уят этди, кимиң йшдәси тутулды, бокурдагына эҗизлерем ювдундылар оңайдылар. Төвир галдырылып, сачак йыгналансоң, Дөвлетмәммет молла гидермен болуп гобсунанда «Яшулының гөвнүни ниреде ынжытдымкам?» дийип, отуран Ханалы бег еринден турды-да, нәхилем болса беглик өйкесини ахун ага сыздырҗак болуп: «Кишиниң гөвнүни йыкмак гүнә дийипдирлер. Сизи гөрмәлимизе болса еди-секиз йыл болансоң, энтеклер бизиңкиде отурарсыныз өйдүм. Сизиң вагзыңызы диңлежекдик, пентлериңизи алжакдык. Хиндистан патышасының Тавус тагтындакы дүнйә белли гөвхерлер Дерйайы нурдан, Кохинурдан үч муң саны җеңбаз пиле гаршы уруш эдишимизден гүррүң бержекдим» диен болуп, ахун аганы гызыкдырҗак болды. Йөне Дөвлетмәммет аганың йигревдиги дава, җең, гөвхердигиня сердар уңдупды. Дүнйәгаты бир аңламаян сердар эзүшгинли зырдалан кывдонуны эгнине ясгынжак атды-да, еримли, эпей-эпей әдимләп теблехана гарап йөнелди. Сердарың эдимлы бег ахун агадан гарындашлык юлггусына ымтыярды. Хер зат болса өз адыбир гөклеңи, запаклары-аман гелипсиң. Шоңа шукур. Гөзүң айдың, сагапыпсың. Залапыпсың диййдирҗек. Иениң-ичениң өзүңки, гөрениңден-эшиденңиңден хабар бер диен дегишмә гарашды. Недир шадан, онуң батырлыгындан, акыл-пайхасындан, дел юртларын ахвалатындан соратжак. Дөвлетмәммедиң огулларындан, өз догмаларындан гүррүң ачдырҗак. Тамасы чыкмады. Ахун ага дымды. Дуйгур Ханалы ахун аганың яңкы гемме алып отурышыны өзүче ёрды. Ниче йыллап янына салама барманыма, дири йитен Абдылласындан хабар тутманыма өйке-кине эдйәндир. Язык өзүмде-ле. Таквалыкда, курханшынаслыкда чавы мусулман әлемине долан дамуллага дине ишим дүшенде тагзым этдим. Соңкы он йылын ичинде Недир шадан эҗаза алып, зордан екеже хепде ругсат алып, чагаларымын арасына гелердим. Шол гыссаглы гелип-гидишимиң хеммесини ахун ага эшидендир. Хөкман эшидендир. Өе гетирен чувал-чувал олжаларданам хүшүр-зекат дийип эмләймедимем. Аласам ёк-ла велин, гараз, хөдүр эден болсам, йүзли болардым. Гел, эхли гүнәми хәзир ювжак болайын. Шу алаша ахунын гөзүни гапса герек. Ол зер гадырыны билйән зергәр, оваданлыгын гадырыны билйән шахыр, сылаг-хорматың гадырыны билйән ахун ахырын.

— Ахун ага, бу алашаны нәхили гөрдүңиз? — дийип, Ханалы шиндизем шай-сепи айрылмадык овадан алашаның янына барды.

— Гөзел, гөзел, көп гөзел алаша. Өзи хорасаныңкы, безеги хинди.

— Билдиңиз, Дөвлетмәммет — дийип, Ханалы ахун ага юмшандыр өйдүп, огланлыкда тутян адыны тутды. — Шу алашаны йөрите саңа ниетләп гетирдим.

— Ёк, ёк, Ханалы! Мен зада зар дәл. Өз өврениншенже ёргажыгым маңа бес.

— Өз-ә Хырат ялы ерден йөрите сизиң үчин ниетләп сатын алыпдым. Түйс ахуна ярайжак, хем овадан, хем гүйчли, хем адамазак, хем тәсиетли, хем үсти рахат. Арман, аркасыны гөрмәнсиңиз, йөрите мүндүрҗек болуп, эздүрҗек болуп, алашаны үстүңизе ибериpдим.

— Таңрыялкасын, сылагыңыза. Йөне бизде озал-а йөренине шукур, уламакинчилик ёкдур. Онсоңам, өзи билимели ахырын, окадың ахырын, такүндирис. Сен билмели ахырын,

макинчилик хаяны иер, садака беланы иер, тоба гүнәни иер.

— Ядымда-ла олар. Ызынам билйән. Йөне...

— Йөнеси нәме? Хәзир биз икичәк, айт, йөнеси нәме? Тоба гелип биленокмы? Сениң бу әхли этмишлериңи дервүшлердир галандарлара ченли илден-иле айланып нәлег окаярлар.

— Дөвлетмәммет, сен маңа гаты кәеме, гүнәмиң кәндигини билйән. Гүнәлерим барада маңа, соң, өйде, икичәк нәче кәесең кабул эдейин, йөне, шу, хәзир, мениң сенлик улы юмшум бар. Эртирем, мен Дагыстана урша гитмели. Недир ша инди мени сыпдырмаз. Дагыстанда Недир шаның доганы Ыбрайым ханы өлдүрипдирлер. Менем доланып гелеринми-гелмериним, бир хайышым бар. Шоны битирип бер.

— Хава, айдыбер.

— Өзүңиз белет, мен өйде боламок. Огланларымам мыдама энесиниң янында. Олара тербие герек.

— Тербие диреги эне тербиесидир — дийип, ахун ага эййәм эдилҗек болян хайыша дүшүнди.

— Ёк, огланларымы өзүң ялы дили догалы, шам-у-сәхер Таңрының зикрини айдян пәк адама ынанасым гелйәр.

— Сердарларың чагаларына уллакан ылымам герек дәлдир-ле. Олара адалат билен сахаватың нәмедигини билмек етерликдир. Оны болса моллачылыкдан сәхел хабарлы хер бир мусулманам өвредип билер.

— Ахун, мен әлем-җаханы гездим, йөне эдеп-тербие, окув-билим бермекде сизиң дереҗәңизде адама душмадым. Сениң айдышың ялы, атаның огла үч боржуның, оглуң ата кырк боржуның бардыгыны мен хер үйшмеленде айданымда әхли сердарлар аңк болярлар. Мен шейле акыл китаплары язян молла, шахыр, алым билен бир мекдепде окадым хем дост дийип өвнүп йөрүң ахырың.

— Ханалы, хала гаты гөр, хала юмшак гөр, йөне мен сизе дост болуп билмен. Сиз көп габахат ишлер кылан адам. Көп гыргынчылыклар эден киши. Сизиң мыратыңыз, пыглыңыз башга. Ахырет аладасыны эдеңзок. Ханы, айт, Таңрыдан горкуп, гөзүңден ажы яш дөкен ериңиз болдумы? Ёк, болан дәлдир. Өзгелере дөкдүрдиңиз. Онда-да

ешитмиш велин, шу тәзеликде, энтек бир йылам боланок диййәрлер, сиз Недир шаның гошунының арасында болуп, Бухара шерифи, мукаддес Хываны хем гыргынчылыга хем таланчылыга беренмишиңиз. Онсоң, Дуруңдакы, Нусайдакы, Хурманддакы теке гарындашлары вес-вейран эдипсиңиз.

— Ёк, ёк, мен текелере гаршы екеже сапарам гиден дәлдирин. Озал оларың сердары Кеймир көр Угурлы хан Зыяд оглы билен ган-да-пычак болдулар. Угурлы өленден соң хем Кеймире гаршы Недириң иниси Алыгулы хан уршуп йөр.

— Ханалы, озалкы дөкен ганларыңыз, гыргынчылыгыңыз азмыды, ынха, ене эртир Дагыстана гаршы урша гитҗек диййәңиз. Ене-де мүңләп-мүңләп аял-оглан-ушак гырылҗак. Сиз огланлара ылым-тербие бер диййәңиз. Ылмың оввалы Аллатагаланы танамакдыр ве онуң ёлуны берҗай этмекдир. Сиз болса, эртир ене мазлумлара залымлык этмәге, өңки гүнәлериңизиң үстүне ене шонча гүнә газанмага гидйәңиз. Сиз, хут өзүңиз ёлдан чыканыңызы билеңзокмы? Ёлдан чыкмагам болян затдыр. Йөне ёла гелмезлик ялы улы гүнә ёкдур. Мурдар олдур, ким несихат диңлемез, хич тоба кылмаз.

— Ахун ага, мен бимөчбер кән гүнә эденими билйән. Нәдейин, мен башдан маңлайгара. Недир шаның сердары болалы бәри рехим, шепагат, достлук-мәхрибанлык, хайыр-согап диен затлар ятдан чыкандыр. Йөне сен мениң билен дең болма. Мен бир көен, янан, бишен, бу дүнйәге алданан, довзахы адам. Мениң билен дең болма, балаларыма рехим эт.

— Ханалы, мен сизе гөними айтҗак. Мен залымың, залым билен хемра боланың, ёлуны йитирип, сағ билен солы сеҗермейәнлериң дузунам дагман, чагаларынам окатман.

— Вах, яңы өйде агзың оразалыдыр өйдүпдирин.

— Агзым оразалы дәл. Йөне сениң залымлыгың барадакы ровайатлардан мен дойгун. Кимде-ким залым билен отурышып-турушса, сачакдаш болса, оңа хемаят этсе, шонуң зулмуна хемаят этсе, ол адам динден чыкандыр. Бизе болса динден чыкан билен бир ерде отурмак болмаз. Хош, сағ бол! Белки, Алла йүрегиңе рехим-шепагат салаяды-да! — дийип, Дөвлетмәммет ахун өз ёргаҗыгыны ябына барярка, ызындан: «Вах,

ок билен уран болсаңыз, йүрегим бепле авамаздыдиен өкүнжи эшитди.

Ахун ага нәче халымлык этсе-де, Ханалы ялы сердарларың ве барлыларын рухуның пәк дәлдигинден, кәмилликден дашдадыкларындан, Аллатагаланың гечиримлилигине жуда өте бил баглаяндыкларындан гечиримлилигине... нәгиле болуп гелйәрди. Тоба кылара вагт болды ахырын. Недир ша буларың әхлисинденем бетер. Шу залымдан авунмадык миллет, тайпа, тире бармыка? Не себәпден харам иши ровач аляр?! Себәби хер тиреде, хер тайпада, хер миллетде онуң Ханалы гөклең ялы, Угурлы хан емрели ялы, Хажы күрт ялы хызматкәрлери, яранлары бар. Шан-шөхрат, алтын-күмүш оларың гөзүни галыпдыр.

Эй, Алла, бу залымларың йүрегине өзүң рехим салавери! Олара мал байлыгыны дәл-де, адыллык байлыгыны бережери!

Эй, Таңрым! Бу нә хекаят болды: ики адам бир акарың сувундан сув ичйәр, бир молладан, бир ахундан сапак аланлар, бир супрадан нан иенлер, хатда эждатлары-да бир. Эмма хәсиетлери өзге. Оларың бириси залым Недир шаның аяк тозуны өпйәр. Ил оны йигренйәр, адыны Ханалы Ханнас дийип тутяр.

Бейлекиси Недир шаның юрдунда тозан турузяр, инди он-йигрими йыл бәри Недир шаның кастында гезип йөр. Ил бу батыра — Мухаммет Алы Ушага хормат эдип, адыны Алы бег дийип тутяр. Күлли ёмудың сердары Алы бегден горкмаса, Недир ёмутлары-да, емрели, теке, гарадашлы, алылы гарындашларымыз ялы галалары[illegible] йыкып, миллетини дыр-пытрак эдип, юрдунда тозан турузжак. Алы бегиң өмрүни узак, гылыжыны йити, ишлерини ровач эдевери, эй, Таңрым!

Ахун ага шейле ойлар ичинде өз геблеханасында ёргасындан дүшди-де, деррев элине ювуш галамыны алып, яңкы пикирлерини кагыза гечирди:

> Патышах ким зулму-жебр этсе билиң,
> Берекети гитгей бу элем әхлиниң.
> Ерлеру-сувлар, агачлар, эй, эмин,
> Налыш этгейлер кемме, руйы-земин.
> Ушбу жебр зулмыдан эй, биру-бар,
> Гурадык биз, барчаларымыз кәкисар...

Аллатагала бизге кувват берсе, эншалла, әхли ёмут илиниң батыр сердары, жебирчи Недириң башына етжек Алы бег барада бир дестан язмакчыдырын. Бу батыр мүң дестанча мынасып иш битиргендир. Ол текәниң пәхимли сердары Кеймир көр бирле, алылының батыр сердары Шир хажы бирле, емрели гарындашларың сердары Мамгулы бирле ве бейлеки тайфалар бирле агыз ве гошун бирикдирип, залым Недириң гаршысында көп гезеклер сап-сап болуп даркаш гурандырлар.

ЯГА ДҮШ, БАГТЫҢ БОЛСУН

Недир ша Кеймириң пешгеш берен Мелегушуны мүнүп барярды. Бедев тәзе эесине, алтын, күмүш хем зүмерретлер дүзүлен тәзе яп-ясы гөвүсбендине, тәзеже эсбапларына: махмаллы-зерли эшиклерине, ондан салланян йүпек готазлара, ясы эрине, тылладан гуйлан үзеңңилерине энтек өвренишмәни үчин кәте-кәте баш бермежек болярды. Якымлы гараголлук эдйәрди. Башыны текепбир силкелейәрди, күмүш агыздырыгыны жыгырдадып чейнейәрди, яныл-яныл товсаклаярды. Недир ша мунча-мунча сарч бедевлери кән гөрүпди. Олары өз эркине деррев табынам эдипди. Бедев нәче сарч болдугыча, шаның хем гөхи шонча артярды. Себәби шаның өз хәсиети сарчды, чусды. Хәзирем ол Кеймириң бедевиниң бойнуны галлавды. талавладып, башыны силкелейшине, жылавы эесиниң элинден тартып алжак болшуна гуванып, угруна гойберйәрди. «Көртекәниң бедеви хем эдил өзи ялы чох кесир экени, текелериң или ялы баш бермезек экени. Табыв боласы геленог-ов!» дийип, хәли-шинди лоң-кулдамага межбур болян Недир ичини гепледйәрди. Кыялы гөрсе гөзи ачылян, чыкгынсыз ягдая дүшсе гөзә гелйән Недир бу вагт диңе астындакы бедевиң,

шу гүн эртир намазындан соң хошлашып, өз шейтангаласына гайдан Кеймир көрүң хем-де Хатангаласыны бехиштден, женнетден эй гөрйән текелериң пикирини эдип барярды. Йөне бу узак ёла уграмаздан өң велин, көшкде Көртеке билен икичәк отурып, көп четин гүррүңлериң башыны агырдыпдылар.

— Недир, сен, хий, жеңден-жеңжелден ирмедиңми? Мүрзелериң, өвүнмишлейин, сен Еди ыклымың дөрдүсин-ә гиримиңе гысанмышың — дийип, Кеймир шекерлеме билен шербет гарып ийип отыркалар игенчлирәк йүзлениңди.

— Догрымдан гелсем, ирдимем, ядадымам. Ынха, инди 53 яшапдырын. Урушсыз-чыгырышсыз, аламансыз, ковгусыз, гач-ха-гачсыз аркайын яшан пурсатым ядыма дүшенок. Чын-Мачын бай юрт дийййәрлер, шоны басып алайсам, онсон диңе айшы-эшрет билен боларын, чагаларыма, агтыкларыма гуванарын дийипдимем. Онда-да, ынха, хәзир бир көне арым көйүп баряр. Әр гаррар, ар гаррамаз. Ядыңдадыр, Көртеке, мундан дөрт йыл өң дагыстанлылар мениң чынар дек иним Ыбрайымы өлдүрипдилер.

— Ядымда, ядымда, патасына-да гелипдим. Шонда Угурлы газагам биле шехит болайдымы?

— Хава, икиси билеже вепат болдулар. Ләкин, Угурлы хан билен терслигиңем билйән. Йөне өлен адам барада диңе говусыны геплемели-дә.

— Менем Угурлы хана яманлык сүртәмок. Иманы хемра болсун, ятан ери ягты болсун! Эрбедем болса, Угурлам өз түркменимиз, өз еңрелимиз. Отуки, «Похлы болса-да, өз бурнуңдыр» дийлен накылам бардыр.

— Деррев гаңңаңы гарнына алайяң-ов, Көртеке. Сен-ә Угурлы пахырдан арыңы өлмәнкә алыпсың. Мен велин, Ыбрайым ханың арыны хениз алып билемок. Сен Угурла белет болсаңам, Ыбрайымы говы танаян дәлсиң. Ол мениң саг голумды. Зор серкердеди. Велаятлары гиз дыза чөкерерди. Марының ёкарсындакы Солтанбендинем беңдини хич ким дикелдибилмәнде, Ыбрайым жан барып, Мургабы шол ерде бентләпди. Бичак зехинлиди, батырды, мертди. Арман, өмри гысга экени.

— Гөзел шахым, онда чыным айдайынмы?

— Көргекәниңем чыпдырувлык эдйән вагты бар экен-ов!

— Үч ерде ялан сөзлемек айып дәлдир.

— Бе, бе, хайсы ерлерде? Мыдама хокга тапайяң.

— Биринжиден-ә, ики саны терслешени ярашдыржак боланыңда. Икинжиден, залымларын элине дүшениңде. Үчүнжиденем, буламакчын гоңшуларына өзүни ойнадып, түкеззибанына тутдураныңда.

— Ханы, нәме диййжек болуп кәкелейән?

— Дагыстана лешгерлери ар үчин чекенок, зер үчин чекйәң.

— Бу чакыңам жаны ёк дәл. Онда, халыпам, эййәмден иберен лешгерлеримиң саныңам билйәнсиң?!

— Йыланың гуйругыны басасым геленок.

— Ялңышяң. Йылан ёк. Аждарха бар. Аждархаларам өз азызының дилине дүшүнйәндир.

— Гөзел шахым, гечиниң ажалы етсе, чопаның гөммесини иермиш.

— Сен гечи дәл, сен теке, текәниңем эсреги. Недир шаның гонагы. Аллаха-да гурбан, гонага-да. Айдыбер. Тарханcың.

— Айтсам, хәзир Хиндистандан соң сениң түфеңчиң, насакчың, кешикчиң, жезарыйчың, зарпданың, онбашың, йүзбашың, муңбашың, серхениң, фаррашлаң ере гурт дүшен ялыдыгыны билйән.

— Сениң билмейән задың болмаз. Онда саныны өзүм айдаяйын.

— Өвүнесиң гелйәр-ов. Бай халкы янра бор, гарры — өвүнжең.

— Өвүнме-де адамың говшак ерлериниң бири-дә. Гулак ас: дөрт лек угратдым.

— Хер лек йүз муңдур?

— Хава, хер лек йүз муң.

— Гөзел шахым, сен мениң диенимиз этмерсиңем велин, онда-да ятып галандан атып галайын. Гел, лезгилерден шу арыны, шу гезек геч! Дагыстанлыларам өз мусулманың. Пыгамберимиз айдыпдыр: Хайсы кишиниң өч алмага, ар алмага гүйжи етйән-де болса, шол гүнәни багышлап билйән адам иң әзиз адамдыр. Элбетде, урушдыр, сөвешдир. Кимиң окуның киме дегенини билип боларамы? Онсон ягшызадалар айдыпдыр: Кимде-ким биревден өйке-кине этсе, өзем шол өйке-кинесини үч гүнде язмаса, ол мусулман дәлдир.

— Даян, Көргеке. Сен хайсы медресәниң мудер-

риси? Бу акыллары Недир шаха мугт берйәрмин я-да мысгалыны нәчеден сатян?

— Акыл акылла-да артыкмачлык этмез. Өзүң ялының акыллының ялнышларынам бир ере үйшүрсең улы деле гурар дийжек болян.

— Ләкин, Көртеке, бизи ене габажак болма. Сен билйәнсиң, биз диңе текелере өйке эдемзок. Текелере азар беремзок. Өзүң белетсиң, теке есирлерини сен дилесең-дилемесең биз бошадып гойберйәндирис. Аз-овлак ёл харжысынам берип ёла салярдырыс.

Кеймир баш атан болуп, йылгырып оңайды. Недириң телек ишлерини йүзүне басып, көне саман совру-шып, янкы эдилен ылалашыкларыны бозаймайын, эчилен патышаның лебзини ювутдыраймайын дийип, өтен йылкы, өңңилки сөвешлери, Недириң теке илине эден баякы чозушларыны, салан гыргынчылыгыны, берен жебир-сүтемлерини, йыкып-юмран обаларыны, йүзләп-мүңләп сүрүп әкиден есирлерини ятлатмагын хәзир ери дәлдигини аңырды. Олары ятлап, дар ерде энеклешип, я сениңдир, я мениң дийшип отуранын пейда бермежегине гөзи етикди. Догрусы, Недириң соңкы ики-үч йыллыкда теке есирлерини бошадан гезегем болды, кәте оларың докузыны дүзедип уградан гезегем болды. Элбетде, онуңам өз себәби бар. Недир шол жомартлыгындан, шол керемлигинден башга-башга тамалар эдйәр. Тамасының нәмедигинем Кеймир аңшыряр. Йөне бу сачагың башы даваның ери дәл. Тәвирден соң атланжак болубам дур. Дагыстанам узак ер, илатам гужурлы-гайратлымыш.

Недир адама ичини ынанянлардан дәлди. Хиндистандан гелели бәри-хә өзүниң улы оглы Рызагулы мүрзә-де ынананокмыш, оны өңки ялы якынына гетиренокмыш диййәрлер. Хиндистана урша гиденде велин, оглуны өз ерине Эйраның патышасы дийип, перман билен жар эденем болса, энтек Эйрана доланып гелмәнкә Рызагулыдан гөвни совапды. Рызагулының өз берен пентлерини тутмандыгы Недириң ажыгыны гетирипди. Тагтдан дүшүрилен өңки Эйран шасы Тахмаспы, онуң әхли оглы-гызыны, шол санда Тахмаспың сүйтдеш бажысы болан өз башдаш аялыны хем Рызагулы мүрзе какасы Хиндистандака, өз эли билен гылычлап керчеләпди. Хич зады бахана этмән, кейпине гырыпды. Недириң көшкде гоюп гиден шу-

гуллары болса, бу ваканы ол Хиндистандака оңа етирипдилер. Недириң болса өз перзендине шонда жошан гахары соң-соңларам көшешмәнди. Йөне, гараз, перзент перзент боляр-да. Онда-да Рызагулы ялы зехинли, йити, батыр, какасының ерини тутуп биләйжек перзент. Энтек йигрими яшы долдурманка бу улы оглунын өзбашдак серкерделиге ярандыгына гуванып йөрди, оглуның өз көп болмадык лешгерлери билен Балхы, Бадахшаны, Мавераннахры, Гаршыны басып алшыны эшидип, көп буйсаныпды. Ызында болса этмесиз иш эдипдир. Яш йигидиң кимиңдир гепине гидендигини акыллы Недир аңярды. Бу ерде Рызагулының дайыларының эли бардыр.

Бу агыр ойлар Мелегуша атланан бадына дырпытрак болупды. Ынха, инди ёлуң көп бөлегини гечип, Тәхрана-да якынлашып баряр.

Бахарың соңкы айыды. Ыссы гаты жократмаса-да, гараз, өз бардыгыны билдирйәрди. Тәхран этрапындакы гүр токая гиренсоң чынарларың, сөвүтлериң, тутларың саясының салкынлыгыны сызып, гөвни ачылды. Ыссы бу ерде ёк ялыды. Токай гүрелип башлады. Ики ерде шаглап акян овадан хем дуры чешмеден гечениңде душләймек ниетем этди-де, тәк өзи болансоң бу пикиринден дәнди. Эгер янында мүрзелериниң бири болаянда-да, ин болманда, я мүрзе Мехди, я-да мүрзе Зәки болаянда душлесе-де душләрди. Мүрзелерем өңдеми я ыздамы, лоңкулдашып баряндырлар.

Недир шаның өйүнде-де, гошунында-да, велаятларында-да, ёлда-да, сөвешде-де, хер гонулян ерде-де, гараз, хер әдиминде жуда берк дүзгүн барды. Дүзгүн-тертип көшкде-де, кабулханада-да, сачак башында-да эдил гошундакы ялы забун тутулярды. Ынха, ёла чыкдымы, онуң жаныны гораян насакчыларың, жантовулларың, кешикчилериң бир мүң атлысы өңден баряндыр, бир мүңүсем ызындан гелйәндир, ене нәче йүз атлы сагындан, шончасам солундан. Йөне оларың биринем шаның гөзүне дүртүлмәге хакы ёкдур. Недир шаның болса көпленч еке өзи ортадан баряндыр, сесъетим ызындан болса харемханасы — йүзе якын зенаны әхли таракысы. кенизлери, гырнаклары, чорулары билен топлум гүтүп, гүпүрдешип гелйәндир

Бу гезек хем шаның Дагыстана йөриши шол дүзгүнден чыкман барярды. Токай гүрелип, агачларың башы ёлуң депесинде бири-бирине улашып, гөйәки, узалып гидйән чатма эмеле гетирйәрди. Аллатагаланың бу гөзел гудратына диңе Недир дәл, эйсем Мелегушам гуванярды. Ол оюн эдйәрди, гулакларыны кееркжекледип, ойнаклап, эердәкини хем өз ойнуна гошулдыржак болярды.

Недир тәзе бедевиниң — Мелегушуң дилине дүшүп, онуң гөвнүнден турҗак болярды. Шонуң үчин жыланы кәте өзүне чекип, кәте гапдала чекип, кәте гойберип, гамчысыны чаларак чалып, бедевине хошамай сөзлерем айдярды. Мелегуш эесиниң сесине жогап берйән ялы аяк басышыны үйтгедип, ойнан болуп, хаялжак ёрга-да гечйәрди.

Мелегушы Недир көпден бәри арзув эдйәрди. Йөне бу мүнүп баряныны дәл-де, мунуң атасыны арзув эдйәрди. Барып, мундан отуз йыл өң, ёк, отуз ики йыл өң ол Хывадан гулчулыкдан сыпып гелйәркә, Кеймир оны өз яны билен алып гайдыпды, хем өз обасы Балгуюда телим гүн мыхман алыпды. Шонда Недир Кеймириң Мелегушуна ашык болупды. Ашык боланда нәме? Недир-ә шол заман гулчулыкдан яңы сыпан, эйикмедик, бекемедик, сырты ямалы, эгни шылхалы, бити шәник ялы, сөзи гечмейән, саламы алынмаян етимче. Шол Мелегуш болса газыгыны гызылдан гөмәенлеринде-де берилмейән бедевди. О заман Недириң меңки болайсады диен тамасам ёкды. Йөне отуздан хем кән йыл гечен болса, ол тылла беденли, полат тойнаклы, пер ганатлы Мелегуш Недириң хакыдасындан хич чыкмады. Онуң мүнен овадан хем гылыклы дийилйән бедевлериниң саны йүзден гечендир. Оңа арабың, овганың, хиндиниң, хорасаның ве ене-ене хәкимлериниң, кетхудаларының пешгеш берен сайлама бедевлери-де өңки Мелегушуң көлегесиче-де ёкды. Недир хер бир өвгүли, атлы-абрайлы бедеви сынланда өңи билен Балгуйының Мелегушуны ятлап, хушунда шонуң билен деңешдирерди. Недириң илкинжи ника гоюна, ыз янындан илкинжи перзенди Рызагулының дүнйә инен гоюна чакылыга Кеймир шол өңки Мелегушы мүнүп барыпды. Тойларда чапып, әхли байраклары дүйрләп гайдыпды. Шонда-да ашык Недир, эййәм ики мүң лешгериң сердары, гоңшы түркмен галаларыны хем Эйран кентлерини өзүне табын эден, Ыспыхана, Тахмасп патышаның янына-да барып билйән Недиргулы хан, Кеймириң янында Мелегуш барада дил яздырып билмеди. Эдеп-экраммы, мыхман сылагымы, текепбирликми, я-да Кеймирден жыныны асгынлыгымы, мыхманындан дилег этмәге гайрат бермеди. Догрусы-ха, ол акдан ичен Кеймирден сустуның песдигини илден огрынча боюн алярды.

Мертебеси бейгелдигиче, өрүси гиңелдигиче, гылыжы йителдигиче гара небис рүстемлигини гөркезип уграды. Кеймир билен сетанда-сейранда душушанда Мелегушуң халыны-ахвалыны ичгин-ичгин сорап, янжап дилейән ялы эдерди. Ырышгын билдирерди. Недириң тутан гушуны, ол тутманка үтүп гоян Кеймир болса, душүнмезлиге салан болуп, вәши гүррүңине тутдурарды.

Мелегуш гаррансоң оны хөвүр аты эдип уландылар. Ондан көп абрайлы бедевлер өнди. Гудрат билен кәси атасына ики алманы бөлен ялы меңзесе-де, бойнуның гысгаракдыгы дуйлар дурарды. Недириң бу мүнүп бараны болса шол гарры Мелегушуң агтыгыды. Җанавар агын атасыды. Бойы-ини, гуйругы-ялы, гөзи-гулагы, омзы-сагрысы, реңки-өвүшгини, гылык-хәсиети агын атасыды. Йөне Мелегуш дәлдигини бойнуның келтерәкдиги аңладярды. Гарры Мелегушa атланан адам ёлуны гөржек болса атың келлесиниң гапдалындан серетмели болярды. Мундан башга-да билинмейән, сызылмаян бир ерсеси муны ондан тапавутландырярды. Шейле-де болса, көплер үчин бу бедев агын шол Мелегушды. Хәсиетими, алтын өвүшгиними, ховасы-ховаласымы, Недириң гамгын гөвнүни гөтерипди.

Сүмме токайың, башлары күме ялы овадан агачларың, ак сүтүнли, күмүш япраклы чынарларың, саз чаляв овнуклы-ирили чешмелериң, дүрли диллерде сайраян гушларың дөредйән мазасыны бир зат басярды, ол хем көп гатналып, торч эдилен гумак ёлуң тозаныды. Мелегушуң кичижик ойнуна-да, кичижик тойнагының тапырдысына-да якымсыз ажы тозан Недириң гаңшыравурына барып елмешйәрди.

Недир агыр лешгериниң бу ёл билен дәл-де, башга-башга ёллар билен, өзем шу гүн дәл-де, мундан

бир хепде өң гечип гидендигини, бу ёлдан болса яңы-
рак бир мүң атлы горагчыларының — насакчыларының гечип гидендигини билйәрди.

Өңде саг гапдалда сетерам лейлисачлар гөрүнди.
Оларың узын шабрам сачларының нәзижек учлары-
ның өз астындан шилдирәп акян чешмеде ойнайшыны
Недир өмрүнде биринжи гезек гөрйән ялы хөвес би-
лен томаша кылды. «Тәхраның этеклери ажап экени
Боласы Рызагулының Тәхрандан чыкасы геленок-ла
Ав кән, салкынлык, асуда дийип, Машатдан илери
тутяр-ла. Пайтагты Машатдан шу ере гечирәймели
диенем шолды велин, «тарк» төвереги гаплады. Ме-
легуш чарпая галды. Недир пөркүлдәп ере дүшди.
Ек, ол бедеве эрк эдибилмән пөркүлдемеди-де, режә
бозукдыгыны бада-бат аңып, шейле этмегиң еке-тәк
сыпалгадыгыны бейнисинде айлап йыкылан болды.
Недириң өзгелерден зыяда ери хем шундады. Ол ия-
кын, чылшырымлы пурсатда-да эййәм нәмәң-нәмедик
гини илден өңүрти сызып билйән адамды. Ол хала-
лыды, Кеймир ялы ол хем ылахыдан гурланды.

Мелегушуң тапырдысына, Недириң гумуң иң хөр-
пүгине дүшмегинден гөтерилен тозан төвереги гүсса
гаплан ялы этди. Шонда-да Недир гума булашып
ятан ериңден мәхнет лейлисачың үстүнден сырылып
дүшен чөпүр сакгаллы, мөле гөзли, годалак пыяданы
гөрди. Онуң саг элиндәки узын нилли түпеңи-де гөр-
ди. Янына гелйәнчә өлен болуп ятмагы йүрегине дүв-
ди. Эмма киши бәрисине-де бакман, гүр токайлыга
сүмүп гүрүм-жүрүм болды. Недир ховпуң совланыны
шиндизем ынанман ятыр. Ол киши шахиншахың бар-
макларындакы гөвхерли йүзүклери-де, алтын саплы
ханжар билен, жөвхер гылыжа-да, алтын-күмше бе-
ленен Мелегуша-да гөз гыздырмады. Ислесе шарт
-шурт алып гидип билжек ахырын. Гымылдайса
ериңден гурайса икинжи таркылдының яңланмагы әх-
тимал. Недир ягдая тиз дүшүнди-де, нәдип ахмал
душенини өлчерип ятыр. Эгер гозганайса әхли пи-
кирлери дыр-пытрак болайжак ялы. Бирден серетс
чеп элиниң башам бармагындан ган акяр. Гүлле ба-
шам бармагы ёлара гетирен экени. Атан кимкә? Е
өзүмикә? Гитдимикә? Я гарашып букулып ятырмы-
ка? Ханы мениң насакчыларым? Горагчыларым? Г
ты белет адамың, көшк адамсының, өз якынларым

гуран пирими оолмалы. Нәме үчин ол гөвхере, тылла
гызыкмады, хөвес этмеди? Диймек, нието байлыкда
дәл, өзге затда. Нәмедекә? Кеседен бейдип биләйжек
тапдырмаз. Онсоңам кесеки мениң ёлумы, хачан геч-
жегими, еке гечжегими ниреден билсин? Түпең сеси
часлы чыкды велин, насакчыларам эшитмеди-ле. Дий-
мек, саклавымам менден дашлашдырылыпдыр. Турай-
сам, икинжи ок атылаймасын.

Эсини йитирен Мелегуш горкусынамы, вепадарлы-
гынамы, хыр-хыр пырланып, дүкүрдикләп, тозан ба-
рыны турузяр. Онянча харемхананың өңден гелйән
горагчы агталары бу ягдайы гөрүп, улы гох туруз-
дылар. Агталарың инчежик сеслери, зенанларың жынс-
сыз агылары, дад-у-бидатлары гошулышып, гох тоза-
на гарышып асмана галды. Недириң янына гөгерен
отуз үч аялының хеммеси дашына үйшүшип, энрәп,
мөңңүрип, яка йыртып, дад-у-перяда башладылар. Йү-
зүни хич кишә ачмалы дәл зенанлар сачларыны яйып,
эшиклерини йыртышдырып, перят эдйәрдилер. Бир-
хаюкдан соң оглы Рызагулы тасап, хашлап гелди. Ол
какасының дашына эгеленишип, башындан гум со-
вурян зенанлары игеләп, орта, какасының үстүне өзү-
ни оклады. Оглуна гөзи дүшенден Недир шүкүр эдип,
ериңден турды. Недириң диридигини гөрен зенанлар
сеслерини тапба кесип, горкушып-үркүшип, лейли
агачларының саясына, чешме башына чекилдилер.
Үст-башыны дүзетмек билен болдулар.

— Кака жан, диримисиң?

— Аллаха шүкүр, диридирин.

Недир хич зат болмадык ялы, алаты перманлары-
ны, буйрукларыны ягдырып башлады:

— Сен нөкерлери янына ал-да, хол гайралыгына
хайда. Мерген шол гүрлүге сүмди. Тиз ет. Ол узага
гиден дәлдир, гидибем билмез. Мениң кастыма чы-
канларың шиндизе ченли аман сыпаны ёкдур, бу-да
сыпмаз. Чапарлары чар тарапа гөндер. Токайың да-
шы габалсын. Алты мүң кешикчини, насакчыны, ене
отуз алты мүң лешгери хем үстүне гошуп, тока-
йы габа.

— Лепбей, кака! Ерса-да, атаь мерген гөрүнме-
димиҗ?

— Ек — дийип, Недир оглуның ковга ховлукмая-
нына гахар эдип, хемлели жогап берди.

— Хэъ, кака, бу шол Көртекәниң ишидир.
— Билмедим, билмедим. Дост адамын иши дәл, диги көре-де әшгәр. Ханы болуң! Уграң!
— Кака, шейле пайхаслы болсаңам, Кеймир ялы душмана-да ичиңи ынанайяң. Шу ёл билен гитжегини, нирелерде дүшлеҗегини, Дагыстанда хыялың барлыгыны айдыпсың ахырын — диййип, оглы какасының үст-башыны ыхласлы какып, иргинсиз лакгылдаяр.
— Ханы, сен гакал окама-да, гөзлеге чык!
Рызагулы ызына әлли саны ак телпекли нөкер тиркеди-де, гүр токая сиңип гитди. Атларыны гаты ядатманам бир кичиҗик кенте етип дүшледилер. Шу ерде шазада бирден өз маңлайына шапбат билен шапыладыберди:
— Муртузагулы! — диййип, достларынын бирине гыгырды.
— Лепбей, шазада! — диййип, гытык түйли ак телпекли, гырчув тер сакгаллы, аягы җайты эдикли, бичак гейнүвли яш йигит тапырдап гелди.
— Сен яныңа он атлы ал-да, Хабушана гып бас. Кеймир көр Хабушанда дүшләп гечмелидир. Ол энтек о ере етәенем дәлдир. Онарсаң өзүң, ёгса хем Кеймири тутуп, элине-аягына гандал багласынлар.
— Кеймири-де тутуп бола-а-ар? Ол шахиншахың пенҗесинден сыпян тилкидир. Мен нәме? Мен ким? Ол мени этими иер.
— Хабушанын җуван ханы Гулалы Кеймирден-де мекирдир. Сен шонун билен биле тутҗак бол. Алдаң! Хош сөз билен дузага салын. Кеймир хош сөзе ынанар. Онсонам, онун энтек бу вакалардан хабары ёк — дийди-де, диенине-де өкүнди. Өз уллакан сырыны әшгәр эдене дөнди.
— Лепбей, шазада! Гулалы хан икимиз о текәни тутуп, шу ере сүйрәп гетирерис.
— Мерез эдерис! Ким саңа гетир диййәр? Хана берк табшыр, шол ерде зынданда сакласын! Берк сакласын! Гандалда, зынҗырда, чайда сакласын! Сылдырмасын!
— Лепбей!
— Кеймири ниреден танаян?
— Ол Көртекәни танамаян бармы?
— Онда хүшгәр бол! Гулалыяда берк табшыр: мүн керев габшыр! О Көртекәнин элине-аягына дәл, дилине-де, агзына-да гандал урсун! Оны геплетсең, сыпар.
— Лап, догры диййдиң, шазада. Онуң дилине-де гандал салмасаң ол сыпар. Онуң дили гылычданам йитиди, окданам өтгүрди.
— Бес эт, самсык! Сув гөрмән таммаң чыкарма!
— Лепбей, шазада! Өзүм харда болмалы?
— Өзүң бу ере гелерсиң. Он саны насакчы, гой, хемише ол ерде болсун. Бәрини бак, бу гөрен вакаңы, мергени, шахиншахы адам янында лакгылдайманың. Дилиңе берк бол! Хан-да билмесин, җан-да билмесин. Нөкерлере-де берк табшыр. Лал-җим болмалы. Кимде-ким дилини сакламаса, энесини агладарын.
— О мелгун Кеймири нәтмели, шазада?
— Эй, гөрбе-гөр, тә менден я атамдан перман болянча зынданда чүйретмели.
— Елда-ызда о яңкы мергени гөзлемелими? Хабушандан гөзлемелими?
— Саңа лал болмалы диймедимми? Мерген-де ёк, атан-да ёк. Диңе Кеймир бар! Кеймир! Кеймир! Баша дүшдүң, я ёк? Мен саңа Кеймир диййән, сен маңа мерген диййән, паңкелле!
Муртузагулының атлыларыны Хабушана уградып, шазада даг кендиниң гырасында шагал меслигини эденден соң, какасынын янына доланды. Хәлки гоп-гүн туран ере гелсе, гум-гуклук. Какасам гидипдир, харемхана-да, насакчыларам, кешикчилерем, җантовулларам.
Какасының гыңыр, кесир, кечҗе хәсиетине белет шазада, өңден маслахат йыгналмалы эдилен яйлага дүз тутдурды. Ол какасының иң четин ягдайларда-да дүзгүн-нызамы өрән берк берҗай эдйәнине белетди. Ол улы беладан сыпанам болса, инди Аллага шүкүр эдип, бирки гүн дынч алмалам болса, ярасыны пеҗреңли тебибине я-да мусулман тебиплерине беҗертмелем болса, эгер-эгер хич зат болмадык ялы, башы билен дөвлет ишине чүмер. Ол әййәм, өңден беллениши ялы, Тәхраның этегиндәки гиң яйлагда өңүнден гурлан улулы-кичили чадырларда әййәм везир-векиллерден, кетхудалардан хасап сорап отурандыр. Ери өз-ә Дагыстана сөвеше баряр, шонда-да бу яйла әхли төверегиң кетхудаларыны, шәхер хәкимлерини, сердарларыны чагырып, салгытлап барада. экив экили-

ши, хасылың мукдары, овнук хем ири малларың са-
ны, ёлларың-көприлериң абаданлыгы бараларда йү-
реге дүшгүч сораглары сорап отурандыр. Хайсы ве-
лаятдан ене нәче нөкер йыгнап боларка, нireден
нәче салгыт артыкмач дүшүрип боларка дийип, кет-
худаларыны гысаҗа салып гыссаяндыр. Шу яралы
халына, өлүмден саг-саламат сыпанына шүкүр эдәй-
мели халына эййәм бирнәче сердарың, хәкимиң, ха-
ның гөзүни көвледендир. Какам ялы бейле залым,
бирехим патыша озал болдумыка?

Шазада дүшлег яйласына гелсе, бу ерде-де гүм-гүклүк. Гең гөрәймели — какасы өңден ниетлән маслахатыны ятырайылдыр. Чагырылан кетхудалары өйли-өйүне, өз илине даргадайыпдыр. Өзем харемханасына гирип, хич кими кабул этмеҗекдигини айдыпдыр.

Шазада саклавлардан кән хайыш эденсoң какасы оны «гизлин сырлар» чадырында кабул этди.

— Кака, мен-ә бош гелендирин. Токайын ичини бойдан-баша даракдан гечирдик. Ол бетпәл ериң тейине гирен ялы.

— Гөзлейшиң гөвүнсиздир, я эмелсиздир. Элиңде алты мүң кешикчи барка, эрнев гүррүң этмәге атаңдан утанаңокмы? Ханы, галалары сындыряң гайратың? Ханы, ханлары дыза чөкерйән пиримлериң? Нәме үчин кешикчилери, насакчылары гысаҗа саланок. Олар өңлер гышык басанам тапярдылар. Инди, гел-гел, шахиншахы түфеңлән мергени тапанокмышлар. Оррамсы насакчыларың дедесини шазада яндырмаса, шахиншах яндырар. Бу ерде мергенденем башга питне бар. Гөзүң гапыкмы? Аңың гөмүкми? Угра, ишe тәзеден башла. Мергени тапманам гөзүме гөрүнме! Угра!

— Лепбей, шахым! — дийип, шазада какасының режесиниң гең дәлдигини, онуң дуйгурдыгыны, бир питне бардыгыны аңяндыгыны сызып, гол говшурып, гөтинҗекләп «гизлин сырлар» чадырындан чыкды. Горкы-ховатыр эдип, өз чадырында маңлайыны кән овкалады.

«Какамың гахарсыз вагты-ха ёкдур велин, шейле Эзрайыл сыпатында илкинҗи гөршүм. Хиндистандан гелели бәри ики йыл болса-да, онуң йүзи ачыланок. Хиндистандан башга ниче дөвлетиң гөнҗи-хазынасыны мүңләп-мүңләп дүелере хем гатырлара йүкләп Хо-

расына алып гелдия Өңлер лешгерлере хак төлемәге зикге етенок диер зейренерди. Инди болса зикгесине, әшрепи-тылласына ер тапанок. Гайтам өңкүлигем ёк. Өң бизлере йүрегем юкады. Хиндистана сөвеше гиггжек боланда маңа берен пентлери түйс хакыкы адыл патышаның пентлериди ахырын. Көп вагтам гечмедик ялы. Ики йылжагаз гечипдир. Җелалабат шәхериниң этегинде берипди шол пентлери. Хәзир велин, мени ийәйҗек боляр. Җелалабатда велин, какам айтмышлайын, мен онуң гөзүниң гөрежидим, билиниң куввáтыдым. Янына гадыр билен чагырып, гарса гужаклапды, маңлайымдан өпүпди. Мәхир билен гарап-гарап, гайта-гайта өпүпди. Җемагатың арасында эгниме элини гоюп: «Йүрегимиң сөйгеди, өйүмизиң дирегi, патышалыгың гелҗеги, гара гөзүмиң шугласы, неслимизиң шаны-шөхраты» дийип, озал хич хачан дилине алмадык хошаматлыгыны айдыпды, этмедик мәхрини эдипди. Җелалабадың этегинде, боз мейданда улы той тутупды. Бизиң үчимизем — менем, җигилерим Насрулла мүрзе билен Ымамгулы мүрзәни-де алкымында отурдып, багтыяр перзентлерим дийипди. Хә, ядыма дүшди, шол той тутулан ериң адына Бахар-Суфла дийилйәрди. Тойда өз ерине Эйран шасы эдип, мени гоюп гидйәндиги барада бейик перман жар эдипди. Соң хем мени хылват чадыра чагырып, икев отурып дана пентлер буйрупды. Ол пентлер хич хачан ядымдан чыкмаз, себәби дога барабар шол сөзлери бада-бат язып, тумара гаплап янымда гөтерипдим. Шол дана пентлер хич хачан хушумдан өчмез.

— Оглум, бизден өңки патыша Тахмасп Сефевиге гаравулы гүйчлендиргин. Онуң яшаян Себзевар шәхерине, асыл-ха онуң янына дел адам гойбермегин. Хелейимиң доганы-ла дийибем гатнашык ачаймагын.

— Велаятлара бизиң беллән кетхудаларымызы айырмагын, олара өңки ялы хормат этгин.

— Раятларыңа, айратынам чөлдәки чарвалара азар бермегин. Кеймир көрүнем адыны тутмагын, чагырса барма, гелсе кабулхана салма. О сениң чакың дәлдир. Онуң хөтдесинден диңе биз гелйәндирис. Догрусыны айтсам, ол бизлере-де әйгерденок. Ол ылахыдан ичен адам. Сен-ә сувлы әкидип, сувсуз гетирер.

— Эгер башга юртлардан лешгер чозайса, әхли

уламалара, кетхудалара маслахат салгын. Оларың пикирини билгин, маслахатыны алгын. Ёгса еке галарсың.

— Бидерек ере уруш этмегин. Гөчгүнлилик этмегин. Ягдайы болса ярашык, парахатлык гөзлегин.

— Огры-оррамса, гаракчы-галтаманлара эгер-эгер рехим эдижи болмагын. Көки билен көвлегин, көки билен ёгуна янгын.

— Өзге юртлардан, узак иллерден гелйән тәжирлер хем кервенлер билен мылакатлы болгун. Олары хорматлагын. Шонда сениң адыллыгың барадакы хабарлар узак үлкелере егер.

— Раятларыңы ынжытмагын. Кетхудалара дегишли хормат этгин. Адылсыз кетхудалара рехимсиз темми бергин.

— Вепадар, догручыл адамлары, ягны бизиң овшар неслимизе гуллук эдйәнлери белент тутгун. Оларың мертебесини гөтергин.

— Совгат-пешгеши, сылаг-серпайы ерликсиз пайламагын. Бизиң хазынамыза дегмегин, совмагын.

— Чыкдажың гирдежиңден артык болмасын.

— Ики динар жүбүңе дүшйәнчә, бир динар совужы болмагын.

— Үстүңе душман лешгери чозанда, ләкин, диңе шонда, пулуңы гысганмагын.

— Өвлүйәлере, метжитлере гөз эдип дургун, аладасыны этгин. Шу ише совук-сала болмагын.

— Үлкелериң ыгтыяр жылавуны өз элиңде мәкәм тутгун.

— Эгер Хиндистана гиденимизден соң алты ая ченли бизден перман болмаса, я нышан тапмасаң, онда өзүң патыша дерегине перман берибергин. Ыгтыяр сениңдир.

— Дөвлет ишинде эсасы маслахатчыларың Кадыргулы овшар билен Хажымухаммет бек овшар болсунлар. Шу ики пайхаслы яшула геңешмән бир перманам чыкараймагын. Олар ичинден от-ялын гечен хем агзына середилйән яшулулардыр.

Шазада какасының шол пентлериниң ызыны хушуна гетирҗек болуп отырка, чадырының эңсиси ачылып, ичерик түйс дайысы Лутфалы хан ардынжырат гирди.

— Еген, саглыкмы-гургунлыкмы? Бичак тукат гөрүнйән-ле!

— Ишиң гайтса, тукат боларсың-да.

— Хә, о дөнүк мерген тутдурмадымы?

— Вах, сыпдырдым-да. Шонуң үчинем какамдан ичигенч барыны эшитдим. Дүйнки маңлайындан өпүлйән оглы, инди онуң гөзүне доңуз болуп гөрүнйәр.

— Өзүңденем бар, еген. Ыгтыярында мүңләп кешикчи барка, сен ол дейюсы сыпдырыпсың. Инди дат бизиң гүнүмизе! Ызындан етип, дуран еринде чапым-чапым этмели экениң.

— Вах, элимден геленини этдим-ле. Пенжәме дүшен болса дуран еринде зенталак гылыч билен дограм-дограм этжекдим.

— Ханы, онда икимиз индики маслахаты биширели, еген жан.

— Инди маслахат галмады өйдйән дайы жан. Шол мергени гола салып, керчем-керчем этмесем, какамдан оңлулыга гарашман. Саңа-да, әхли гарындашларына-да жебир барыны берер. Хәли гөрен болсадың, какамың йүзүне эдил авы чалнан ялыды.

— Сен нәбелетми? Какаң Хиндистандан гелели бәри йүзи ачыланок. Хиндистанда оны жадыландыкларыны озал айдыпдым ахырын.

— Вах, Хиндистандан гелмедик болса болмаярмы!

— Еген, ене көне дердиң гозгады өйдйән.

Шазададан жогап болмады. Ол догруданам, көне дердини дайысы гелмәнкә-де дөрҗәп отырды, дайысы болса шол дердине ене дуз сепди.

...Какасы мундан ики йыл өң Желалабатда хошлашып, агыр лешгер билен Хиндистаның уҗундан гәдип угранда Рызагулы мүрзе какасының такдырына мүңкүрлик эдипди. Доланып саг-саламат геләйжегине ынамы ёкды. Лешгериң көп боланда-да, ят иллерде, нәбелет ёлларда улы дөвлете гаршы уруш эдип, рүстем чыкаймак аңсатмыдыр!

Огул билен атаның гатнашыгы адамзат дөрәли бәри чылшырымлы. «Атаң-энәң гөвни огулда-гызда, огул-гызың гөвни дагларда-дүзде» диен парасатлы сөз тотәнден дөрән дәл. Йөнекей, сада, өз зәхмети билен гүзеран гөрйән машгалаларда огул атасыны Худай дек сылаяр. Геңешсиз, маслахатсыз жыңкгам эденок. Перзенди өйленип өзбашдак түнекли болансоң, рыс-

галыны айрып, өз гүзераныны өзи гөрмели болансоң хем ата-энә болан сылагы кемеленок.

Эмма харам дөвлет йыгнан машгалаларда гара небис хемме затдан өңе дүшйәр, капырлыгыны эдйәр. Онда-да, гараз, ата оглуның аладасыны этсе-де, оглуна хемаятлар этсе-де, хер бир ишде голдаса-да, оглуң йүреги атанынкыча болмаяр, пес боляр.

Мундан ики йыл өң Хиндистана уграп какасының энтек гарасы йитмәнкә Рызагулы мүрзе пыглыны-пәлини үйтгедип уграпды. Ил гөзлүгин шазада какасының гелмели ёлуна серетсе-де, чапарлар геленок-ла, атамдан нышан ёк-ла дийип, налан болса-да, такдырдан дилеги гайрыды. Гара небисми, я шейтанмы, я-да патыша тагтының өвүшгинними, онуң бөврүне дүртгеләп, хер җүре эрбет арзувлар этдирйәрди, какасының шагаллара шам болмагыны күйсейәрди. Педери Хиндистана гидели бәри иң якын маслахатчысы, сырдашы какасының табшыранлары дәл-де, кичи дайысы болупды. Гүнлериң биринде, инди шунча айлап чапар гелерине, перман гетирерине я үйтгешик хабар гелерине гараша-гараша дагды болуп отырка:

— Еген, яш башыңа күлпет барыны ягдырып отырмың? Эйгиликми? — дийип, ол әвмәнрәк, алңасамаз дивана гирди. Егса Рызагулы хем какасының гөрелдесине эерип, хем онуң габшырышы ялы диванда, арз соралян жайда иң якыны биленем ресми әхеңде аграс гүрлегенди. Какасының янында мыдама лал ачан ялы бу дайысы егенини кәнбир әсгермежек, сана-да урмажак болуп дур.

— Какамдан үч ай бәри нам-нышан ёк. Какамың җүр кишидигине болса өзүң белет. Гиден бадына Лахоры алдым диен перман гелди-де, гуя гачан ялы болайды.

— Нышан болмаса, багрыңы паралабермелими? Яш йигидиң вагты хош, көңли шат болмалыдыр. Сен тапар-тапмазларданам-а дәл. Какаң болмаса, мәхрибан дайыларың сениң өңүңде гол говшурып дур ахырын.

— Какам бир бела учраян болмаса ягшыдыр.

— Чакың догры ялы өйдйән, еген жан.

— Нәме? Хабар бармы?

— Йырак ериң хабарын аргыш гетирер. Мыш-мышлар-а бар.

— О нәхили мыш-мышлар? — дийип, шазаданың йүзи бозарды. Гашы чытылды.

— Хинди гәжирлери гелипдирлер, Машада.

— Хава, ызыны айтсана!

— Ине, шолар айтмышлайын, Недир шаның лешгерлери-а Хиндистаның патышасы Мухаммет ша куллеекув эденмиш.

— Дайы жан, какам гиденде-де өз сапарына о диен ынамы ёкды. Енериң диен тамасам ёкды. Уграмаздан эң кән икирҗиңленипдем. Какамың халатлыдыгыны-ха сенем билйәң. Ол басылҗагыны өңүнден анса-да, гараз, багтыны сынамак исләндир-дә.

— Гумансыратма, еген! Хиндистан ялы улы хем гүйчли юрт бармы? Ол ерде-де какаң ялы өзүне мен дийән эрлер гыт дәлдир. Хиндистан патышасы сөвеше чыканда мыдама ики я-да үч мүң урушган пил хем-де он мүң зарпдан билев чыкяр. Оларың өңүнде дуруп билйән ёк. Инди сен бериң алҗырама. Какаң бу юрдуны бериң гидерәйме. Егенҗигиме шоны ятлаяйын дийип, янына гелдим.

— Онда инди мен нәтмели? Нәмеден башлайын, дайы жан, маслахат бер-дә?

Дайысы җогабы перт бермеди. Егса җогабы өңден нагтды. Отуз йыл бәри нагтды. Ол отуз йыллап Недире болан китүвини йүрегиниң кыркынҗы гатында гизләп йөрди. Юмругы, аматлы пурсада гарашып, еңиниң ичинде дүвүлгиди.

Нәтжек. Дүнйәниң, бу яланчының шейле бир эгрем-буграм ёллары бар, чыкмасы четин көтеллери бар. Оны хич кес доградып билмесе герек. Адам бар — ниет бар. Хер кес өзгеден өзүни акыллы сайяр. Хер кесиң өзгелерден бейгелеси гелйәр. Хер кес өзүниң бейлекилерден асгындыгыны боюн аласы геленок. Шонуң үчин, ол асгындыгы үчин, икинҗи, үчүнҗи, дөрдүнҗи.. онунҗы дережелерде ишлейәр-де, бирденкә, майы геленде, хәлки өзүнден өкдәниң, Алла тарапын танапындан чекилениң аягындан аслышып, оны ере дүшүрҗек боляр, өз дережесине дүшүрҗек боляр. Шол ниетине етмек үчинем шол бетха хич хили бет пыгыллардан гайтмаяр. Мысалы узакдан гөзләп дурмалы дәл. Недир ша, энтек адыгманка, энтек дереже барада деп-душларындан сайланманка, Бабалы вердиң ханы, көпи гөрен, мекир, адам тангыр Бабалы

Көсәнин (көселер есер болярлар) өз йөнекейже нөкеринин бири Недиргула сыны отуряр. Ол өз бу жуван нөкеринин шахусер акылына, гиң пәхимине, тиз тапгырлыгына, герчек догумына, кенекси гөвресине, төвекгел топулышына, эржел юмушчылыгына, иң бәркиси, назымлы, овазлы сесине сарпа гойяр.

Өз огулларында ёк шалык хәсиетлерин эеси бу нөкерине Бавердиң ханы Бабалы Көсе илки иң кын юмушлары буюряр. Душман галаларының кастына иберйәр. Недир еңип гелйәр. Чозуп гелйән ордаларың өңүнден чыкаряр — Недир ордалары пытрадяр. Геңешлере-төвеллалара иберйәр. Недир гечгел кишидигини субут эдйәр. Көсәниң буйран иши чалт хем чулум битип дур. Соң оны — өз садык нөкери, йигрими ики яшлы Недири хатда Ыспыхана патыша Солтан Хүсейниң янына-да пынхан юмушлар билен иберйәр. Өз огулларыны иберәенок. Элбетде, өз перзендиниң экабырлыгына ынамы ёкдур. Назаркерде, сыратлы, эдеп-экрамың өйжүги, назары өтгүр жуван Недире патышанының сыны отуряр. Көп тыллалар хем халат-серпай билен сылаглап ызына иберйәр.

Чакында ялңышмадык Бабалы Көсе тиз вагтдан өз улы гызыны өз йөнекей нөкерине улы той тутуп, никалап берйәр. Соң икинжи гызы Гөвхершады никалап берйәр. 1723-нжи йылда гайыны өленсоң болса, Бавердиң ханлыгына Көсәниң огуллары дәл-де, гиевиси Недир эе болды.

Кakасының өз огулларыны кемсидип, әхли ыгтыяры, мөхүрли йүзүги, кетхудалыгы гиевисине табшырмагы Көсәниң огулларының хем ага-инилериниң ичинде китүв, багрында берч дөретди. О китүвлер отуз йыллап, ичлеринде ятып, ынжалык бермедилер. Аматлы пурсада гарашдылар. Шейле-де болса, төвекгел, пәли белент Недириң ыкбалы гөтерилмек билен, Көсәнин огулларынынкы песелмек билен. Лолы дүнйә өз пиримлерини суңшуряр. Недир нәче бейгелдигиче, онуң аялының доганлары шонча-да онуң аягындан берк аслышярлар, огрынча аслышярлар, онуң хер әдиминде бадак салярлар. Көсекилериң эллери билен булагайлык туташдыряр лар.

Огрынам болса, догрынам болса, Недире бу хоккалар аян. Йөне жуван Недириң пайхасы онуң гечиримлилигинде. Ол көп гезеклер гечиримлилик эдйәр, көп гезек даш билен ураны аш билен уряр. Бейгелдигиче-де Көсәниң күтек хем гиррик огулларының әзенегинден чекип, яны билен сүйрейәр. Олара онбашылык, йүзбашылык, соң-соңлар мүңбашылык везипелерини берйәр. Көсәнин небересиниң, өз гарындашларының гужурлыракларыны велаятлара кетхуда эдйәр. Өз ага-инилерини-хә гапдалындан асла айранок — күрчи башы, чархчы башы, диванбеги, ишик агасы, серкердиган, везир, векил эдип беллейәр. Шонда-да әхли гарындашлары өз медеткәри Недиргулыдан нәгиле. Гуванаймалы ялы. Эгер Недир болмаса, олар хич ахырын. Йөне бу ерде гөриплик билен гара небис хөкүм сүрйәр. Гара небис хеммесиниң ичини йыртып баряр. Гара небис адамың гөзүни гапып, доганы догана, оглы атасына, атасыны оглуна ганым душман эдйәр. Адамының иши гайтжак болса өңи билен гара небсиниң гулы болар экени.

* * *

Недир шаның он алты сүтүнли, гиң тутумлы, төвереги өрме тор билен хем сувлы гиң хендек билен гуршалан, дашы үч мүң сербазлы чадыры кабулханасындан буйруклар ягярды.

— Переңли хекими чагырың! Ыспыхандан иң өкде суратчыны гетириң!

Недир ша хекиме ярасыны гөркезди, суратча болса ёлда өзүни түпеңлән мергениң жикме-жик кешбини хем үйтгешик нышанларыны айдярды. Өзи годалак, йүзи сүйнмек, гашы бүрмек, бурны гамма, гөзи мөле, гамзасы өтгүр, сакгалы чөпүр, мурты жайты, сачы сырылгы...

Суратчы шаның агзындан чыканлары кагыза гечирип, патыша узатды.

— Ханы, йүзүндәки пешехорда ызы? — дийип, патыша сураты гахарлы зыңып гойберди-де, өз гахарына өзи өкүнип, мергениң маңлайының саг тарапында пешехорда ызының бардыгыны айтды. Кемтеңңе ялы пешехорда ызының бардыгыны айтды. Кемтеңңе ялы пешехорда сон, патыша шол сураты ма-кәс такыкламалардан соң, патыша шол сураты ве әхли велаятлара куллап, үч йүз нусга чекмеги ве әхли велаятлара иберип, шу мергени тутуп, өз хузурына гетирмеги буюрды.

Онсон патыша дилдүвшүкде эли бардыр өйдйән ики саны сердары, насакчыбашыны ве үч велаятың хөкүмдарыны тутуп гетирмеги буюрды. Бу ишлерден соң гизлин сырлар чадырына гечип, әхли эмелдарларыны екән-екән чагырып, гысажа салып башлады.

* * *

Хәли даңлак эртир намазыны окап, Кеймир билен Недир гадырлы хошлашдылар-да, соң хем тә Хабушаның чатрыгына барянчалар биле гитмеги макул билипдилер.

— Көртеке, сен Хабушаның ёлуна-да, өзүне-де белет, үстесине-де Нусайлык ишиңем бар ялы.

— Хава, тәжирлер билен алыш-чалыш гүррүңим бар. Маслахатыңам говы, ховлукмасаң ёлда гүмүр-ямыр эдер барарыс, онсоңам бу бахар паслында Хабушаның илерси-гайрасы гүл-пүрчүкдир. Говыны гөрмегем парз дийипдирлер.

Кеймир юмшуның битенине йүз муң шүкүр этди. Я Недир Дагыстана ховлукмач гидермен боланы зерарлымы, я-да пешгеш берлен Мелегуш Недириң башыны айладымы, гараз, Кеймириң шахиншахдан эден дилеглери битди. Онуң эсасы дилеги өвезаламана гиден яралы болуп, гызылбашларың элине дүшен Мерет Лабыр диен сердары бошатмакды. Недир: «Сизиң текелер бизиңкилере гүн береноклар, хәли-шинди галаларымыза хем кентлеримизе чозуп, шер агтарярлар» дийип, бахана аражак болуп ырсарады. Кеймирем текелер кейпине, өз мейлине аламан эденоклар, сизиң кентлере аралашмак хыялам ёк. Бизиңки диңе өвезаламандыр, гызылбашларың аламанлап, сүрүп әкиден есирлерини бошадып, илине говшурмак үчин эдилйән аламандыр, оңа-да өвезаламан дийилйәндир. Мен шу өвезаламанам о диен оңлап барамок. Гөзел шахымың хузурына гелип, есирлерими дилесем сен ёк диймерсиң-ле. Йөне сенем көшкден тапып болярмы?! Сорасаң-идесең ордасының өңүне дүшүп пылан ере энди болайяр дийип, шаны угруна ковды.

— Гитсем, доланян ахырын.

— Сен гелйәнчәң есирлеримиз эййәм гул базарына дүшйәр.

— Сениң шу Мерет Лабырыңы бошадайын. Бейлеки есирлериңем берейин. Йөне бир шертжагаз бар.

— Айт. Бизден битжек ишиң мүшгүли болмаз.

— Мерет Лабыр менде гуллук этсин. Өни билен оны мүңбашы эдейин.

— Онуң ярасы агырмышын. Энтег-ә гөремок. Өзүне берин дүрсесин. Соң оны разы этмек мениң билен. Өз-ә кесирдир велин.

— Мен нөкерлерими хорлаян дәлдирин. Сизиң текелерденем бәшлән үчлән нөкерим болмалы. Гөклеңлер ынха, мениң даянжым. Оларың сердары Ханалы бег ширлериң шири. Ол батырларың батыры. Дийсең вепалы. Жынувлы. Чеежан. Онсуз мен гымылдап билемок. Кә он, кәте он бәш муң нөкериң сердары.

— Мерет Лабырам гажымалдыр, гөрерсиң-дә.

— Бә, Көртеке, сениңем боляр диениң үстүнден бардым-ов.

Эзиз адам башымыза тәчдир, тәч,
Мусулманың гөвни достлуга мәтәч.

— Көртеке, сен есирлериңи шу гүн гайрак ибер. Олар Бавердиң үсти билен гечселер, ёл аңсатдыр. Сенем мениң билен гидерсиң.

— Бе, бе, менем мүңбашы эдинәйжекми?

— Биз саңа айтдык ахырын. Дагыстана барян. Биле бир гүн ёл йөрәрис. Гөвүн посуны ачарыс. Янымда сен болсаң йүкүм еңлейәр. Хабушаның денесинде хер ким өз ёлуна. Сен-ә Хатапгалаңа, менем жең-галмагала. Шу гезек Дагыстаның дагларыны башларына юмурман гелмерин.

— Ене ганы ган билен ювжак боляң-ов! Сениң шол улы пәлиң-дә! Мундан отуз йыл озал Хывадан гелйәркәк хем шу пәлиңди.

— Башыма дөрт жыгалы алтын тәч гейдирен шол улы пәл дәлмидир? Дүнйәниң ярсыны раятым эден шол улы пәл дәлмидир? Дөвлетлериң әхли генжи-хазынасыны элиме берен шол улы пәл дәлмидир? Хиндиниң, овганың, арабың, гүржиниң, эрмениниң, Хываның, Бухараның, Хәзирбейжаның патышаларыны мениң аяк тозумы өпмәге дыза чөкерен шол улы пәл дәлмидир? Улы пәлден хенизе ченли зыян гөрен ерим ёк. Улы пәле тоба-тагсыр диййәнлер пәвхелердир. Биз

болса йөржен-йөрженлигимизден, кичи пәле тоба-тагсыр дийип гелйәндирис.

— Ил агзы кераматдыр. Пәлиңи пес тут дийилйәнинем бир себәби бардыр.

— Онда «Кырк йыл мая гезинчәң, екеже йыл нер гезгин» диен накыла нәхили дүшүнмели?

— О накыл ар-намыс барада, башыңы чарап билмек барада.

— Ана, үстүнден бардың. Өз башыны чарап билмейәнлер, өзүни оңармаянлар, полалар-подуллар, ларпүлер, варрыклар-порруклар, пөвхелер-махавлар, сөмпүлер-сөлкаклар-горкаклар пәлини кичи тутяндырлар. Себәби, оларын элинден пох геленок.

— Аязхан, чарыгыңа бакарак!

— Мен огланкамам өйүми эклейәрдим. Олтанлы чарык геен дәлдирин. Огланлыкдан деӊ-душларыма диенними этдирендирин. Энем пахыр: йигит утанжаң болса бахасы бир көпүк, гыз утанжаң болса бахасы мүң шәхер диерди. Өзүни оңармаянлар утанжаң болмяндырлар.

— Гаты гөрме, гөзел шахым, бу меселеде икимиз жыныммыз жыңкырышанок. Улы пәл билен бизин ишлере бай болдуң, хайыр ише вай болдуң.

— Көртеке, өте гитме. Ләкин, диңе сен бизиң ружумызы авлап билйәң. Егса-ха...

— Растыны сөзле дийип табшырян өзүң дәлми?

— Сен тархансың, сен тәрхан. Нәме, голтугыңдакы тарханлык хаты улы пәлимизиң мивеси дәлми? Көп сөвүде гуш гонар, багтлы кишә сөз гелер. Дийибер, енжибер, икимизден өзге хич ким ёк. Тархансың.

Шаёлуң гин чатрыгында ики назаркерде, ики худадат хошлашып, херси өз ёлуна рована болды. Кеймир бедевиниң йүзүни Хабушана барян даг ёдасына өвренден йүки енләв ялы болды. Онуң пикириче, ишиниң угурлы боланы үчин, есирлери бермәге Недири о диен кынчылыксыз ыраны үчин сүңңи еңләп ялы болды. Догрусы, ол бу битирен улы ишине буйсанярды, йөне бегенжини дашына чыкаранокды.

— Ханы, Аннам, ёл кес бакалы, нәме бейле дымың? — дийип, ол өз ёлдашына мылакатлы йүзленди.

— Ай, шу Мелегушы беренимизе гынаныл гелйән.

— Гынанма, Аннам. Бедев иш битирип билендир.

— «Гавун габыгындан таналар, бедев — сөбүгинден» дийдин велин, залым Недир бир йыршард-ай. Егса Недир шаның йылгыраныны гөрен ёкмушын.

— Нәтжек, дилегчи болсаң, гөвнүнден турмалы боляң. Недир ша бедевем халаяр, гавунам, өз агзындан эшитдим, ол Балхы гавуны, Дурунгер гүвүсиниң палавыны, онсоңам каремханасыны, онда-да Бану-Шовкы диен бир кенизини халаярмыш. Ол, белки, гавун диенимe йылгырандыр.

— Җанавар Мелегуша зерли эсбаплары гейдирдилер велин, бәгүл ялы болайды. Бейле овадан хем шаплашып дуран эсбаплары хачан гикип етишдилеркә?

— Эй, Аннам. Олар бу ерде тикилен дәл. Олар хинди уссаларының тикени. Недир ики йыл мундан өң олары олҗалап гелди.

— Кән олҗа гетирипдир диййәдилер велин, шолардан экен-ов.

— Хава, хава. Диңе алтын зерли хем алтын, күмүш, гөвхер, зүмеррет, пөвризе, лагл билен нагышланан эерлер, үзеңңилер, жылавлар, гөвүсбентлер ики мүң дүйә йүкленип гетирилипдир.

— Бай-ба! Хер дүе элли ат эсбабыны гөтерсе, уммадан чыкжаг-ов.

— Аннам, таланан олҗаларың хетди бар-да, хасабы ёк. Айдышларына гөрә, йигрими мүң дүе билен йигрими дөрт мүң гатыр диңе гызыл, күмүш, якут, лагл, жовахыр ялы җәжеклери йүкләп алып гайдярлар.

— Онда-да залымың дойдум-долдумы ёк.

— Җәжеклериң ышгына дүшен өзге эхли зады унудяндыр, Аннам.

— Кеймир ага, мен көшкде Ашыры гөрдүм. Ол шаның тиредеши Ашур ханың аттутары хем иң ынамдар чапары.

— Гүрлешибилдиңми?

— Саламлашдык-ла. Сабырлы хем гургун дийди. Саңа көп догай салам иберди. Сениң билен гөрүшүп билмейәнине нәлер гынаняр велин, алажы нәме? Йөне Сабырлы сени көшкде узакдан гөрйәрмиш. Зенан-да Чадырлы, чапразлы. Дашда-ичде душубам билжек велин, сырын эшгәр боларындан чекинйәндигини айтды.

— Чекинйән болса, таң эдйәр. Берекелла. Сып сак-

ламадан кын зат бармы? Көртекәни танаяндыгыны билэйселер, жәхеннеме ибэрлер.

Ашырам, Сабырлам кибтимизи гысып ядадык диййәрлер. Сазаклы-четили, бугралы-маялы, овлаклы-гузулы өйлары күйсейәндиклерини айтдылар. Ашыр өз ханының жаныны горап, илден-иле айланып йөрмүшин. Машада, өйлерине кәвагт юмуш билен гелйәрмишин.

— Илини күйсемез ынсан болмаз. Адам догана ерини күйсәр, ит — доян ерини. Ашыр икисиниң көшгүң ич-дашында говадаклашып гулакларыны габардып йөрмелери ялы парз иш бармы?

— Ай, Сабырлыдыр-да, Балгуйыны, дең-душлары екеже гөзүм билен гөрэйсем, арманым ёк дийип хамсыгяр.

— Адамда арман түкенмез. Сенем бир гең киши. Акыл-хушуң ганыматмыка өйдйәрдим велин, гайтам ол икисиниң дердини өлчерипсиң.

— Гөвүнлик бердим-ле. Онсоңам Сабырлы хәки бир йүрежигини айдайяр. Адамсы икисиниң битирйән ишиниң кичи-гирим дәлдигине говы дүшүнйәр. Ол инди өңки садажа оба гызы дәл. Ики сөзүниң бири илим, юрдум. Үстүңизи гызылбаш гапыл басмаз ялы шунча ысырганяс, гулагымызы габардяс велин, шонда-да әдимизиң яңян ери болайяр дийип, ахмыр эдйәр.

— Ол икисиниң битирйән ишини өзге хич кес башармаз. Ил-гүнүне хызмат этмегиң согабы хажа гидип гелен билен деңдир. Еди аркасы билен ялканар.

— Кеймир ага, олары улы алада гойян шол аркада. Өзүмиз оваррам диййәрлер.

— Зүряды нәче оларың?

— Ики огул. Шолары оба атарайсак диййәрлер. Есирлериң арасына гошуп ибержегем болупдырлар.

— Бейле ач-ачанлык бормы, намартай?! Оба баралы, Алажыны онсоң эдерис. Сыр билдирмежек болмалы.

— Кеймир ага, Сабырлы харемханада болан бир гең ваканы айтды велин, ынанар ялы дәл.

— Ери, бакалы. Ёл кесишини гөрели.

— Шаның говы гөрйән тулаларының бири онуң Хиндистандан гетирен Тагты Тавусының әхли гөвхерлерини гопарып өтәгидипдир.

— О жәжеклери алдыран болса, Недириң жаны чыкандыр. Шол ал-яшыл жәжеклери чагаларынданам илери гөрйәрди. Сен үнс бердиңми, Аннам, шу гожа халына, әллиден агансоң хем лолулар ялы үст-башыны лагл-мерженден безәпдир. Бизиң обаларын чагажыклары ялы ики голундакы яп-ясы бәзбентлерде-де гөвхерлер, зүмерретлер йылп-да-йылп. Хә, онсоң?!

— Сабырлы айтмышлайын, Недир ша ол овадан гырнагы гул базарындан бир хинди тәжиринден сатын алып, кенизлериниң арасына гошупдыр. Перизадың гөрк-гөрмеги, нәз-керешмеси Недири бент эденмиш. Бейлеки аялларындан, гырнакларындан дашлашып, көпленч хинд ханымының гужагында ятанмыш. Бир гиже Недир шол кенизиниң янына серхош, мей-мест халында баранмыш. Айшы-ашратдан соң сүйжи ука батмазмы! Хинд ханымы Недириң голтугындан хазынаның ачарыны чыкарып, онун суратыны шарт-шурт чекәгеде ачары ене еринде гоянмыш. Эртеси май тапыбам шол суратлы кагызы өз тәжирине етирип, ачарың нусгасыны ясадыпдыр. Ай айланяр, гүн гечйәр. Недир ша гыссаглы сөвеше гидйәр. Шонда хәки хинд ханымы ызында онуң хазынасыны ачып, Тагты Тавусы тапанмыш, ондакы иң гымматлы гөвхерлери сөкүп алып, бир ёл билен өз тәжирине беренмиш. Недир гелйәнчә тәжир даг ашмазмы?! Геленсоң болса, хазынасының талананыны билип, хинд ханымының бокурдагындан япышяр. Ханым шаның гашында өрән мерт дуруп, онуң гөзүндәки гахардан, йүзүндәки газапдан, дилиндәки зәхерден, айпалталы желлатлардан гыпынч этмән шейле диенмиш:

— Эй, Недир ша! Тагты Тавус бизиң ватанымының намысыды. Мен ватан намысыны азат этмек үчин өз намысымы еле совурдым. Мениң ниетим пәк, мен өз арзувымы гөре алып гитмедим. Эй, Недир, сен бизиң өйүмизи вейран этдиң, ялңыз гөвхеримизи-де элимизден гаңрып алдың. Эгер саңа хыянат эден болсам, онуң дерегине әзиз ватанымын аманадыны гайдып алдым. Худая шүкүр, максадыма етдим — ватанымың ар-намысыны горадым.

— Өлдүриң! — дийип, ша газаплы гыгыряр.

Гана боялан гыз иң соңкы деминде ватан барада шейле нама айданмыш:

Сең угрунда гурбан этдим бу жаным,
Гайгырмадым намысымдыр, гүл-ганым.

— Аннам диййән-э, хинд ханымам бизин гызларча бар экени.

— Ватаныны намыс астындан чыкармагы нийет эдиниң, Хиндистан ялы ерден йөрите гелшини дийсене.

— Халал машгала шейле болар, Аннам. Халал ийип, халал гезйән адамлардан халал чагалар догяндыр. Ажап, әзиз машгала экени. Залым Недир ша муны маңа сыздырмадам.

Аннам ёл кесйәрди. Ол ене көшкден эшиден гүррүңлеринден башлады. Кеймир болса бедевиң үстүнде мымырап хәсини берип барярды. Кеймир ядарча-да болупды. Шахиншах билен нәче гүндүр сөхбетдеш болуп, онуң билен жеделлер гурды. Кеймириң гөңүмел сөзүне шаның йүзи ажанда өйкесини язаймак аңсат дәлди. Дилегчи боланы үчин Недире ярайжак гүррүңлери тослап, айлавлы тилсимлер гуруп, эҗир барыны чекипди.

— Бизиң иллерде арпа орагы дүшендир, бу ерлерде болса яз яңы гирен ялы — диййип, Аннасейит төверегине середип доюп биленок.

Керемли дагларың өврүмли, өвүшгинли, мүң дүрли мивели жүлгелериниң ичинден барян ики атлының икисем ыссының ызда галып, салкынлык аралашмагы кейплерини гөтерди. Аннасейидиң бурны хоштап ыслары алярды. Йөне оларың керкавың, арчаларың, боржагың, ажы ёвшанларың, енеки отларың дөредйәндигини велин биленокды. Дем алмак аңсатлашды. Айлавлы ёлларда дагың керт кемерлери атлыларың саг тарапыны тутанда дашлара сиңен Гүн ховурлары ызына чогян ялыды. Ёл башга тарапа эгреленде велин, хова ене еңиллешйәрди. Үргүн чәгәниң әхли хәсиетине белет Аннасейит жүлгелере, дерелере, кемерли гаялара, ёкарык гитдигиче гүрелйән арчалара өрән сынчылык билен середйәрди. Геңенайы гудратлары белләп, соң обада илдешлерине гүррүң бермек хыялыны эдйәрди.

Аннасейидиң гөвнүне жүлгәниң ичиниң ховасы дуры болаймалы ялы велин, ызгарлы топракдан, парт от-чөплерден, тер япраклы агачлардан, йүзи гүлләп дашлардан, харсаңлардан, саг-у-солда шилдирешйән чешмелерден чыкян, йөне гөзе илмейән бугмы я чаңмы кә ерде эрбет дымыклык дөредйәрди.

төверегине ялт-юлт этмән, агыр ойлара батып баряң Кеймир болса бу дымыклыгың сыртының чөпүниң бардыгыны, ягыш ягаймагының әхтималдыгыны сызярды.

Кеймириң бу пикириниң тәсири Аннасейидиң бөврүне дүртдүми-нәмеми, ол асмана серетди. Екеже булудам ёк. Бирденкә-де бирже дамжа пат эдип, өң яңыны тозатды. Икинжи дамжа пат эдип, яңагына дегди. Гең галып, ене ёкары серетди. Булут ёк. Чалымтык думана меңзеш юкажык киршени-чаңы сайгарды. Бейле юкажык киршенден бейле улы дамжалар чыкмаз-ла диен ой билен ызына гаңрылды. Гөрсе, ичи сувлы ап-ак булут өзлерине бакан сүйнүп гелйәр.

— Кеймир ага, чабга-ха гелйәр.

— Бахар ойнаяр дийсене. Нур сепелейәр дийсене.

— Бир дулуш ере атаймасак сүллүммай әзиләймәли.

— Тилкидир даш ягмаса боляр-ла — диййип, Кеймир дымды. Аннасейит өз халыпасының бир затлар айтжак боляныны аңып, көп диңширгеди.

— Тилки билен даш ягмаса боляр диййән. Недир шаның дүйшүнде онуң башына бир гиже тилки яганмыш, ене бир гиже даш яганмыш. Оны хем маңа ёрдурҗак болды.

— Ери, онсоң, ёрдуңмы?

— О гүррүңиң ызы көп, ериң гиңинде айдарын. Аннам, ягышдан гачмагын. Ягша йүзүң тутсаң — йүз гүн, элиң тутсаң — элли гүн ягармыш. Түркмен ягшы нур билен деңейәндигини билйәң ахырын. Хабушанам инди даш дәлдир.

— Атлара бирки гамчы чалаялы.

— Чабганыңам леззети кәндир, Аннам. О леззетден гачмалы.

Яшулының дийши ялы, пат-патың соңы гүввүлдә язды. Асманың бужагы чөзүлди. Бирденем тапба диңди.

— Эзилдиг-ов, Кеймир ага. Инди букурак ерде от якып гурунайсак кем болмазды, атлара-да ийм берерче боландыр.

— Хо-ол өңде дагың дүйбүнде Хабушан чаңжарып гөрүнйән ялы-ла. Ханыңкыда дүшләрис. Кеймир агаңы шахиншахың гонагы хөкмүнде ики бүкүлип

гаршылаярлар. Кеймир аганда Недириң тарханлыярлыгының бардыгыны булар сомламасагам билйэндирлер. Сесъетимде дүшләп, от якып, ажы түсса болгулянчак бу ханынам сөвүш эдишини гөрели.

— Кеймир кака, Хабушаның ханы тэзеленипдир диййэрдиң. Муны говы танаярмың?

— Энтег-э бири-биримизи танамзок. Мен танамагым деркар дәл. Кеймир какаңы олар танамалы ахырын. Шол бесдир.

— Кеймир кака, дийшиң ялы, хонха, өңүмизден чыкып гаршылаярлар. Бизе тарап гелйэн отуз-кырк атлы дагы бар.

Мелегүшүң бегенжине Недир өңден чапар иберэйдимикэн? Инди гаррансоң йүреги юкалайян болмасын. Гөвнүми авламак исләндир-дә. Хабушаңа баранымда гүнбатарсындакы улы гонамчылыкда эжесиниң губурының ятандыгыны, шонуң башужунда аят окап гечмеги хошлашанда яңзыдыпды. Өзүниң эйләк гечендe-де, бейләк гечендe-де, Нусайдыр Пөвризэ кейп чекмэге барярка-да, ёлда Хабушанда йөрите дүшләп, эжесиниң башужунда аят окаяндыгыны, диңе шу гезек өңден иберен ордасының ызындан етмек үчин алнасап, совлуп билмейэндигини айдыпды. Кеймирем Недир ша энтек Хывада гулка, эжеси болса базарда сатылан гырнакка шол ерде вепат болуп, догдук Хабушанына көп йыллардан соң гетирилип, яңадан жайланан пахырың башужунда аят окажакдыгыны Недире айтса-да айтды велин, түркменлериң өли аятдан доймаз диен адатына эерип, оны соғап үчинем битиржекди.

— Агайы Кеймир, эссаламыалейкүм! — диййип, муртуны пеззерип дуран бир яш адам бейлеки атлылардан хас өңе сайланып, атдан дүшмән ики элини узадан бадына, Кеймириң ялына арпа орагы дүшди. Себәби, бу салам берен эдилжек арпа дессеси ялыды. Онуң гөзлериниң чыра ялыдыгыны, беземен гейнүвлидигини, гейим-эшигиниң алтын-күмүш жәжегинден долудыгыны Кеймир соң гөрди. — Хош гелипсиз, бизиң иллере! Аллаха-да гурбан, гонага-да гурбан! Буйруң! Бизиң өйүмизе баралың!

— Валейкимэссалам, Гулалы хан! — диййип, Кеймир чаршагыны чөпүрли чаршага гарды. — Хабушаның тэзе хан белленипдир, көп ...

эшитдик. Дийлешиклерей белен: экеви — дийип, якиси атларыны гошуп сүрүп гидибердилер. Өңде дуран гызылбаш атлылары ики бөлүнип, ёл бердилер-де, ызда галып, гараба-гараба сүрүбердилер. Кеймириң бу арпа дессесиниң хопул-сопул гөвресинден, күлжүмек роюндан чак тутуп, онуң гөтеримдигини, чыгрының гиң дәлдигини, өвгини бичак халаяндыгыны аңды-да, нәбелли адамың гөвнүни йыкмажак болуп, голтугына гарпыз бермек билен болды.

— Сизе көп азыз хан диййэрлер, Гулалы.

— Догруды? Шахиншах-да эйле дийди?

— Сизе берекетли хем чөрекли хан диййдилер.

— Догруды? Шахиншах-да эйле дийди?

— Сизе адыл хан диййэрлер. Ылымлы, данышмент хем батыр кишилериң өйүне зыярата баряр диййэрлер.

— Догруды? Шахиншах-да эйле дийди?

— Сиз мени ягшы танаяңызмы?

— Данышмент Кеймири, батыр Кеймири ким танамыр? Оны шахиншах-да таныр, Мехди хан-да таныр, топчыбашы-да таныр. Хер Новруз байрамында шахиншах сизи хормат билен чагырыр. Сиз шахиншах адамсы. Сиз Худадат адам. Сизиң алныңыза Алланың мөхүри басылмыш.

Гулалының бу өвгүлерини эшиден Кеймир арпа дессесиниң хук дәлдигини, чоча дәлдигини, даш кеcбине гөрә дәлдигини аңды. «Хаъ, дейюс, хокгабаз экени. Эййэмден дашыма чөп айлажак боляр, угумы екележек боляр. Гөрйэс-дә, йыдамлыгын саманхана ченли болаймаса».

Кеймир билен Гулалы ёлбойы бири-бириниң угуны екеләп-екеләп, белент дервезели, белент диварлы, дегре-дашы гиң хендекли гала гирдилер. Атдан дүшдүлер. Хан гонакларыны галаның төрүндәки хүтдүк жая мүрәхет этди. Кеймирдир Аннамың күртдүрип дурушларыны гөрүп, Гулалы хан гонаххана шол ердедир, диййип, ене элини узадып, өзи өңе дүшүп уграсоң, гонакларам йөрәбермели болдулар.

Кеймир режэн гең дәлдигини аңды-да, бу Недириң шаоюнларының бириндир өйтди. Егса Недир ша билен бу желегайларда дыз дегишдирип отурян адам, бу бужагаз кент ханының үлпети Кеймире хасапланян ... ыныда демини алмага-да ... дәл.

гайраты чатмазды. Кеймирин битинин бурнунын гаванына эшидәйсе, Недир буларың башына ахырзаман индермезми?! Недирден бидин эдилйән пыррылдак болмалы дәл. Соңунам гөрүберйәс-дә.

Недир сынажак боляндыр, горкузжак боляндыр. Эдил өтен йылдакы мыхманлайшы ялы ёлунда нөкер букмаса герек. Гөврүмини гин тут, Көртеке! Шүкүр — канагат, Көртеке! Шүкүрли баша нур ягар, нәшүкүр баша даш ягар. Недир шу ерде алжырадып, сынап, индики душушыкда яңсылажак боляндыр. Ол өз беглербеглерини, сердарларыны, хатда акылын өйжүги мүрзелерини-де шонун ялы ховплы пурсата салып, ойнап, соң хешелле какарды.

Кеймирин чакына гөрә, Недирин бу ойнундан Гулалының хабары болмалы дәл. Шахиншах өз ишлерине булар ялы кент ханжагазларыны гошмаяр, булары гарынжача-да гөренок. Шонун үчин Гулалынын гара чыны.

Өңүрти Гулалы, онсоң Кеймирдир Аннасейит гаранкы хүтдүгиң босагасындан этлән бадына ичерде букуда гойлан бир топар гызылбаш гүпүрдешип, Кеймирем, Аннасейидем саманын үстүне йыкып, ур-тут гандалладылар. Сөгүнч, хайбат көпелди. Кеймир Гулалынъ шунча чагырса-да, ондан сес-седа чыкмады. Гараңка гөзлери өвренишсе, эййәм гүйлүнги ятырлар.

— Аннам, шахиншахың бу ойны-ха хас гөдек гөрүнйәр.

— Оюн-а меңзәнок. Донумыз бичилен ялы-ла.

Арпа дессесиниң өз элинден гелжек иш-ә дәл бу. Бужагаз ханы юмшадаймаса ол ур дийсе өлдүржеклерден, телпегини гетир дийсе, келлесини гетиржеклерден. Агыз-бурнуны товлайшыны гөрсене! Ене шейтанлык этмели болжаг-ов. Недирден рүстемдигими гөзлерине гөркезмели болжаг-ов. Геплемәни оңарана хорлук ёкдур. Танышмагын йүз ёлы бар, данышмагың мүң ёлы бар. Достлашмагын йүз ёлы бар, сөгүшмегиң мүң ёлы бар. Гулалы билен достлук ачмалы!

— Гулалы! Ханы чагырың! Бир сөхбет бар.— Кеймир көп гезек гайталансоң, Гулалы гапыны шакырдадып ичерик гирди.

Хан гелен бадына Кеймир гүррүни башдан башлады.

— Гулалы хан, сен мени танаярмың?

— Бели. Сен текелерин кеттеси Кеймир хансың.

— Сен хоржунын ичинден Недир шаның гарханлык ярлыгыны алдыңмы?

— Бели, алдым.

— Шоны окадыңмы?

— Бели, окадым.

— Нәме язылыпдыр?

— Шол перманда хазрети шахиншах сизе әхли велаятларда хемаят этмеги буюряр.

— Бес, сен мәхүриң хатыны окадыңмы?

— Бели, окадым. «Сахыб гыран Недир, Алланын гудраты чәксиздир».

— Онда нәме үчин Гулалы хан Кеймири бент этди, элине гандал урды?

— Атамдан ант ичйән, гандалы мен урамок, буйрук урды. Биз шахиншах итидирис. Багла дийдилер, багладым. Бурах дийселер бурахарам.

— Кеймири багла диен буйругы берен ким?

— Гулалы оны билмез. Гулалы лалдыр.

— Недир шанын өзуми?

Гулалы дилини узын чыкарып, бармагы билен оны уруп, «Ла-ла-ла-ла» эдип, лал болан болды.

— Аннам, бу лалы сайрадышыма серет — дийәгеде, Кеймир голтук жүбүсинден юмрук ялы дүвүнчек чыкарып, Гулала узатды. Ол хем дүвүнчеги чөзен бадына яңы доган Гүн ялы ловурдап дуран эшрепи тыллалара гөзи дүшди-де, еринден туруп, элини-аягыны келеменледип: «Ба, ба, ба, ба! Ё, ё, ё, ё!» дийип зовзанаклаберди.

— Кеймир ага, яныжа мунун лаллыгынын ачылар гүманы барды велин, инди бу тыллалара гөзи дүшенсоң ачылмаса герек.

— Гулалы, шу тыллалары маңа Недир ша берди. Мен сизиң ялы харсыдүнйә дәл, мен теркидүнйә. Шол зерарлы бу эшрепилери саңа багш эдйән. Сүргүнжин болсун!

Гулалы эдил йылан гөрен серчелер ялы, тыллалардан гөзүни айрып билмән, агзыны өвелдип, аңк болуп дур. Дили шиндизем ачыланок. Ене Кеймир гүрледи.

— Гулалы, сен мени бошатма. Мени шахиншахың янына апарарлар. Елда-да эрбет кишилер мунуы ганрып аларлар. Гой, булар Гулалы ялы ынсаплы, акыл-

лы кишә весип этсин. Мен ант ичйән, саңа берениме хич киме айтман.

Гулалы хашш этди-де, дызына чөкүп, эшрепилери шыгырдадып аясындан аясына сув ялы гуйярды. Ысгап гөрйәрди. Дишләп гөрйәрди. Бири-бирине урярды. Энайы жыңңырдысына ӑылгырярды. Бирденем дил ачды.

— Мен билйән, бу эшрепилер мениң башымы иер. Булар Гулалының ажалыдыр. Буларың өңүнде Гулалы-да дуруп билмез, бегалы-да. Белки, Алла менлик болсун. Сең ялбарянын үчин апарян — дийип сандыраклап, дүвүнчеги голтугына гысдырды.

— Горкма, Гулалы. Хич ким ёк ахырын.

— Ханы, пенжиреден бак! О ак телпеклери гөренокмы? Сениң жаның оларың элинде. Мен башарсам, саңа ярдам эдерин. Хер гүн лаваш иберерин, пейнир гетирерин — дийип, өкжеси еңләп чыкып гитди.

— Кеймир ага, бу желлата, бу тыллалары нәхак бердик өйдйән.

— Нәхак дәлдир. Мәхек дашы тылланың хилини барлаяндыр, тылла болса адамың хилини барлаяндыр.

Гулалы гелмезден өң Кеймир бу товкының нирeден бойнундан илендигини билжек болуп, көп диңширгәпди. Недир билен сөзи азашан ери-хә болманды. Догрусы, чекелешиклер көп болупды. Душулса жеделсиз болярмы? Ол диййәр: «Растыңы сөзле», менем диййән: «Адыллык гөзле». Ёгсам босагасындан әтләнимден, саламдан өңүрти: «Гурбан! Гурбан!! Башым саңа гурбан!!! Аллаха-да гурбан, гонаха-да гурбан!» дийип, төверегинде гол говшурып дуран везир-векиллериниң хеммесини ковяр. Хава, түйс ит кован ялы: «Ёк болуң! Гараңыз гөрүнмесин, гөрбе-гөрлер!» дийип азгырыляр.

Шу гезегем: «Азызым, сен гелсең йүкүм еңләййәр, сен янымда болсаң өзгелер билен отурасым геленок, сени гөрсем шат ве шадыман болян» дийип көп гайталады. Хәъ, Недирин дузагына дүшен болмагым ахмал. Мыхманчылыгың икинжи гүни ол өзи барада раятларың нәмелер гүрлейәнини эшидеси гелди. Шонда этиячлы Кеймир ажыгланмаса айтжакдыгына шертгойды-да, көп гүлшүкли хем питнели вакыгалар айтды. Хинди палчысының Недире диенлерини, Недириң көп сөвешлериң өңүнден үйтгешик дүйшлер гөрен бо-

луп ёрдурышындан, Ереваның этегинде Акдепе галасында түрклериң Кирпили диен сердарындан илки горкуп, соңам оны еңип, Акдепәниң адыны айрып, Мыратдепе дакышыны, оглы Рызагула келлебашаяк иймеги өвредиши, Багдатдан енлип гачып гелйәркә, бир кемпирин акыллы маслахат берши, яткешлиги баларда көп гүлүшдилер-де, бирденем Нусай базарында эшиден шеррай сөзүни: «Недир-де ша олды, иллер-де бербат олды» айданда шахиншахың ёгнас хем түкениксиз лок-локуны говулыга ёрмады. Гараз, себәп агтарсаң — хоржун-хоржун. Кеймир: «Патышаларың хич биринде адыллык боланок, ынха, сенде-де шол ёк, тирелерң, тайпалары, тутуш халкы өз догдук илинден гөчүрип, өзге ерлерде мекан тутмага межбур эдйәң. Нәме үчин?» дийип сорапды. Недир болса раятлары гүнәледи. Боюн сунаноклар, Худая, пыгамбере хем патышалара боюн сунмалы ахырын. Недир гызып баршына: «Патыша ер йүзүниң зынатыдыр Патышасы болмадык үлкәниң берекети, хайр-у-ыхсаны болмаз. Ол ерде өзара, илара, тирара женжеллер, зулум, гырлышык хөкүм сүрер. Әхли хүшүр-зекатсыз маллар харам болар. Сизиң текелерем шейле тайпалара саймак мүмкин» дийипди.

Кеймир шонда якмазыны айдаймазмы?! Недириң гөни өз адыны тутмаздан: «Патышах зулум хем жебир этсе әхли берекет өз-өзүнден йитгей, ерлерден хасыл гөчгей, дерялардан сув гачгай, патышалардан ыммат гачгай, сачаклардан хүммет гачгай» дийәгеде суңшурыберди. Хорасанда айдярлар: «О дүнйәде еди довзах бармыш. Недир шаныңкы-да секизинжи довзах». Догры гепиң досты бармы?! Недир ша гүррүңи Дагыстана совайды. Ичинде китүв галайдымыка? Намартлайдымыка? Аннам икимиз-ә тилсим барын тапарыс, хан элинден сыпарыс велин, о бердим эдилен есирлер билен Мерет Лабыр дагы нәдерлеркә? Дат шол начарларың гүнүне! Шалар лебиз тутармы?!

• • •

Ак телпеклере гөзи дүшенден Кеймир ичини чекенинч дуйман галды.

— Кеймир ага, нәме болды? — дийип, Аннасейит хем зынжырыны шакырдадып, бойнуны узатды.

Ак булутдан нур ягар,
Ак телпекден буз ягар,
Гарны башга гарындаш
Недирден гудуз ягар.

— Ховпун улусы абанды дийсене!
— Хо-ол ак телпекли пыядалары гөрйәрмиң?
— Бизиң атларымызың дашындакыларымы? Олар танышмы? Нәме ишлейәрлер?
— Ах, таныш-ла. Шолары гөрдүмем, акимизиң бу ерде нәме үчин зынжырлананымызы билдимем. Залым Недир ене бивепалык этди, ене лебзинден дәнди. Шейле бир алдадандыр велин, хий, гояй! Ай, инди гаррапдырын. Недире өзүми алдаданым-а оваррам велин, гел-гел, шу похбөвен Гулала-да өзүми ойнадып йөрсем нәтжек! Инди иш башгача. Инди Кеймир агаң өрбоюна галмалы болды. Инди Кеймир агаң Алланы, пыгамберлери чагырып, медеткәрлер дөртчарыярлара ялбарып, дызамалы болды. Инди агаң диклешишине ене бир гара. Озалкылар оюндыр өйдүп, аркайын ятсам нәтжек!
— Кеймир ага, бизиң бу халымыза ак телпеклер нәме көмек эдип билер?
— Дүшбүже болаңсоң янымa алайярдым велин, шу гезек аңкаң ашдымы-нәтдими, булашяң-ла. Бизи тутанлар шол ак телпеклер, ёгумыза көйжеклерем шол ак телпеклер, бизи гынажакларам шол ак телпеклер.
— Мен-ә баш чыкарян дәлдирин, агам.
— Онда гулак гой. Берк белле. Әгә бол. Жүр бол. Недир шаның жансызы, ичалысы, шугулы, желлаты санардан кәндир. Шаның көшгүне барян ёллары гораян жантовулы үч йүз саныдыр. Огры-жүмрүлери аңтавчылар хем үч йүздүр — олара насакчылар диййәрлер. Ынха, бу ак телпеклере кешикчи диййәрлер. Булар көплүк — бәш-алты мүң адам бар. Патышаның дашыны-ичини гораянларам шулар, халамаян адамларыны йитирим эдйәнлерем шулар.
— Инди дүшүндим, агам. Бу ак телпеклер бизиң кастымыза ибериленлер дийсене.
— Душунен болсаң, ал билен арслан тутулар, гүйч билен алака-да тутдурмаз. Жадыны жады ачар, эмели эмел ачар, пирими пирим ачар. Берк галалары

ичинден аляндырлар. Гүйжи асгын шелайын герек, дили мылайым герек.
— Булар бизи шу гүн ёкламаның кастында, сен болса мылайым болжак боляң. Голум гандаллы болайяр-да, ёгса-ха Гулалы шу ере хер гезек геленде чейневажыны күл эдәесим гелип дур.
— Аннам, хергиз унутмагын: акыллыны өвсеңем, акмагы өвсеңем хош якар, аркасыны гашан ялы болар. Дүнйәң нәче дар болса, гөвнүң шонча гиң тутгун. Гызыл гөрсе Хыдыр азар болды герек. Ол эшрепилер Гулалының гөзүни гапандыр. Иен агыз уялар. Инди оңа кичижик дилеглер салып башларыс. Оңа ене көп сөйүнжилерем вада эдерис. Хошуң атасы өлмәндир.
Шондан соң Кеймир хер гүн бир перделен гопул башлады. Арпа дессеси гизлинликде лаваш гетиренде Кеймир зейренен болды:
— Гулалы хан! Мен көп ханлар билен сөхбетдеш болдум.
Сиз шахиншах билен хер Новруз байрамында шекер-шербетлер иер экениңиз.
— Билдим ки, гөрдүм ки, ханларың ярысы эщейди.
— Бели, эщейдир, эщей!
— Бейлеки ярысы эщейче-де ёкдур!
— Бели, ёкдур!
Бирденем мәнә дүшүнди-де, баг чебшининки ялы мөле гөзлерини гырп-гырп этди-де, гонжуна гор гүйлана дөнәйди.
— Сен дүшүнмедиң, Гулалы. Мен айдян: говы гылык хан эдер, эрбет гылык хайван эдер. Ынха, сен, машалла, жуван башыңа, Недир шаның эжесиниң шәхерине хан болуп билипсиң.
Бу өвгә ханың йүзи ачылышды, гөзи ерине гелди. Хош яран болмага чемели. Эли муртуна барды. Пезерип дуран нешели муртуны товлап-товлап дөвәйжек боляр.
— Кеймир ага, сенден нөкерлер-де горкур, сердарлар-да. Айдарлар ки, сени шахиншах-да ягшы гөрүр, мурзебашы Мехди хан-да, бизиң Хорасаның везири-де. Насакчыбашы Абдул Гасанбек сенден чох горкурмыш.
Кеймир лох-лох гүлди-де, шейле жогап берди:

Голларым гүйчлүди, орнум төрдеди,
Мениң душманларың жайы гөрдеди,

Шахиншахын ол перманы хардадыр
Гөзелшаның гарханыдым, гарханы.

— Гулалы хан, сен шахиншахың эмелдарларының көпүсини танаярсың-ов.

— Ёк, Кеймир ага, көшге екеже гезегем бармадым. Мен эшитмиш. Көшкде гөзеллик чох диййәрлер, шекерлеме, шербетлер чох диййәрлер. Менде әйле багт олмады. Хеммеси эшитмиш. Белки, сиз гүррүң берерсиңиз. Ажап көшкде, ажап шекерлеме, калвалар иендир, шербетлер ичендир, зенанлар гөрендир. Шахиншахың о белент Тахты Тавусыны гөрдүң?

— Гөрдүм. Ханы, аркайын отур. Көшк гүррүңлери эдил эртеки ялыдыр. Өңи-соңы ховлуган ерим ёк — дийип, ичинден болса Гулалының гөзүни гапмагың, йүрегини юмшатмагың, хүшгәрлигини говшатмагың жай жупүне дүшендигине бегенди.

— Тахты Тавус кимин гөзел хем гөвхер шам-чырага безелен тагт дүнйәде хич патышада ёк. Баксаң гөзүңи гамашдыряр. Шахиншахың о тахты Хиндистандан басып аланыны эшиденсиң, етмиш дүйә йүк ләп гетиренинем эшиденсиң. Гөрмәге гөз герек. Дил билен айтмак болмаяр. Оваданлыгы тавусданам кашаң. Ганатларындакы, дөшүндәки, бойнундакы овнук лы-ирили лаглы-жовахырлар, якутлар, гөвхерлер, мержанлер, зүмерретлер хатар-хатар дүзүлен. Гиже йылдызлар кимин йылп-да-йылп! Оларың көпүси гижәниң түм гараңкылыгында хем көз кимин көрәп, төверегине шөхле сачяр.

— Гиже ышыгы ниредеи аляр?

— Ол гөвхерлер гүндиз алан ышыгыны гижеси төверегe сачяр.

— Машалла-а-а! Шахиншахда гудрат түкенмез.

— Бәри бах! О тавусың башында товугың юмуртгасы ялы бир гөвхер ялпылдап, середениң гөзүни гапяр. Ол гөвхериң ады-да бар. Оңа Кух-и Нур диййәрлер. Мен шахиншахдан Кух-и Нуруң бахасының нәчедигини сорадым. «Алладан өзге билйән ёк» дийди.

— Бах! Бах! Мен эшитдим ки Хиндистандан гетирен алтыны, гөвхерлери, эшрепи тылласы, дүрли зынатлары йигрими мүң дүйә ве йигрими алты мүң гатыра йүк боланмыш.

— Бо-хо! Гулалы хан! Шахиншах көп ягшы гылычлар, ханжарлар, белент эсбапларыны гетирмиш. Маңа-да шоларың онусыны пешгеш берди.

— О нә пешгеш? Харда олар? Бес, хоржуныңда-ха ёк.

— Өнки геленимде берилди. Олар өйүмде, обада.

— Айп олмаса айт, не җүре пешгешлер?

— Ики эер гашы гызыл, үзеңңилери күмүш.

— Машалла!

— Ики саны ширмайы саплы гылыч. Бириси — зенталак гылыч, бейлекиси зәгевли гылыч. Бирисиниң гыны алтын, бейлекисиниңки — күмүш. Бириниң балжагы гөвхердир, бейлекисиниңки — лагл.

— Машалла-а!

— Ики саны җөвхер ханҗар, зерли гушагы билен. Сапында зүмерретлер ловурдаяр.

— Машалла-а!

— Ики саны хем алтын кәсе.

— Машалла! Бес, шахиншах саңа пешгешлери гоша-гошадан бермиш. О нәме үчин?

— Бирини өзүң ал, бейлекисини говы гөрйән достуңа бер дийди.

— Бердиң?

— Ёк, хениз беремок. Бу дүнйәде говы дост тапдырярмы? Хеммеси я бивепа, я чыпдырун.

— Гулалы эрбет достмы? Маңа буйрук шейле: Кеймири зейли зынданда ач-сувсуз чүйретмели. Хер гүн дабаныңызың этҗиги чыкянча урмалы.

— Гулалы хан, сениң асылзададыгыңы йүзүңе йүзүм дүшен бадына танадым. Йүрегими шонуң үчин яныңда ачып отырын. Сенден гизлейән сырым ёк. Сен хер гүн бу зындана йылгырып гелениңде, хош хабар гетиренсиң өйдйән. Хачан бир хош хабар гетирип, бизи бегендирсең, шонда о шайларың херсинден бирини саңа сөйүнҗи берерин.

— Чох ягшы. Мен Кеймир аганы хор этмен. Сизе лаваш билен пейнир берерин, рахат берерин.

— Ёгса-да, Гулалы хан, кишиге нәче нәрсе рахатлык берйәндир?

— Кишиге кәкиликли, кәширли палав билен хиниди ханумлары рахатлык берйәндир.

— Эстагпырылла, эстагпырылла! Ине, шулар ялы бетхүйлерем җемагата баш болярлар-да. Эй, эрнев, губ, билип гой, кишиге үч нәрсе рахатлык гетилак гой, билип гой,

рер: озалы Худайтагаланы ят этмек, онсоң Келамуллаңы окамак, учунжиденем, гарындашларыны гөрмек.

— Машалла! Сениң гарындашлары гөреси гелирә Ыгтыярым ёк. Менде ыгтыяр ёк. Эгер ки олар нама гөндерселер, онда мен оны сизе говшурарын.

— Нама, нама, нама! Ай, берекелла, Гулалы хан! Мертебәң белент болгай! Абрайың зыяд болгай! Алтын-зериң чох болгай! Ярагын өтгүр болгай! Атың шайлы болгай, зенанлаң тойлы болгай! Мен бир нама гөндерсем, иберерсең? Шол намада о сөйүнжилери-де язайын, гой, бу ере гетирсинлер.

— Бели, бели! Иберермен. О гылычлары-да, ханжарлары-да, гой, Гулалы хана иберсинлер. Йөне хич кес билмесин.

Эртеси Гулалы хан геленде Кеймир онда улы ховсала барыны аңды. Онуң себәбинем сорашмаздан билди. Гулалының ишдәси — гара небси хәзир онуң укусыны, акылыны, ыгтыярыны гиримине мәкәм гысыпдыр. Жантайына дүшен бир гысым эшрепи тылладан соң ол Кеймирден ене хантамады! Көртекәниң эчилен вадалары онуң аңыны алыпды. Догрусы, Кеймириң сыпдырылмажагына, дара чекилжегине, иң бәркиси, тә шазада Рызагулы мурзәниң хут өзүнден ыгтыяр болянча, эл-аягындакы гандалыңам яздырылмажагына-да онуң гөзи етикди. Ханың чакына гөрә, Кеймир тиз вагтда пайтагта шахиншахың хузурына сорагя-да башга бир велаята экидилер өйдйәрди. Шол зерарлы, ол экидилмезинден өң, она хат яздырып, онуң обасындан иберилжек сөйүнжилери гарбасы гелйәрди. Өйлерине наманы тиз язсын, онсоң оны шол гүн дара чексинлер. Гараз, нәтселерем, Кеймириң барыны-ёгуны хабушанлылардан ынс-жынс билмез ялы огрын этмели.

Кеймир болса шол сөйүнжилери берип, зындандан сыпаярын өйдйәндир. Эй, хам теке! Недир шаның север оглы, онуң тагтында ики йыл шалык кылан, шахиншахың дирети, гөзүниң ровшени Рызагулы мурзе бир кишиниң голуна гандал салар-да, оны-да өзге киши ачып билерми? Кеймир Гулалыны акмак сайыр! Шазаданың гулпуны, хий-де, онуң гулы ачабилерми? Эй, акмак Көртеке! Шахиншах мунуң нәмесини халаярка? Ене-де көшк дессурларыны ягшы билен киши болуп, Гулалының гашында лап уряр.

— Галам, кагыз гетирдиңми? — дийлен чавуш төверегине гаранжаклаян ханы хушуна гетирди.

— Ине, гетирдим. Тиз яз. Тиз-де иберермен.

— Өйле намазындан соң гел, мен язып гоярын.

— Сенем йүзүңи гаракка тутуп. чапар гөндерерсең. Нәче адам иберерсиң?

— Бәш нөкер иберерин.

— Икиден көп иберме. Галадан адам аз гитсе, гөзе илмез, илсе-де шүбхе болмаз. Ёгса-да, Кеймир ерлере барян дийселер, ёлда хич кес яраг ченемез.

— Лепбей, Кеймир ага! Ики саны ынамдар нөкер ёлларын!

— Ине, бу акыллы пикир! Аз олсун, уз олсун! Ак телпеклерден иберәймегин. Дедеңи якарлар.

— Ак телпеклерден өзүм-де горкян. Бу зындана-да гелип гидйәними олара билдиремок.

— Шу ерде-хә телпексокарында аз-овлак барыны билдирдиң.

— Ак телпек гитмез дийдим, гитмез — дийип, Гулалы телпексокар сөзүне башгача дүшүнди.

— Боляр, бар, онда өйле намазыны ока-да геләй.

Бисмиллахи рахманыррахым!

Көп-көп догайы салам, оввал илиме!

Эссаламы алейкүм, гадырлы илдешлер!

Кеймир агаңыз мунда сыркав ятандыр. Башымга күлпет гелди, бойнумдан товкы илди. Бу ерде дерман хем ёк, хеким хем. Дерманам сиз, хекимем сиз. Мениң саргыдым будырки: ики адам баран дессине шу сананларымы ибериң — алтмыш агта, етмиш ногта, сегсен бөри. Ики чебишем бир сөвүш. Барыны тиз жемләп, тиз ибериң. Ол шохдур-шовхунлары, дембермез гылычдыр жевхер ханжарлары Гулалы ханың хузурына тиз етириң!

Нама тамам.

Чапарлар Кеймириң обасыны сорап-сорап, ахыры тапярлар-да, наманы говшурып, жогабына алңасаярлар. Гиденине бир ай гечен, Недир шадан диләп алан есирлери хем агыр яралы Мерет Лабыр болса биреййәм өйли-өйүне говшупдыр. Кеймирден нышан ёклугы илиниң ынжалыгыны алыпдыр. Көп гарашдыран нама гелди велин, Кеймириң өйүне үйшен яшулулар оны гайта-гайта окаярлар-да, манысыны чөзүп биленоклар. Агта дийипдир, ногта дийипдир, бөри дийип-

дир, сөвүш, шох-шовхун диййпдир. Бу сырлы сөзлер нәме дийжек боляр ларка? Кеймириң хемише-де шуның ялы өврүмли, ызарлап тапмалы намалары я-да саргытлары боланда Аннасейит векил диен яш йигит аңсатжа чөзерди велин, ол хем Кеймир агасының янында болмалы.

Гүн гижигйәр. Җемагат болса үргүн тәгәниң үстүнде, ожагын голайында кесеришип ятан эриндеп херси бир зат чакляяр. Ярмадан доян пыядалар көп келле дөвйәрлер. Гелен чапарлар болса, жогабына гарашып гыссаняр лар.

Кеймириң бир акыллы гелни бар экени. Ол бир окара ярманы гайыненесине дадырмага гетирйәркә, гапыдакы уллакан көпек аягына чолашып, гелни бугнатмандыр. Шонда гелин элиндәки чүңки узын, саплак чемче билен көпегиң маңлайына патлатяр-да:

— Йит, хей, ити ылыксыз, или биликсиз, ялагы кесилен — диййп, яшмагын ашагындан пышырдаяр.

Бу кәйинч яшулуларын гулагы йитирәклеринин бирининин гулагына илəймезми! Ол җемагата йүзленйәр:

— Ханы, адамлар, дуруң, шу наманың манысыны шу гелин алан ялы-ла — диййп, Кеймириң аялындан өз гелнинден сорамагы ислейәрлер. Гелин хем:

— О ерде билмез ялы зат ёк, дүшмез ялы геп ёк Гайынымың сыркав, дердими бежермәге хекимлер етишмейәр диймеги, белки, ол бендидир. Хеким диййәни сизден башга зат дәл. Сиз етишип алмасаңыз, реже говы дәл диййәр. Алтмыш агта диййәни яшы ортадан аган кишилер болмалы, етмиш ногта диййәни яшы орта кишилер болмалы, сегсен бөри диййәнә чиглек жахыллар болмалы. Ики чебиш бир сөвүш диййәни ики гызылбашың бирини сөвүш эдип, бейлекисинем ёлбелет эдиниң, шовхун диййәнем, Гулалы ханың галасына чозмалы дийдиги. Инди диенлериңи җемләң-де, ол ики гызылбашданам зындана барыляк пынхан ёллары сораң-да, Аллаһы чагырып гидибермели. Кеймир гайынымың бар айданы шулар.

Шейдип Кеймир көр бендиликден халас болупдыр.

Иң берк галаларам ичинден алынандыр.
Яга дүш — багтың болсун!

Недир ша Дагыстана даркаша гиденде улы оглы Рызагулыны Тәхранда гоюп гидипди. Юрдуң абаданчылыгына середер, раятлардан арз сорар, Дагыстандан эден саргытларыны тиз битирер диен ниет билен оглуны бу ерде гоюпды. Эмма Рызагулының дөвлет ишлери билен өнки хөвеси ёкды. Мундан үч йыл өң какасы оглуна тәжи-тагты табшырып, Хиндистана уруша гиденде Рызагулы бичак ыхласлыды. Улы патышалыгың иң узак күнжеклеринде-де мыдырт болса билйәрди, дерревем чәресини гөрйәрди.

Инди велин, мундан ики ай өң шахиншахын жаяна каст эдилели бәри оглуның иш биленем, дүнъә биленем, тагт биленем, көшк биленем вежи ёкды. Дымып, ичини тутуп, бус-бусы болуп йөрди. Саглыгыны-нам угры гачыпды. Гүн-гүнден эрәп баряныны янындакы везир-векиллерем, сердарларам, кетхудаларам, достларам билйәрди.

Көшк тебиплеринин бири бу кеселиң дерманы екедир, ол хем вагтыңы хош гечирмекдир, дегишген вешадыян кишилер билен отурышып-турушмакдыр, шикара чыкып ав авламакдыр диенден соң, Рызагулы атланып, янына дегишген хем шох кишилери алып, Тәхран этеклериндәки сүмме токайлара ава чыкып башлады.

Бир гүн ганлы авдан соң салкын хем көп чешмели җүлгеде дүшләп, мес хем серхош гыгырышып отырқалар гүррүңден гүррүң чыкды.

— Қакаңы каклажак болан мергени ужуз сыпдырдыңыз-ов, мен болан болсам шол питнечинин дедесини яндырардым — диййп, шазаданың нөкерлериниң ичинде иң ёмакчысы, шахандазы, гепбазы, атарман-чапарманы Зыяд хан Рызагулының көне дердина гозгады.

Рызагулы Зыяд хана гаты белетди. Догруданам, ол шол ерде болан болса, шол питнечи мерген сыпмазды. Зыяд хан какасының иң ынамдар адамсыды. Шахиншахың иң пынхан ишлерини битирип гелйән адамды. Шахиншах билен икичәк гүрлешмәге-де мынасып болянларданды. Дөвлетиң сырлы ишлерине-де хеммеден белет Зыяд хан шол гайгылы вакадан, шол гөдек ишден сонкы гөзлеглерден тәзе бир маглуматлар

лар билйәндир өйдүп, Рызагулы шол гадаган гүррүңе бассыр-буссурсыз гечмеги макул билди.

— Вах, ардуржа сыпды-да.

— О нәдип сыпдыряң? Эшидишиме гөрә, өзүң-ә ваканың эдил үстүне гелипсиң. Хырлының гүссесиниң ысам-а айрылманка егишипсиң диййәрлер.

— Шейле болды-да. Ёгсам агамың Мелегушуның турзан тозанам ятманды.

— Мен болаян болсам, сыпдырмаздым.

— Ай, өвүнмесене, Зыяд хан.

— Өвүнерлигим бардыгына өзүңем белетсиң. Хиндистанда шахиншахың нәхили пынхан ишлерини, ховплы ишлерини гүл кимин битиренимден хабарлы болмалысың.

— Хабарым ёк дәл.

— Жикме-жигини эшитмедиңми?

— Ёк. Жикме-жигини билемок. Ай, нәме, Хиндистанда уршуп геленлериң хайсы бирини гүрлетсең о ерде еке өзи уршан ялы. Хеммеси гүп. Хамала, шол етишмедик болса шахиншах еңиләйжек экени.

— Маңа өвүнйә диебилмезлер. Өз иң говы гөрйән дайың Лүтфалы хандан сорай. Ол ялан сөзлейәнлерден дәл. Сердарлар Ханалы гөклениден, Хажы Күртден сорай. Ёгса-да, өз иниң Насрулладан сорай. Шолам мерт сөвешенлериң бири. Вий, ол гирденежик, ахун Мүрзе Закыдан сорасаң, болшы ялы айдар. Шоларың хеммесем Хиндистанда ган дөкендир. Ха-ха-ха! Бир гезек Карнал беркитмесиниң янында какаң икимизиң арамыза тов дүшенде, шахиншах дабаныма чыбык билен сайгыладярка иниңем, бейлеки сердарларам мениң гыкылыгыма хешелле какярдылар.

— Долы билмесемем, ужуны-ха билйән.

— Сен долы билмели ахырын. Сен шазада. Билип болмаз пелек ишин, ене бир йылдан, ики йылдан, белки, эдил эртириң өзүнде патыша болаймагың ахтимал.

Рызагулының шерапдан озалам гызыл йүзи хас хем гызарды. Тагт, тәч, мирас, орун бараларда ол хич ерде дил ярып биленокды. Шугуллардан горкярды. Ол гөзүни тегеләп төверегине гаранды. Нөкерлер бедевлериң төверегинде гай-да-гаймалашык. Сеслер кә песелйәр, кә гүйжейәр. Ол үйтгәнини нәче билдирмежек болса-да, амухта, гажымал Зыяд хан деррев дуйды. Шонуң үчинем янларында ене ики саны адам болса-да, чекинмән, бассыр-буссурсыз, гөнүмел гүрледи.

— Шазада, гызарма. Айдяным нәдогрумы? Какаң ики сөзүниң бири «Рызагулы жан. Ерими тутуп билжек диңе улы оглум». Онсонам бу дүнйә бакы гелен ёк. Шахиншаха Алла узак өмүр берсин. Йөне ол хемише урушда, сөвешде. Оклар болса адам селжерип дураноклар. Хәзирки Дагыстан уршы хем Хиндистаныңкыча бар. Онсоң хер гүн хер хили хабарларың чыкаймагы мүмкин. Какаң сени нәме үчин Дагыстана, Хиндистана, бейлеки сөвешлере әкиденок?

— Чаларак аңян.

— Аңян болсаң, какаң такдыр бирден йүзүни өврәйсе, юрт эесиз, тагт патышасыз галмасын диен ниет билен сени ызында гоюп гидйәр.

— Менем шейлерәкдир өйдйән — дийип, Рызагулы тилкилик эдйәр. — Өңлер-ә муны өзем ачык айдарды.

— Шейле болса, сен какаң Недир шаның иң ынамдар, иң вепалы адамларыны танамалысың. Тәжи-тагтың огла мирас дүшүши ялы, шахиншахың садык гуллары хем огла мирас дүшер. Мениң ялы ассырын ише өкде адамлары, иш битиренлери болса хас ичгин, хас якындан танамалысың. Шол себәпден сенден бир хайышым — вагтың боланда мениң битирен ишлерим, хем олары нәхили битирендигим билен гызыкланып гөр. Билип болмаз пелек ишин, мениң саңа — шазада хем герек болаймагым ахтимал. Сач-сакгалым агаранам болса, мен энтек гаррамок ахырын.

Рызагулы Зыяд ханың догумлы эхениңден, гөни сөзлейшинден, мыдама шахтиниң ачыклыгындан, акылпайхасындан оңа өң сыны отурып, оны өзүне якынрак тутмагы өңденем хыял эдйәрди.

— Мерген барада какам саңа хич зат айтмадымы?

— Мергенли гүррүңлерден бир ай өң шахиншах мени Бухара иберипди. Шол ерде бирки саны башбозар, питнечи ханы ёкламалыды.

— Ёклабилдиңми?

— Перманы битирмесем, мен бу ере гелип билмез ахырын.

— Сен шу Кеймир көри нәдерсиң?

— Текепбирже Көргеканими? Оны нәтмели? Ханы, буюр!

— Шу какама атылан окда онуң эли бармыка өйдйән.

— Белки. О Көртекеден нәме дийсең чыкар.

— Оны тутуп, зындана дыкдыгам велин, арман, сыпдырдык. Йөне сыпдырма-да дәл, үстесине Хабушаны талады. Гулалы хан хем гүрүм-җүрүм болды велин, элини-аягыны баглап әкидилен болаймаса.

— Хә, о жуван ханымы? Мен энтек эшитмәндирин. Көртеке туссагмыды?

— Хава, эли-аягы берк гандаллыды. Себәби, шахиншаха каст эдилен гүни Кеймир шу голайдады. Оны тутдук. Оны кешикчилер саклаярдылар. Гулалы ханыңам кырк фарражы оны саклаярды. Арман, гапыл басдылар.

— Хабушана чозанлар Кеймириң адамларымыды?

— Дагы кимиңки болсун? Гиже чозупдырлар. Жуда аркайын гелипдирлер. Галаның ичинден бир дөнүк хемаят эден ялы. Жуда белет болаймаса, Кеймир көрүң хайсы зындандадыгыны хем тапар ялы дәлди. Лэкин, тапыпдырлар, азат эдипдирлер. Нөкерлери гырыпдырлар.

— Бу Көртеке сениң какаң-да эйгерденокды ахырын. Гулалы хан онуң янында нәмемиш?! — дийип, сачак башында хызмат эдип йөрен, узынак салпы додак бири гүррүңе гошулды.

— Көртеке билен шахиншахың арасы йигитлик чагларындан говумыш. Касам эдэенлер ялы. Шол зерарлы шахиншах оңа эзбер даранок. Ёгса Кеймир көр күже, шахиншах күже! — дийип, овадан алтын күндүкден кәселере шерап гуйян мүңбашы хем гошулды.

— Кеймир көр Худадатмышын диййәрлер. Ылахыдан иченмиш. Оны тутуп билжек адам ёкмуш.

— Шахиншах буюрса, оны мен хек эдерин. Эли-аягыны баглап, алып хем гелерин — дийип, Зыяд хан алтын пыяланы башына чекип, агзыны шапбылдатды.

— Алтының гудраты зор диййәрлер. Ким алтының үстүнде я-да янында отурса, ёгса-да, оны элинде сакласа акылы үйтгәрмиш диен тымсалы билеңзокмы? Ынха, шу ерде шоны әшгәр гөрдүңиз. Алтын пыяланы гөтерен адамың дили сайраберйәр, өвүниберйәр.

— Өвүнерин. Кән Кеймир ялылары өз өйүнде кыхлап, келлесини шахиншахың өңүне окландырын-а.

— Хә, яңы эл-аягыны баглап шу ере гетиржекдиң-ле, эййәм гөтинжеклэп уградыңмы?

— Бу меселәниң чөзгүди кән. Эгер гетирип болмаса, онда кыхламалы болар-да.

— Дәлиден догры хабар — дийип, Рызагулы хем бошадан алтын пыяласыны элинде ойнап, гүррүңи туташдырды. Сен Кеймир көри кыхлап, Гулалы ханы хем алып гелип билермиң?

— Эншалла! Эншалла! Эншалла! Оны башарарын. Түйс башарайжак ишимдир. Йөне бу иши шахиншахдан бирүгсат эдәйсем, далымда дурармын?

— Дурарын. Оны алада этме. Шол Көртекәни ёкласаң, какамам гынанасы ёк. Гайтам сылагыңам етирер. Менем сени бош гойман.

— Шазадының маңа бейле улы юмшы ынанмагы мениң үчин иң улы сылагдыр. Гой, шу буйругыңыз сизиң шалык перманларыңызың башлангыжы болсун!

— Вадалашдыкмы? — дийип, шазада гүлгүн шераплы алтын пыяланы гүжеңләп гөтерди.

Зыяд хан овадан ве гыммат йүзүкли бармакларыны шаркылдадып башлады. Агзына середишип отуран мүңбаша, йити назарлы салпы додага, хол бедевлериң янында эерин чекисини дартан болуп, елкен гулагыны бәрик габардян аттутара серетди-де, башыны яйкады.

— Ёк. Шахиншахдан бирүгсат кеттелериң ыкбалына палта урмага мениң хакым ёкдур.

— Бахана гөзлемесене, Зыяд хан! Какам ики ай бәри Дагыстанда сөвешип йөр. Гөр, ене нәче ай, белки, нәче йыл сөвешер? Ол гайдып гелйәнчә, сен Кеймир көрүң Хатапгаласына еди гидип, еди гелерсиң.

— Шахиншах хачан гелсе-де, менден хасабат сорар.

— Ол бейле овнук меселелере үнс беренок ахырын.

— Ялңышяң, сердар. Недир шах ериң астында йылан гәвишесе билйәр. Бизиң шу гүррүңимизем онуң гулагына деррев етер. Хол эере япышып дуран харгулагың гулагы ниредедир өйдйәң?

— Шол-а бизиң гүррүңимизи эшидйәнем дәлдир, дүшүнйәнем дәлдир. Ол бир махав аттутар ахырын, жылавдар ахырын.

— Хәзир онуң гулагы бизиң йүрегимизиң уршунам эшидип дурандыр.

— Зыяд хан бейле варрыкдыр өйдемокдым. Недир ша бир ерде-хә сениң гөзүң одуны алыпдыр.

— Бир ерде дәл, көп ерде аландыр. Ол мени хемише душманың ордасының ичине юмша иберйәр. Дийлен юмшы зордан битирибем гелип хасабат берйәң велин сәхел чыпдыран еримде шапладып тутуп дур. Шол ишлери битирйәркәм әдил янымда дуран ялы.

— Ханы, иң горкузан ерини айтсана, ховлугян еримиз ёк.

— Онда яшыл күйзеденем гуй, шу пыяла. Күйзе шерабы, түңчәниңкиден совук боляр. Хей, мүңбашы, буюр, кәкиликлерден чишлик этсинлер. Хава, бу вака мундан ики йыл өң, хас такыгы, 1151-нжи йылың Новруз байрамының ики хепде өң яны болупды.

Недир ша Лахоры басып аландан соң, Амбалдиен шәхери алмага 12 мүң гошун билен сердар Хажы Күрти иберипди. Хажы Күрт ол шәхери урушсыз алды. Недир ша бу ерде эгленмән душманы гапыл басмак үчин әхли сүлсатыны, харемханасыны гоюп өңе гидипди. Шу ерде мени янына чагырды. Ша газаплыды. Ядавды. Буюрды: «Зыяд хан, сен хинди патышасы Мухаммет шаның лешгеринин ичине нәдип гирсең гир-де, оларың ягдайларыны, ярагларыны, саныны, ниетлерини билип гел».

Өңки табшырыкларда яныма көмекчи аламокдым велин, шол гезек ики адам алдым. Олар лал-жим болмалыды. Хиндистаның галандарларының лыбасыны гейдик. Элимизе хаса алдык, эгнимизден торба асдык, билимизи селки гушап, аяк ялаң, баш ачык хув-хак дийип, ёла рована болдук.

Аз йөрәп, көп йөрәп, улы лешгериң бәри ужундан гирдик.

— Ёлда саклан болмадымы?

— Саклайжак ерлеринде мен богазыма сыгдыгымдан әхли догалары окап, дәли-порхан болян. Ядав ховсалалы лешгерлере-де гүйменже герек. Мен дербазчы болян, гөзбагчы болян, овсунчы болян, агзымдан ак көпүк очаланяр. Аңк эдйән. Кәерде маймын болян, кәерде палчы. Шейдип ере гурт дүшен ялы лешгерин бәрсинден гирип аңрысындан чыкдым. Мен хеммә герекли болдум. Магтавлы, мертебели серкерделер-де мени гөзләп тапып, чадырларына зыяпа-

чагырып, оюнбаз, жадыгөй, жынлы, гүвлемпач галандары өз сачакларына шәрик этдилер. Мен бисовадам янкартдым, иң соватлы везирлеринем аңк этдим. Бисоватлар мениң ойнума гувансалар, везирлер, сердарлар мениң ылмыма, көпбилмишлигиме сарпа гойдулар. Өзлери билен дең тутуп, белки-де, ёкары тутуп, белки-де, Недир шаның голай геленинден налап, окумыш галандардан маслахатлар сорадылар. Менден дызап гелйән Недир шаны жадылап, ызына серпикдирмегими хайыш эденлерем болды.

Гараз, Хиндистан гошунының әхли сырларыны билдим. Ярагларының кәндигини, хас ховплусам урушган пиллеринин он ики мүңе етйәндигини, шолара гаршы екеже алач бардыгыны билип, өз көмекчилерими ызыма ибердим.

Инди ят илде, ят орданың ичинде менлик иш галмады. Хинди гошунының әхли сырларыны билдим. Ызыма доланмакчы болдум. Элим бош бармайын дийип, даңа голай Хиндистаның баш везири Камарэтдиниң чадырына гирдим. Везир агыр укуда хор чекип ятан экени. Бир хыял этдим, келлесини кесип, Недир шаха совгат элтейин. Деррревем бу хыялымдан дәндим, себәби шахиншах везири өлдүрмеги буюрманды. Кетде адамлары бидин кыхлайсаң, Недир шаның өз келләни алаймасам барды.

Онсоң баш везириң чадырындакы ярагларыны халта гапгарып башладым. Зер гушаклы ханжарлары алдым. Оларың сапы зүмерретдир, лаглы-жовахырдан хашамлананды. Ирила-овнуклы, янып дуран дүрлер хем гызыл-күмүш билен хашамланан гылычларыны гапгардым. Ине, шу элимдәки ялы бирнәче алтын пыялалары, алтын окаралары, кашанжа күндүклери гапгардым. Чыканымда саклажак болан дөрт саклавы сессиз-үйнсүз кыхладым.

— Зыяд хан, өтерәк гечәйдиңми?

— Оны дайын Лутфалы хан хем тассыклар.

Шахиншахың хузурына гелип, онуң перманыны битирендигимя, хиндилериң гошун саныны, яраг сабыны, серкерделеринин бирин-бирин атларыны, хәсиетлерини, урушган пиллеринин, зарпданларының, сапбозанларының, аташбазыларының нирелерде гоюландыгыны жикме-жик айтдым. Мухаммет шаның: «Эгер мениң нөкерлеримиң хер бири Недириң ордасының үс-

екеже кесек зыңса-да, шол кесеклерем
түне ок дэл-де, гөмер» диййип, өвүншини хем
онун әхли гошунларыны субут этжек болубам
айтдым. Сөзлеримиң чындыгыны алаймалыды велин, диңә
баш везириң келлесини гайдандыгымы айтдым.
ярагларыны алып
— Мен сени огурлыга ибердимми, гарры көпек? —
диййип, тас элиндәки айпалтаны чат маңлайымдан са-
лыпды. — Олжалары окла шу ере!
Горкудан яңа аягым әдилмеди. Йиданып дурун.
— Дабаныңа кырк чыбык! — диййип гыгырды.
Мени шарт-шурт товладылар-да, аягымы фала-
каның көкенине сокуп сыртмагы чекдилер. Аягым
ёкарда, кебзәм ерде, алжырап ятырын. Дабаныма
шарп-шарп чыбык сайгылап башладылар. Чыдаман
гыгырян, бөгүрйән, олжалары гетирейин диййип ба-
гырян. Онда-да дабаныма кырк чыбыгы ыхлас билен
уруп, зер-зав хем гара ган этдилер.

Дабанымы көкенден бошаданларына мәхетдел агы-
рыма дөз гелип, чадырыма ылгадым-да, әхли олжаны
гетирип, халтаны башашак силкдим. Билмедим, не
себәпден, билмедим, бичак овадан пыялалара гөзи
дүшенинденми, шахиншах лох-лох гүлүберди:

— Буларыңа баха кес-де, маңа бер! — дийди.

Жаң гыссагына сесими чыкарамок. Сыпсам разы.
Эмма шахиншахың кейпи хас хем көкелди. Ол мениң
мүззерип дуршума гүлйәр өйдйән. Ол дегишмәге баш-
лады. Мен экезлендим. Шахиншахың мени өлдүрме-
жегине гөзүм етди. Себәби, мениң кимиң иш битире-
ген, өзүни ода атып билйән жансызы еке өзүм болсуз
герек. Диңе адамчы пиллери нәдип еңип боляндыгы-
ны билип геленим нәмә дегмейәр. Ол пиллери ок би-
лен еңип болмаяр ахырын. Онуң еке тәри бар.

Недир шаның өзи нырх кесди-де, пулы элиме тут-
дурды, өзем гүлйәрди. Мен хем дегишдим:

— Эй, бейик Недир ша, бу зикгелер яңкы урлан
чыбыкларың муззы ахырын, бу кашаң олжаларың
пулунам бер ахыры!

Недир ша дегишмәми халан боларлы:

— Гой, сениң диениң болсун! Олжаларам сениңки,
пулларам. Йөне индики гезек огурлык этсең келләңи
кесерин. Бу гезек иш битиренин үчин багышладым.

Ине, шонда мен бичак горкупдым. Йөне мени хе-

ммше, хемме чолашыкларда сүйжи зыбаным, дегиш-
геңлигим, вәшилигим халас эдәййәр.

— Кеймир көрем йити зыбаны билен, чепер дили
билен, овадан гепи билен Недир шаның газабындан
сыпып йөр ахырын.

— Ягшы сөзе даш ярылар диййипдирлер.

— Сыпяны оваррам-ла, төверегине гудуз берйәр
дийсене.

— Зыяд хан, яңкы гүплемәң чын болса, сен Кей-
мириң келлесини бир хепдеде гетирип билерсиң. Бир
хепдәниң ичинде-де шахиншах сени идәси ёк. Барды-
гелди герекленәеңде хем ызыңдан тәжир иберип ча-
гырдаярыс. Хатапгаланың ниредедигини инди билйәс —
диййип, шазада алтын пыяланы гөтерди. — Ине, шуны
болса дүнйә дурсун, Зыяд хан хем дурсун диййип ич-
йәрис, гөтерин!

— Чигиш дүвни эл билен чөзүп болярка, диш ур-
мак нәмә герек, шазада? — диййип, Зыяд хан бошадан
пыяласыны ёкарык оклап гапды, тирләп гапды.

— О нәме диййдигиң?

— Кеймир көрүн үстүне шу гүн чапар гөндер.
Шахиншах зияпада чагыряр дийсиң. Қакан чакылы-
гына ол хемише гелйәр ахырын. Гелер велин, саңа
бир ок бергимиз барды... дийәерлер.

— Өлмек хак, дирилмек хак, хер эгнимизде бир
перишде гүвә хак! Хак! Хак! диер-де, ишини битирә-
ерлер — диййип, мүнбашы хем кикирдеди.

...Балгуйының бир ягымлык демиргазыгында Йыл-
гынлы гуюсының башында чатма дикинен чопанларың
янына аладаңданлар дуйдансыз ердеи бир топ атлы
гелди.

Чопанлар ерли-ерден ярага япышдылар велин, ат-
лыларың бири:

— Биз ганры мыхманыдырыс. Одуңыза гелдик —
диенсоң, башдакы галагоплук ятышды, шонда-да чо-
панлар ожагың голайына гелмән, гайраракда эллери
яланач гылычлы дымшып дурдулар, оларың үчүси
болса, сеслерини чыкарман гүр сазаклыга сиңип гит-
диле р.

— А-хов, йигитлер, дуруң! Биз Хыва барян кер-
вениен. Бу ерде оба бардыр әйдүп совулайдык. Ынха,
бир сыркавымыз бар, шуны обада гоймасак, ёлда өл-
жек диййип гелдик.

Онда-да гиденлер доланмады. Дуран чопанларам ярагынам ташламады, жогабам бермедилер.

— Хей, чопанлар, шу сыркавы гөрйәңизми? Бу Ыспыханың улы тәжирлериниң бири. Сизиң ялыларь тутуш обасы билен, малы-гарасы билен сатын алмага гурбы етйән тәжирдир. Хыва алгы-берги хасаплашмага барярды велин, болуп ятышынам өзүңиз гөрйәңиз.

— Алла өмрүни узак этсин! Ниетиңиз гоймакда болса, өзем хасса болса, аркайын гоюң-да гидибериң!

— Ханжар ага, булар-а мусулман чопанлара меңзейәр. Булардан эрбетлик чыкмаз — дийип, атлыларың бири сыркавың маңлайыны эллэп, гөвүнлик берди-де, чопанлара йүзленди: — Хава-да, хәзир-э янар одуң ичинде. Худай халаса, сизем рехим этсеңиз, аяга галса-да галаяр.

— Тәжириң битиниң бурны ганайса, сорагы эрбет болар, эшитдиңизми? — дийип, оларың бири хайбат атды.

— Бендәниң гараматыны бизиң үстүмизе атжак болсаңыз, гөтериң, әкидиң! — дийип, Чопан ага гайрарак чекилип еңсесине гыгырды. — Ә-хе-хе-ей, хәзир болуң!

— Чопанлар, сиз гахарланмаң. Сыркава Ханжар тәжир диййәрлер. Аяк үстүне галса, сылагыңызы етирер — дийип, четде дуран башга бири юмшаксы гүрледи. — Ёгса-да, адыңыз кимдир?

— Адымызам дура-бара билерсиңиз — дийип, гахарына гылыжының сапыны ойнаян бердашлы чал сакгал гүрледи. — Бизе сылаг деркар дәл. Шол ятан бенде тәжир-э дәл, гедаям болса биз мусулманчылык эдерис. Йөне велин, бу ерлериң хер етениң херрелйән ери дәлдигини билйәңизми? Сиз текелериң илине гелендигиңизи билйәңизми?

— Яшулы, гахар этмәвери. Кервенбашы үстүне душен бу күлпети кимден гөржегини билмән нәхак гахарланайды.

— Мениң адым Чопан ага. Билип болмаз, бир иш болайса... Соңкы гүн гараматыны бизиң үстүмизе атжак болсаңыз, әкитмели борсуңыз.

— Бейле ниетимиз ёкдур. Сизиң пәклигиңизе шүбхәмиз ёкдур. Онда Чопан ага, сағ болуң, бизем кервениңизиң ызындан етмели. Хова-да ягтылды. Гүн гызманка бирнеме ёл алжак болмалы.

Чопанларың еңсесинде, сазаклыкда букуланлар ярагларыны шакырдадып гелдилер.

Үйшүп сыркавың ятан еринде үстүне көлеге этдилер. Гүн гызар, хова гызар, чәге гызар, төверекде ялын өвсер. Алажыны силкында этмели. Нәме көп, селиндир сазак көп. Гарамча деррев тайяр болды. Ёлдашларыны сүриниң үстүне иберип, Чопан ага тәжириң гызылбаш чарыгыны чыкарды, гушакларыны говшатды, йүзүни елпеди. Агзына сув дамдырды. Ятан бендәниң болдумлы гөвресинә сынлап, пикир этди.

Яшы ортадан агыпдыр, гөвреси агыр. Сач-сакгалы чал. Дөшүнден чогуп дуран гылларам чаларыпдыр. Айдышларына гөрә, түчжар баймышын. Өзүм-э шейле көп малым болса, өйүмде Худайы чагырар отурардым. Ач-хорлара, пукаралара, етим-есирлере садака берердим. Бу болса томсуң өркүжинде, жокрама ыссыда небсине буйра билмән, шейле узак ёла чыкыпдыр. Байлыгам байлара герек диййәрдилер велин, шол чын экени. Аллатагала байлыгам берсин велин, онуң ыгтыярынам берсин. Ынха, бу бендәниң бу ерде казасы долайса, онуң малы-мүлки, гөр, кимлере несип этжек.

Тәжириң чөреги битин экени. Агшамың салкынына ол самрады-да, соңам гөзүни ачды. Даңдан болса ол эййәм ыранжырап отуран Чопан аганың өз башужуны саклап отураныны гөрүп салам берди.

— Валейким. Түвелеме, сен-э гутулаян экениң.

— Мен ниреде?

— Йылгынлын оюнда. Аркайын бол, биз сени кервенден алып галдык.

— Ханы, кервен ниреде?

— Кервен-э Хыва етип баряндыр.

— Ай, гоя!

— Кервен даша гиден дәлдир велин, сен бу битаплыгыңа, бу ысгынсызлыгыңа ызындан етип билмерсиң. Ятышың-а эрбетди велин, Алла диен ериң, садака берен ериң көп болан болмага чемели...

— Бейле кеселлемәм ёкды велин, мени бир дөв-э чалыпдыр. Я Гүн урдумыка? Ёгса, яшулы, мен жаханкешде адам. Хиндистаны, Овганыстаны гөрдүм,

Мекге-Мединә зыярат этдим. Ай, инди Хываның, Бухараның өвлүйәлерине-де зыярат эдәйжекдим.

— Кервениңден галаныңа гынанма. Саг-аман гутуланыңа шүкүр эт. Егса-да, дилиң чалгырдырак велин, ким боларсың? — дийип, Чопан ага мыхманың гөзүне диканлап серетди-де, ичинден: «Гөз-ә питнели гөзә меңзейәр» дийди.

— Мениң аслым түркдүр. Инди Ыспыханда мекан тутмушдым. Адыма Ханжар дийййәрлер.

Ханжар ага чопан гошунда бир хепде болуп, өзүни мазалы дүрседи. Хер гепинде-де кервенден галаныны гынаныл, улы гам-гусса чекйәр. Өзүниң бидерек отурмагы халамаяндыгыны, бир затлара гүйменмек ислейәндигини текрарлап, ах чекйәрди. Инди нәдип өз Ыспыханына гидип билер. Кервени ене нәче айдан доланар. Еке гитсе, ёлларда кимлередир шам болар. Ханжар йөне-де отуранокды, эли чепер хүнәрбаз экени. Ол чопан орачасының бил багларының чүйрәндигини гөрүп, үйшүп ятан йүнлерден йүп ишмәге башлады. Чаласынам ишйәрди. Сын эдип дуран Чопан ага аягыны узын салып, үргүн чәгәниң үстүнде гара дер болуп хайдап ишип отуран мыхманың эгнине какды-да:

— Ханжар ага, йүне хо-ол үйшүп ятан, текесакгаллардан ам гош ахыры — дийди.

— Текесакгал дийдиңми?

— Нәме, билеңокмы? Сизиң Ыспыханда текесакгал ёкмы?

— О ерде теке нәме ишлесин?

— Теке дәл, текесакгал. Хол ховутларың янында үйшүп ятан түйдүлги отлары гөрйәрмиң?

— Мен олары дүйнем гөрдүм. Туташдырлыкдыр өйтдүм.

— Ине, шол түйдүлип, мымыжак эдилен текесакгал диен отдур. Оны йүп ишеңде, урган ишениңде йүне гарсаң йүп, урган гаты берк болярдыр. Диңе йүңүң өзүнден ишилен урган берк болмаз.

— Бай-бо-о!

— Хә, нәмәни гең гөрдүң?

— Текәниң өзи бир беладыр, сакгалы-да бир беладыр.

— Хава, Ханжар ага, текәниң бидерек заты ёкдур.

— Ол отуң гөгерип отураныңам гөркезсене!

— Сопрак. Салкында такыра барсак, дүе йүклесенем тапылар.

Ханжар ага Чопаның өвредиши ялы, йүне пенжепенже мымыжак текесакгал гарып, тәзе хыруч билен ише башлады. Онсоң ирмән-арман одун йүплерини ишип гойды. Арасында шокурдап ятан гоюн дерилерини бол сүзмә эйләп, төверекде сомалышып ятан ютур деридашлары билен сынтгалап, телпекдир посун тикибермели этди.

Ынха, бир гөрсең палчыкдан гөжек ясап отурандыр.

— Ханжар ага, сен-ә огланлыгы ятлажаг-ов. Сенден яй хем ясанмалы борсуң.

— Яй ясанмарыс — дийәгеде, ол гаты гөжеги сүем бармагына мүндүрип, бейлеки эли билен дартып гойберди велин, акжа чүрчүри жанавар пысырдадыда ятыберди.

Ынха, бирденем сөзенден бердашлы таяк ясандыда, оны товшана салып, үч-дөрт саны чорбалык гетирди.

Гоюн ятагында, сазагың, селниң үстүнде ыкжашып ятан чүпрек йүңлере-де дөземок дийип йыгнашдырып, гезип йөрен еринде эгирмезден ялпажык тахялар өрүп йөр.

Гүррүңлер велин, хич азаланок. Башлары бирикдиги хәки башланан гүррүң яңадан туташяр. Херсиниң өз гүррүңи. Тәжир сөвдадан, пейдадан, дүшевүнтден, хайыр-сахаватдан башласа, Чопан ага кысматдан, Недир шаның аламанларындан, чозха-чозлукдан зейренйәр.

Тәжир болса аламанларың кент ханларының пишесидигини, шахиншахың олардан бихабардыгыны айданда Чопан ага диңширгеди. Бу тәжир шу ымгыр чөлде-де Недириң тарапыны чаляр велин, озал гөзүниң оды алындымыка я-да Недириң дузуны ийдимикә? Бирденкә-де чал сакгалының ужундан гысымлапы-да, гүлүберди:

— Шахиншах диййәниң шол гөзи байгушункы ялы гедемже Недир дәлми?

— Сен оны гөрдүңми?

— Ах, бурнуны гысып, оңа ак пата берен Кеймир икимиз болсак нәгжек!

— Чопан ага, ол бейик адама өелеглигин өар ялы-ла!

Чопан ага тәжирин гепинде Недире хормат бардыгыны ене аңып, оны билдирмеди.

— Онда-да не белет! Барып отуэмы, кыркмы йыл мундан озал Кеймир икимиз оны Хывадан элинже гетирдик. Бейле залым болжагыны билен болсак, оны шу ерде, түмде түкгердердик. Хывадан гетирйәркәк ёлда бизе ярамсаклык барыны эдендир, хызмат эдендир, вада барыны берендир. — Ханжар аганың гөзүни черрелдип диңлейәнини гөрүп, онуң анкаряныңа бегенип, гүррүңини хас туташдырды. — О вагт үчимизем яшыт диен ялыдык. Хывадан геленимизден дөрт йыл соң ол бизи Баверде зыяпада чагырды. Өйленйән экени. Улы той тутды. Сердар болупдыр. Бирки йылдан бизи ене тоя чагырды — оглы болан экен. Хер гезек гөренимизде ол өңки Недир дәл-дә. Башдан сеңригини йыгрып башлады. Гөзи ийәйжек боляр. Бурны болса ёкарык галяр. Дилини айнадан боляр. Икимиз биленем, сиз, биз диен болуп геплешйәр. Отуранда агач ювдан ялы. Йөрәнде сырты чыбанлы ялы. Кеймир икимизиң-ә йүзүмизе гелип биленок велин, гараз, индики чакылыгына гитмәли дийишдик. Ол соң улы сердар боланмыш дийдилер. Лебзини ювдуп, бизиң үстүмизе-де чозуберди. Ынха, инди ол патыша боланмыш. Чакылыгына Кеймир-ә гидйәр, мен велин, йүзүне көз дегсин дийдим.

— О нәме үчин?

Чопан шүбхели мыхманыны ене сынамак үчин вәшилиге уран болды.

— Кеймир икимиз барамызда нәме үчиндир зол-зол: «Гурбан! Гурбан! Гурбан!» диен болуп дур. Бизем дүшүнемзок. Сорамагы-да айып билйәс. Шу вагтам билемок.

— Чопан ага, шахиншахың хәсиети шейле: ол ягшы гөрйән адамсыны гөренде көпленч: «Аллаха-да гурбан, гонаха-да гурбан» диеген. Я-да оны гысгалдяр-да: «Гурбан, гурбан!» диййәр, дүшүндиңми?

— Хә, инди дүшүндим. Сениң ялы белет адам айтса дүшүнжек-ле.

— Ёк, ёк, мен белет дәл, мен шахиншахы хемише узакдан гөрйән, оны танамок — дийип, чиртмеге дүшенини инди аңав гәжирсумак хопугын гайталады.

Соң гүррүңи башга яна совмак үчинем: — Яны йүзүне көз дегсин дийдиң велин, шонуң себәбини айтсана — диен болды.

— Айтдым-а яңы. Оңа Хывадан гетирйәркәк белет болдум.

— Нәмесине?

— Ай, хыялы, пәли говы дәлди. Шу пәлиниң бозукдыгыны халамадым — дийди-де, Чопан ага мыхманың янында түркрәк гөрүнжек болуп, оны үркүзмежек болуп, мыс-мыс гүлди.

— Бир хезил вакыга ядыңа дүшди өйдйән.

— Хава. Недириң бир тоюна халыс сүрнүгип бардык. Елда бизи гаракчылар алжырадайды. Шонда ягдайымыздан бихабар Недир бизи ичерик мүрәхет этмән түкениксиз гүрлейәрди. «Сиз, биз» дийип, шол өвнүп дур. Нәмемиш гошунбашы боланмыш. Мениң болса башым агырып, балдырым сызлаяр, ичимем элжук диййәр. Ахыры чыдаман гөнүлемели болдум:

— Недир хан, маңа-ха йүз гезек «Сиз, биз» диениңден екеже гезек «Жыз, пыз» ягшы дийдим велин, ол бирбада сеңригини йыгырды-да, өте аграслык билен өе мүрәхет этди.

Соң-соңларам Кеймир янына баранда мениң өз адымы тутман «Жыз, пызам» гургунмы дийип гүлйәрмиш. Мен-ә оны халамадым. Соңкы гөренлерем халаман гелдилер. Йүзүнде-гөзүнде довзах оды янып дур диййәрлер.

— Сен оны Кеймир билен гетирдик диййәң велин, шол үлпети, халыпасы, досты Кеймир көр-ә дәлдир?

— Дост болайшыны! Кеймир агамыз оны нийсе дойжакмы! Недирем агамызы хер зыяпада чагыранда ёлунда букы гоюп, намартлык эдйәрмиш. Кеймир онуң тутан гушуны, озал үтүп гоян ахыры.

— Кеймир агаң шахиншахың янына баранда хайсысыны диййәркә: сенми-сизми?

— Сен диййәрмиш. Недирем илки-илкилер гатыр-
ганжагам болупдыр. Кеймирем бир эңегине тутуп ду-
рансоң ахыры: «Текелер бир сәхрайы халк-да. Көш-
гүң дәп-дессурларына нәбелет-дә» дийип, оңаймалы
болупдыр. Онсоңам Кеймир агамыздан Недириң жы-
ны башдан асгын ахыры.

— Бизиң Ыспыханда бичак тарыпланян бир Кеймир көр барды велин, онда шол гел-гел сениң агаң

болуп чыкды-хов! Менем шол дилевар, хокгабаз, мерд дана Кеймириң адына ашык болуп йөрдүм. Ады-овазасы белент адамың дидарыны гөрмек несибәмизде бар экен-ов.

— Говы гөрйәниң, сылаяның чының болса дидарың кынчылыгы ёк-ла. Ынха, обадан бизиң идәп геленлериң янына гошар гойбериберерин. Гелерче вагтам болды.

Ханжар ага уллакан башыны яйкап, хырчыны дишләп, гөзүни сүзүп отырды.

— Ханжар ага, бир зады-ха гең гөрйән өйдйән?

— Хава. Бир тымсал хакыдама гелди. Дана кишилериң айтмадык гепи ёк экени.

— Хава?

— Бәш саны зат гайыпыдыр диййәрлер: дидар, несибе, ника, ажал, иман. Ынха, сенем шона жанлы шаят болуп отырсың.

Мен Чопан ага билен душушарын, дуз-эмек боларын я-да текелериң сердары Кеймириң дидарыны гөрерин диен ой-пикир ятсам-турсам дүйшүме-де гиренокды. Гел-гел, несибе дартып, ынха, ол мәхрибан дидары гөрмек бизлере-де миессер этжег-ов.

— Нәме, Кеймири гөрмек саңа хөкманмы?

— Ёк-ла. Хөкман дәл — дийип, Ханжар үшерилди. — Мен озал жаханкешде адамдыгымы айтдым ахырын. Мен акыллы, пайхаслы, үйтгешик адамлар билен сөхбет гурмагы халаян. Кеймир көр дийилйән хем гайратлы, шөвкетли, кән геплемезек, гүлер йүзли, сүйжи сөзли, оглан-ула дең бакышлы, хер кесе өз лайыкат гүррүнини тапян, пайхаслы, гин канагатлы, херки задың эмини өңүнден гөрүп, өңүнден газылтәрини тапян, өз илини ажап говы гөрйән киши дийип эшидипдим. Бейле үйтгешик адам билен отурышман гитсем, бүтин өмрүми өкүнип гечирерин.

Мыхманың бейле дызмачдыгыны Чопан халамады. Гөзи дүзүв дәл ялыды. Чүйрүк адамлардан боларлы. Юрт йыкан болаймасын. Әтияжы элден бермели дәл велин, шүбхәнем билдирмәйин. Дура-бара өз сырыны өзи ачып барян ялы-ла. Мунуң бу ере гелип душушы шүбхели.

Томсун ортакы айы хем кервен болармы? Яз, гүйз, гыш айлары кервен ёла чыкяндыр. Сыркавлыгы-да гутулышы-да шүбхели. Айдышына

кервени. Хий, өз кервени болса, чем гелен ерде ташлап гидерми? Иң болманда янында үч-дөрт гул гоюп гидердилер. Онсоңам гөзбагчымы, нәмеми? Ожарың көзүни аясында ойнап отыр. Питиги билен гуш ятырышы нәхили. Өзем дилевар. Дилинден бал дамяр. Гапдалындан асылгы янжыгыны укланда-да янындан айранок. Ичинде догалар бар диййәр. Ховлугяр, алласаяр. Кервениниң гиденине бир хепде боланок велин, ёлуна середен киши болуп, бизиң гизлин пеналарымызың ниредедигини билжек боляр. Гоюн итлерини өзүне өвренишдирджек боляр. Бир гулагында ысырга асылян дешик гөрдүм велин, түрклерде-хә бейле дессур болмалы дәл. Миллетинем яшыряр.

Хей, Ханжар ага, Ханжар ага, түрк чопанларың арасына дүшендирин өйдйәнсиң велин, өте ялңышан болайма. «Чопан адам чока болмаз» диййәнсиң велин, ока гелен болайма. Ханы, гөрели бакалы. Сени үркүзмәнжик, ызыңа дүшейин бакалы.

Чопан ага чакында ялңышмады. Обадан геленлер ил аман, юрт аман диен хош хабар гетирдилер. Азык-овкатлары дүшүрип, Балгуя экидилмели йүңлери, дерилери даңышдырып гойдулар. Даңлак гызаранда гитжекдиклерини айданларында, тәжир хем өзүниң оба экидилмегини, Кеймир сердары гөреси гелйәнини, ики-үч гүн мыхман болансоң өз юрдуна гитжекдигини өзеленип хайыш этди. Чопан ага разылык берди. Ханжар аганың гөзүне чөп атып, оны товшан авламага ибердилер. Шондан соң Кеймириң йөрите табшыран адамсы Чопана тәжириң кимдигини айтды. Ханжар тәжир хошлашыкда Чопан ага алкыш барыны айдып, догалар окап, өз илине, Ыспыхана мыхманчылыга чагырды.

— Озалам айдыпдым, дагдан илерик гечип, Ханжар тәжир дийсен танамаян болмаз.

— Я несипдир, сакгалдаш. Дүйн өзүң бир топар гайыпы нәрселери санадың. Бизем, эншалла, несибе дартан гүни бараярыс.

— Онда шунам менден ядыгәрлик ал — дийип, агыр ясы гара пычагы узатды.

Чопан бердашлы пычагы ики элинде тутуп, сынланда онуң агловундакы гуш суратына гөзи дүшди.

— Гөклениң пычагы экен-ов.

— Хава, гөкленилир. Оларың уссалары Эйрана,

Турана беллидир. Хош. Әхли эден хызматыңа таңры ялкасын. Кервен доланып үстүңизден геләйсе, мениң саг-саламат гайданымы кервенбаша айдавериң.

— Барча мусулманлара биле ялкасын. Кервениң аладасыны этме. — Чопан бирсалым бөврүни диңледи-де, гужагыны гиң ачып, тәжире тарап йөнелди. — Шундан соң сениң дидарыңы гөрериңми-гөрменми, гужаклашып бир хошлашалы — дийди-де, даяв тәжириң эллериниң дашы билен берк гужаклады-да, батлы гыгырды:

— Басың, йигитлер! Мәкәм! Гудуздыр бу! Гандалы гетир! Элини гаңыр! Бай, гүйжи-хә зор экени! Аягына-да ур, гандалы! Хә, инди болайды! Турайың!

Гызгын чәгә мазалы булашан, элине-аягына зынжырлы демир гандал урлан Ханҗар тәжир гөзүни юмуп серлип ятырды. Ол урнанокды, чабалананокды, агланокды, ялбаранокды, маңлайыны чәгә овкалап дад-у-перят эденокды. Ол эдил хәзир сыпмажагыны билйәрди. Надаралык эдәйсе, мунданам бетер авунжагыны билйәрди. Шонуң үчин үргүн чәгәниң үстүнде сарсман ятып, өзүниң нәме үчин бентлененини билжек болуп, бейнисине зор салып ятырды. «Мениң Зыяд хандыгымы биләйдилермикә? Ай, ёк-ла. Хә, шол Рызагулы мүрзәниң зыяпатында салпыгулак атбакар гулагыны габардярды велин, аңайдымыка? Мен, шол ерде Кеймириң үстүне гидерин дийип боюн алмадым ахырын. Шол салпыгулакдан горкуп, боюн товлан болдум. Онда-да бәрик гайданымы билипдир-ов, залым. Ханы, энтек гөрели. Эгер хакыкы адымы тутайсалар, онда булар шол салпыгулагың иши. Эгер тутмасалар, онда булар йөне гул эдип сатарлар. Белки, шейле-де болсун-да!»

— Тур, хов, тәжир, нәме, эййәм өйүңе геләендирин өйдйәмиң? — дийип, кимдир бири бөврүне депди. Ол инди мекирлигиң икинжи усулыны уланмакчыды — табын болуп, боюн сунуп, «лепбей ага» билен текелериң хүшгәрлигини, газабыны юмшатмакчыды.

— Сакгалдаш, мени, мал кимин басдыңыз, тә өлдүрипдиңиз!

— Сыгыр болуп гелсең, өкүз болуп топуларсың, Зыяд хан — дийленден, тәжир: «Ә-ә-ә, нәме?» дийди-де, гөзүни агдарып, диңаркан гайтды. Ол сырының ачыландыгыны, инди сыпмак ёкдугыны, текелериң бу

ымгыр чөлүнде тилкилере, шагаллара шам болуп гитжекдигинден хопукды. Эдил яп-яңы хем онда сыпайжага умыт барды. Инди түйс ады әшгәр болансоң, хакыкы хыялының хем әшгәрдигиниң ики ужы ёкды. Ол текелериң сөйгүли сердары Кеймире каст этмәге гелди ахырын. Буйтар-суйтара ер ёк. Ким шугулладыка? Нәдип етишип билдикә? Доланып барайсам газабымдан горкмадымыка? Ким болуп билер? Шазададыр мүңбаша-ха мүңкүрлик эдип болмаз. Бейлеки сердарам шазаданың жан ынанышян үлпети. Ай, шол харгулак жылавдардан өзге хич кес дәлдир. Вий, ёгса-да, бәрик гайтмажагымы мен шол атбакар эшидер ялы часлы сес билен айдыпдым ахырын. Хә, инди билдим. Шол зыяпатдакы үч-дөрт үлпедимиң бәри шол авдакы жеделимиз барада болгусыз ерде янрандыр. Сачак башында кимдир бири: «Жедел этмәң, хов, жедел соңы эрбет боляндыр» дийди-ле.

Эсли дымып отурды-да, соң дөмди.

— Гел, бир дөвлетли гүррүң эдели.

— Ери, бакалы.

— Мен буйтар-суйтар этжек дәл. Растымы сөзләйин. «Гуш ялңышар тора дүшер, әр ялңышар гола дүшер». Мен бет ниет билен гелдим. Мен Кеймири өлдүрмек үчин иберилен адам. Оны хем билдиңиз.

— Ниетиңизиң бозукдыгыны гелен гүнүң аңдык. Индем билдик, хан ага.

— Гелен гүнүм нәдип билдиңиз?

— Адам аңындан белли, кервен — жаңындан.

— О нәме дийдигиң?

— Эшитмедиңми?

— Дүшүнмедим.

— Аңыны гөрдүк-де, жаңыны эшитмедик.

Зыяд ханың гахарына хәзир эрни гышарып, гөзлери ханасындан чыкайжак болярды. Сачлак уллакан келлеси саңңылдаярды.

— Кервен жанлы боляндыр-а? Жаңыны эшитмедик, жаңыны. Инди сенден яшырып отурасы иш ёк. Сениң бу гелен ериң Балгуюдан хем бейлеки обалардан бир ятымлык узакда болса-да, бу ерлер бизиң гизлин саклавларымызың этияч үчин гойлан ерлеридир. Сизиң Недир шахыңыз бирки гезек гумуң ичи билен айланып, еңсәмизден гелип, бизи гапыл басыпды. Инди велин, бу ерлерде хыялы бет болана гуш

ганатындан, ат — тойнагындандыр. Сени гетирен галтаманларыңам хәзир саңа гарашып, букулып ятан ерини билйәс. Бу гүн-эрте ол дөрдүсинем, «кервенбашынам» гүйлүп яныңа гетирерис.

— Бейле ягшы гурналандыгыңызы, сакдыгыңызы билмәндирис.

— «Элкин ятан ынҗалмаз» диййәндирлер. Биз хем элкиндирис хем эркиндирис.

— Эй, Алла! Мен бу гүне өз текепбирлигим зерарлы дүшдүм. Серхош болуп, җедел эдип дүшдүм. Недир шаның башармадыгыны мен тентек, боюн алдым. Ялңышыпдырын. Өкүнйән. Мүң керен өкүнйән. Мен чох гүнәх этдим. Боюн алян. Йөне бир маслахат бар. Эгер мени өлдүрмән бошатсаңыз, мен нәче түмен дийсеңиз төлег берейин. Бахамы өзүңиз кесәйиң. Ёк, эгер муңа разы болмасаңыз, я-да аз гөрсеңиз, онда элтиң мени Кеймириң янына, оңа: «Мен сениң гулуң, нәме юмуш болса буюр» диейин.

— Егса-да, сениң индики ыкбалың Кеймириң элинде. Хан башына хан етер, гар башына гар етер.

— О нәме дийдигиң?

— Сен-де хан, ол-да хан. Кеймир элине дүшен дөнүклери я-да юртйыканлары гылычбая табшыряндыр.

— О гылычбай кимди?

— Ыһа, шуды — дийип, йигитлериң гирригрәклериниң бири эгри гылыҗы гынындан согруп, тәҗириң үстүне гыгырып топулды.

— Сен элиң-аягың гандаллыкан-да гулдугыңы, бетниетлигиңи боюн алмаҗак болярмың?

— Хеммесини боюн алян. Мениң җезам — өлүм. Йөне гой, Кеймир өлдүрсин. Белки, ол маңа юмуш буйрар, иң агыр юмуш табшырар.

— Кеймир дөнүклере юмуш ынананок. О тарапдан-а ришдән үзүк болайсың.

— Хан пикирини нөкери билмез. Белки, Кеймириң Недир шаха гаршы гуруп йөрен дузагы бардыр. Ине, мен шоңа көмек берерин. Мен шоны боюн аларын, башарарын.

— Эгер терс дүшүнмейән болсам, сен дагдан бәрик Недириң җансызы болуп гелдиң, дагдан аңрыгам Кеймириң җансызы болуп гитмекчи-дә?

— Догры дүшүндиң!

— Эй, дөнүк, сен ене мекирлик этҗек боляң. Инди саңа ынам ёк. Гүйҗи асгын шелайын герек этҗек болянсың велин, оның пашмаса герек. Ханы, угралың. Чув, җанавар!

ЗЫЯД ХАНЫҢ АЗЫЗ ҖАНЫ ЧОХ АРМАНДАДЫР

Зыяд ханың элине-аягына гандалларың иң беркини уруп, Балгуя дәл-де, онданам гайрада, Үңүзе голай ерде, теке нөкерлериниң әгияч үчин гаравуллык чекйән бир гизлин отурымлы ерине әкитдилер. Маслахат өңүнден бишириленипдир: өңи билен-ә Балгуюда Кеймир ёкды. Ол ёмут гарындашларың үстүне ягы дөкүленмиш дийип, бәш йүз атлысы билен шоңа көмеге гидипди. Ёмутларың ханы Ушак хан билен Кеймир икисиниң Недирден яңа ичи мыдама түтәп дурды.

— Кеймир хан диййән-ә, шу Недириң багтының сургүнлидигине мен-ә хайран — дийип, Ушак хан зерурлык зерарлы кәте бир душушанларында зейренерди. — А-хов, мен бир гезег-ә он мүң нөкерим билен, ара йыл салыбам он ики мүң сайлама йигитлерим билен Хыва тарапдан залым Недиргулының тохумыны-тиҗини түкедейин диен ниет билен Баверде чоздум. Недириң өзүниң Машэда гиденлигини эшитдим-де, шонуң Баверт, Дестгир, Келет диен галаларыны дуйдансыз барып башына юмрайын, онуң емрели, гарадашлы, алылы гарындашларымызы гыран-җыран эдип, дув-дагын эдиши ялы, менем овшарлары гелен ызына җырралдайын диен ниет билен чозупдым.

Эдил ягырнычы ялы-да, залуват Недир мениң ниетими билип, хер гезек өңүмде атлы-яраглы хәзирленип дурса нәтҗек!

— Эй, Ушак! Ушак! Ичиңде шугул бардыр. Сен яңы тайярланып йөрен вагтың, шугул әййәм бушлаяндыр.

— Онуң алаҗыны иййән, хов! Еллара саклавам атян. Гуш болуп учуп гечәймесең, эгер-эгер!

— Недире менден белет ёкдур. Онуң әхли җеңлерде, әхли урушларда шовлулыгы, рүстемлиги екеҗе зада баглы. — Онуң гиты акыллы, пайхаслы, душби җансызлары сүмсүнишип йөрендирлер.

— Онуң җансызларыны гөрсем танаҗак-ла.

— Җансыз дийилсе сен еңиёлув я саңсар. я-да

— Җансыз

әзенеги агаң, кибтини гысышып, төверегини гаранжаклап йөренлери гөржексиң. Бейле дәл. Онуң жансызлары ахунлара сапак бержек дана адамлар. Олар сени-мени сувлы әкидип, сувсуз гетиржеклер. Олар Курханы, Инжили, Төврады, әхли шеригаты ятдан билип, гиже-гүндиз хув-хак дийип, ач ятып, ач туряң пыгамберлериң хадысларындан өзге гүррүңи агзына алмаян таквалар. Олар ичиңе-багрыңа гирип, саңа-маңа өз элине сув акытдырып билйән кишилер.

— Бе, Кеймир сердар, дийсең-диймесең бир улы ишлере шайланжак вагтларым Хывадан, Арабыстандан, Ыстамбылдан үйтгешик-үйтгешик ахунлар зыярата барярлар дийдим-ле. Мениң ойнатгы казыларым, я мүңбашыларым яныма гелип бир үйтгешик, дана, Курханы кары ялы ятдан лабызлы окаян ахунын гелендиги, үйтгешик сөхбетдешдиги, намазда, тәретде, терекеде я-да жыназада давалы меселелери чөп девен ялы эдәййәндиклерини агыз долдурып, аңк болуп айдярлар-ла. Мениңем шол ахув билен сөхбетдеш болмагымы өзелене-өзелене ислейәрлер-ле.

— Ай, ёк! Учдантутма хемме ахунлар жансыздыр дийжек боламок. Йөне Недиргулы билен сачаклы гатнашян дийсем-ә ялңышян велин, ол мени янына йыгы-йыгыдан чагыряр. Менем гайшарып дурамок. Алланы чагырян-да, шол гелен чапар билен, яныма бирки атлыны алян-да, гидиберйән. Онсоң, сен-ә маңа белет. Чай башында Недиргулыны бир уградып гойберйән-де, шол ызына дүшүп отырын, олам бир гүпләп башлаяр велин, арасында өз жансызлары барада-да сыпдыряныны дуянок. Овганыстаның, Хиндистаның берк галаларыны, берк дервезелерини ахыры шол жансызларының эли билен, дили билен ачандыгыны яшыраноқ.

— Агыз бирикдирмели! Ничикдир әхли тирелер жем болуп, бир гүнде чар тарапдан чозайсаң, Недир ша гүмүни тапайса!

— Ушак сердар, мениңем диййәним шол-да. Агзы бире Таңры бир... Йөне хо-ол бир эртекидәки кырк келлели аждарханың хер келлесиниң бир яна дартышы ялы, бизем бир чукура түйкүрип билемзок.

— Элбетде, сәхетли гүни бардыр-да.

— Алланың хемме гүнлери сәхетлидир, эгер хайыр ише чыксаң. Ынха. сизиң илиңизе уграң гүнүмиз сәхетли-сәхетсиз диймедик. Хабар барды, шол бада-да атландык. Шүкүр, ишимизем шовлы болды. Гызылбашлары ызына серпикдирдик.

— Хава, таңрыялкасын, теке гарындашларымыз саг болсун!

— Хеммәмизе биле ялкасын. Йөне ёмут гарындашларымызам көп гезек бизиң дадымыза етендир. Залым Недир нәче гезек текелериң үстүне ордасыны сүрүп, Балкана гетирип дыкандыр? О вагтлар сен, Ушак сердар, Хывада отурярдың. Йөне сизиң батыр йигитлериңиз Недир шаның ордасының гапдалындан чыкайдылар, ёгса бизи залым Балканда-да гойжак дәлди.

— Кеймир сердар диййән-ә, бу вагтлар Недир шаның өзи юрдунда ёгаммыш диййәрлер. Онсузам сизе-бизе аркайын отур-турув ёк-ла

— Хава, хәзир өзи Дагыстанда уршуп йөрендир. Саңа айтсам, сен ынанмарсыңам. Дагыстана оны өзүм уградым. Гитме дийип кән ялбардым. Онда-да гулак салман гитди, иниси Ыбрайымың арыны алжакмыш.

— Шол Дагыстанда Угурлы хан билен биле өлдүрилен доганымы?

— Хава, Ыбрайым пахырам Недирден рехимли дәлди-ле. Йөне оңа гөрә эмелсизди. Мыдама чолашыга дүшүп, ордасыны гырдырар йөрерди.

— Залым Недир-ә, догрусыны догры айтмалы, урушун тәрине өкделәпдир. Йөне инди онуңам дөви асгынлаяр өйдйән.

— Сув күйзеси сувда сынар. Недириңем атдан дүшмән гылыч гемрип, төверегине улукжын берип йөренине отуз йыл чемеси болан болса герек.

— Онда күйзе дөвүлерче болупдыр.

Ики сердарын отуран көлегесине Кеймириң йигитлериниң бири атыны гордурып гелди.

— Кеймир ага, жемлендик. Эййәм ёла дүшенлеримизем бар.

— Яралылардыр-да?

— Хава. Ярałылар. Ата айырт эдип әкидйәс. Жу-
— Хава. Яралылар. Ата айырт эдип әкидйәс. Жуда агырларындан он едисини ёмут гарындашлар өзүмиз тебиплежек дийип алып галдылар. Олар ёла яражак дәл.

— Онарыпсыңыз. Менем ынха, Ушак сердар билен

хошлашып отырын. Атымам гетирэйдиңми? Бу-да говы. Шу ерден гидиберели.

— Кеймир сердар! Саг болуң! Саг-аман барың! Эден голдавыңыза таңрыялкасын! Бирек-бирекден хабардар болуп дуралы!

— Эншалла! Залымың ордасында мениңем адамларым бар-ла. Йөне кәте хабары гижирәк гетирйәр. Сыпып боланок диййәрлер.

Кеймир ёмут илинден гелйәнчә Зыяд хан эййәм оба огланларына өзүни алдырыпды. Гандаллы-ла мен, ач-сувсуз-ла мен, тәриме зынжыр билен даңылгы-ла мен диенок. Эгер-эгер. Дашындан гөрәймәге, гам-гуссадан душнук барына меңзеш дәл. Бирден дәлишгенлиге салып, төверегини галлап, бу сачлак, түйлек, айы ялы даяв гула гең галып середишип отуран огланлара тарса топулан боляр. Чоммалып отуран огланжыклар гох турзуп, гачанам болсалар, тәриме даңылгы агыр зынжырын шакырдысыны эшидйәлер-де, ене гелип, дашына үйшйәрлер. Үйшмезче-де дәлди. Бу айы ялы гул бирден хораз болуп гыгыряр, бирден ит болуп үйрйәр, бирден билбил болуп сайраяр. Бирденем нәтаныш диллерде айдым айдяр. Бир айдымы айдяр-да, бу овган айдымы диййип душүндирйәр. Ене бир сүйжи айдыма хиңленйәр-де, бу арап айдымы диййәр. Соң эрмени, түрк, хинди айдымларына зовладяр. Зыяд хан бу хокгалары билен огланжыклары гүймән болса-да, матлабы өз өркленен өйүниң ичине үйшен улы адамлары аңк этмекдеди. Гүндиз мал-гара, одун-чөпе, экин-дикине гүйменйән адамлар гүн яшандан соң бу өе, кәте өйүң дашына үйшйәрдилер. Олар шиндизе ченли бейле хокгабаз, гүррүңчи, агзы сеналы, лабзы сүйжи, дили сүйжи, бәш вагтыны ырмаян гул гөрмәндилер. Огланжыклар онун адыны айы диййип тутсалар, улулар дервүш диййәрдилер. Онуң өзүнден адыны сорасалар, Галандарларын, Хажыдырын, Мәшадыдырын, Кербелайыдырын. хайсысыны тутсаңыз болар диййип жогап берйәрди.

Бир гүн гич өйләнлер гоңшы өйден бир аялың хык-хыгы гулагына илен бу галандар өйүң ичинде отуранлара йүзленди:

— Ол какынлы аяла айдың, хер гүн үч гезек чомужың сакызыны атсын хем-де гүнде он гезек Алхам окасын.

— Кырк ясынам окатдык, пейдасыны гөрмедик.

— Сиз мениң диеними эдиң, ол гутулар. Шу гүнлер сакызың көп вагты, йыгмалы вагты. Шоны ичирин, эншалла, Алланың гудраты билен гутулар.

Шондан соң галандар тебипчилигем эдиберди. Ичигечене демиртикендир ёвшан буюряр, демгысмала боржак буюряр. Киме туршужа, киме атгулак, киме чал, киме сарган, кимсә тошап буюряр. Гиже-гүндизем ятдан Курханы окаяр. Ичерде оба моллаларының, ене-енекилериң диңлейәнини билип, галандар хас лабызлы, назымлы окап, диңлевжилериң йүрегини эредйәр.

Галандарың улы-кичиниң йүрегини эредип бараныны, онун аклыкдан бол яшаяныны эшиден Чопан мал үстүнден гөни оба гып басды. Геле-гелмәне-де, галандарың үстүнден душди.

— Зыяд хан, сен оба адамларының гөзүни гүйдүп, сыпайжаксың велин, оның бу ерде саңа башартмаз.

— Мени бошатсаңызам, Кеймир көри гөрмән гитмен.

— Сен хич хачанам гитмерсиң. О бабатда-ха тамаң тала даңылан ялы болайсың. Шу гүнденем башлап яныңа аял-оглан-ушак гелмез. Гандалыңам гоша уржак.

— Чопан ага, ислесең мен Курхандан ант ичейин, маңа ынан. Маңа ики дәл, йүз гандал урсаңам, ондан горкамок. Еке отурмакдан, дек отурмакдан горкян. Сениң Недир ша барадакы гүррүңлери халаяныңы билйән. Гел, мен саңа шол адам барада өмүр эшитмедик гүррүңлерини берейин. Сен сора, мен жогап берейин. Говы ери хем мен ялан сөзлән еримде сен меня тутуп билжек, себәби өзүң айтмышлайын, сен Недир ша билен бир вагтлар дуз-эмек болан экениң, ол гүррүмсагың хәсиетине белет экениң.

— Хә, инди менем жадыларың өйдйәрмиң?

— Ёк, мен өмрүми көпчүлигиң арасында, гох-галмагалың, тутдум-етдимиң, урха-урун арасында болан адам, шонун үчин мен сөхбетиме диңлевжи ислейән. Ичими дөкесим гелйәр. Гечмишде эттен гүнәхлерим, дөкен ганларым инди мени ярып гелйәр. Мен элиме гандал урлалы бәри өз этмиш ишлерими өлчермәге бол вагт тапдым. Сизе душманкәм мениң ойланмага-да вагтым ёкды. Тойлар, томашалар, зыяпатлар, чалып улы перманлар меня халыс гуршап алыпкылыкклар

дылар. Эгер Недир ша барада диңлэсиң гелмесе, гетир шу ере иң улы ахуны. Мен шонуң билен гайыпыдан, шеригатдан, гелжекден сөхбет ачжак. Шол ахуны омпа отурдышыма сен бир томаша кыл.

— Ханы, онда айт, эдил шу вагт Недир ша ниреде?

— Эдил шу вагт Недир ша Дагыстанда сөвешип йөр.

— Басярмы я басылярмы?

— Басыляр.

— Хэъ, залым! Гөвнүми авламак үчин голтугыма гарпыз берйэң-ов!

— Ек, онуң үчин дэл. Себэбини айдайын. Биринжиден-э, дагыстанлылар эдил сизин ялы бичак батыр халк. Икинжиден, оларың юрдунда мен яшап гөрдүм. Даглык. Тутуш даглык. Ел-ёда ёк. Инчежик жүлгелерденем улы гошун гидип биленок, гидэйсе-де бирденкэ депесинден газан ялы дашлар ягып алжырадяр. Үчүнжиденем, Недир шаның сөвер ярагы топлар. Топлары болса даглык ерде ишледип боланок. Иң улы себэбем, бу вагт Дагыстанда ягыш дөври. Недириң шемхаллары пелтели түпең, дагыстанлыларыңкы болса, чакмаклы түпең. Недириң түпеңлериниң пелтеси чыг чекип, вагты билен от аланок, гөченок, чакмак болса, шарк этди, түпең тарк этди. Дүшдүңми?

— Сениң бу сарнамаларыңы Недир озалдан, гитмэнкэ биленокмыды?

— Билйэрди.

— Онда нэме гөни ажалына гидипдир? Мениң танаян вагтларым-а ол пайхаслыракды, я инди гаррап йөрми?

— Хер адамың гөвни пынхандан долудыр. Мен билдим ки, ол өз багтына, өз зехинине жуда чох бил баглады. Онсоңам көп миллетли Дагыстаның сердарларыны Хиндистандан талап алан алтын-күмши билен сатын аларын өйтди. Миллетлериң агзыны алардып, аңсатжак еңерин өйдйэр.

— Онуң везир-векиллери, иң якын үлпетлери кимлер?

— Олар санардан кэн. Йөне өз танаянларымдан, биле отурышып-турышанларымдан гүр берэейин.

Ынамдар серкердеси, бил баглаян адамсы Тахмасп хан Желайыр. Даяв, хырсыз бела. Пенжелери ёлбарсыңкы ялы. Ерлиги Гөкдепэниң илерсиндэки

ловгармдан, сиз оңа Гермав диййэңиз. Недир ша дине шона иң улы ат берди — Дөвлетиң орунбасары диен ат берди. Өзге хич киме шейле ат бермеди. Ай, бичак ынаняр-а. Бу Желайыр ялы вепалы серкердеси ёкдур. Недир шаның гаршысына болан улы гозгаланлары хем шу Желайыр барып ятырандыр. Мухаммет хан булужың, овганларың, Тагы ханың гозгаланларыны ятырап, мундан он йыл өң ёмутлардыр гөкленлере гаршы газаплы урша серкерделик эденем шол Желайырдыр.

Желайыр барып, Недир ша патыша болмазындан он бир йыл өң онуң табагыны ялап уграды. Нирэ күшгүрсе, шона-да гитди. Недир энтек тагта чыкман, йөнекей гошунбашы вагтында өңки патышага сөзи өтйэн Недир үлпети Желайыры Хузыстаның, Фарсың, Керменин, Парс айлагындакы гэми дуралгаларының гошунларының сердары эдип гойды. Хиндистан уршунда биле болдук. Желайыр шонда Астрабадың, Гүргениң, Мазандараның, Этегиң ве Хорасаның гошунларына серкерделик эдйэрди. Сөвешде-де атының эери алтындаңды.

Муган гурултайында Недириң патыша «сайланмагыны» гуран еди достуның-да биридир. Шонда Недир ша оңа хан диен ады дакды. Өң ол Тахмасп бегди. Инди Тахмасп хан болды. Текепбир-де болды. Улы везипе яхшы адамы хас яхшы эдйэр, яман адамы хас яман эдйэр. Ол инди солтанат лыбасларының иң ягшысыны гейип, шикэре чыксын, ёла чыксын, өңүнден дөрт йүз шатыры ылгап бармалыдыр. Хемише диен ялы Недир шаның азгын, бозук, серхош улы оглы Рызагулы мүрзэниң янында маслахатчысы болды. Рызагулының Жейхун дерясының аңырсындакы хем бэрсиндэки көп-көп шэхерлери, галалары басып алмагына ёлбашчылык этди. Мавераннахры дыза чөкеренде Рызагулы 17 яшындады. Ол дейюс хэзир йигрими үч яшында.

— Рызагула чының билен гаргаң велин, ондан агзын бишен ер-э бар өйдйэн.

агзын бишен ер-э бар өйдйэн. Мениң шу гүне

— Азыз жаным чох армандадыр. Мениң шу гүне

— Азыз жаным чох харамзада болды-да. Жедел душмегимиң себэби шол харамзада билен жедел эден болнэмэ герекди дийсене! Шазада билен жедел эден болярда Хеммеси-де шу харам шерап себэплиди. Шаяв-да Хеммеси-де шу Кеймир көре хич вада айтды: «Текелериң сердары Кеймир көре хич

алач тапыланок». Мен дийдим: «Кеймир ялы, ондан-ам мекир адамлары эле саландырын». Жеделиң башы шол болды. Шейдибем сениң гапаныңа дүшдүм.

— Ёгса-да, Зыяд хан, мениң чатмама гелениңде янар одуң ичиндедиң. Акыл-хушунам ёкды. Шейле ягдайдакаң бейле улы ише, ховплы ише нәдип чыкып билдиң?

— Хеммеси окувын гүйжи билендир.

— Дүшүнмедим.

— Шейле бир окувлар бар. Шоңа вердиш этсең, гызгынынам галдырып боляр, йүрек урмаңы-да тогтадып боляр. Инер йүкүнем гөтерип боляр.

— Жадыгөйлүк окувы-да?

— О диен жадыгөйлүк хем дәл. Өзүңе, өз гүйжүңе эрк эдип билмек окувы. Ынха, мен аяк ялаңач ожар көзүниң үстүнде йөрәп билерин, сен йөрәп билмерсиң. Мен ынха, шу гара өйүң түйнүгине бир бадымда ылгап чыкып билерин, сен оны башармарсың. Цөрт-бәш адам болуп, еке өзүмиң дашыма гечсеңизем, мен өзүми алдырман, гайтам бейлекилери ере тогаларын. Ине, шейле окувлар окандыр бу акмак Зыяд хан.

— Рызагулының Кеймирде нәме өжи бар? Нәхили ары көйдүкә?

— Аперин! Инди иң сырлы меселәниң үстүнден бардың. Оны соң Кеймире айдайын. Болярмы? Хәзир саңа айтсам, онам өзге бири эшитсе, олам Недир шаха етсе, онда Рызагулыны дардан асарлар. Хер нәче йигренсемем, Рызагулы шазада, жуван, яңы дүнйәниң ужундан гирип башлан. Өзем ир-у-гич какасының тагтында отурмалы. Бирден ол патыша болайса, мениң тохум-тижими, еди пышдыма ченли гырар. Ол шейле забун, какасынданам залым йигит.

— Какасындан залым-а дәлдир-ле. Йөне ахмырлы боланың үчин айдайяң өйдйән.

— Ёк. Рызагула мен белет. Билер болсаң, 1739-нжы йылда Недир ша Хиндистаны басып алмага гитди. Ерине, Эйран тагтында оглы Рызагулыны отурдып гитди. Шонда оглы какасының гитсе доланып гелмезлигини Алладан диләпдир. Эййәм өзүне патышалык мөхүр газдырыпдыр. өз адына зикге какдырыпдыр. Какасының ызында өңки патыша Тахмаспахыры, онуң огулларыны, чебересини, кагда өз баш-

дыш аялыны, шол Тахмаспың уясыны гылыч билен дограм-дограм эдипдир. Какасы Хиндистандан гелен соң шу затлары эшидип, Рызагулыдан гөвни совады. Оны өнки ялы сөймеди, янына алмады. Геңешлере чагырмады.

Ине, шейдип аталы-огул икисиниң арасына тов дүшди. Ай, гел, сыры хем гизлемәйин-ле. Онсоң оглы атасының кастына чыкып башлады.

— Рызагулы мүрзе Недир шаның кастынамы?

— Хава, өз перзенди Недир шаның кастына.

— Бе, бе! Ынанар ялы заг дәл-ов.

— Чопан хан, тәч билен тагт бичак сүйжи затлардыр. Кимиң патыша боласы геленок?!

— О диениң-ә растдыр.

— Онсоң, ынха, яңы голайда, Недир ша агыр гошуна баш болуп, Дагыстана урша барярка, какасының ёлунда бир мерген букуп гойяр. Көп пуллар берип, көп вадалар берип. Шол мергенем Недир шаның эдил йүрегинден ченәп атяр, эмма гүлле атлы барян Недириң чеп элиниң башам бармагыны яралап гидйәр. Мерген гүрүм-жүрүм боляр. Оны нәче агтарсалар-да тапмаярлар. Ол гачып гутуляр. Недир ша бу ишде үч адама мүнкүр болуп, олары зындана саляр. Беланың көрүгиниң оглундадыгындан хич хабары ёк. Асла гүманам эденок.

Ялы ятырка бада-бат янына гелен Рызагулы какасына бу иш Кеймир көрүң ишидир дийип көп гайталаяр. Какасы дәлдир дийсе, оглы диңе Көртекедир, сен шу ёлдан гитжегини шоңа айдыпсың дийййәр. Гепиң гысгасы, какасына айтман, ондан идин алман, бу
вакалардан бихабар Кеймир көри зындана атып, оны
ёклап, әхли гүнәнем онуң бойнуна атмакчы экени.
Кеймир көр болса сыпяр. Догрусы, сиз шол зын-
данлы гала чозуп оны азат эдипсиңиз.
Ынха, беланың көрүги. Мениң шу ерлере гелме-
гимиң дүйп себәбем шол. Хер эдип,хесип эдип, Кей-
мир көри ёклап, әхли гүнәни шонуң үстүне атмакады.
— Хай, мекир харамзада-а! Кеймир агамыз бол-
са, шу гүне ченли өз тутулышыны Недир шадан гө-
рүп йөрди.
— Ынха, Чопан хан, тагты-тәжиң шунуң ялы түй-
жениксиз ойны бардыр.

— Егса-да, Зыяд хан, Недириң якын адамларындан ене кимлери билйәң?

— Ай, олар санардан кән дийдим-ә.

Недириң мүң саны тугы бар. Туг дөвлетиң байдагы, абрайы, дережеси. Эгер туг йыкылса, дөвлет йыкылдыгы. Недириң баш тугчусына Дивангулы бег диййәрлер.

Баш хазыначысы Ымамберди хан кырклы.

Баш мүрзеси, шахиншахың әхли перманларыны ве өзге патышалара хатларыны язян, гошгулар, китаплар окап, Недир шаның гахарыны көшешдирйән Мехди хандыр. Бичак салыхатлы, алым, гиң гөврүмли, жай еринде патышаны йылгырдып билйән адам. Йөне пешгеш берсең, бирнеме эмлесең ә-ә-си ёк. Ха-ха-ха! Шол асгынлык хемме кишиде бар өйдйән.

Шахиншахың ене бир аррыжак, мекирже, биле шерап ичишйән мүрзеси бар. Онуң ады мүрзе Закы. Көлегеси ялы нирә гитсе гуйругында. Недир шахың башына Муганда илкинжи тәч гейдиренем шол Закы мүрзеди. Оны өз гөзүм билен гөрдүм.

— Эй, тоба, мусулман болубам, шерап ичйәрлерми?

— Кәте үч-дөрт болуп ичәймелери бар. Йөне Недир шахың оглы Рызагулы ялы серхош болуп, гылыжыны булайланыны екеже гезегем гөрмедимем, эшитмедимем.

Недир шаның ган дүшер гарындашы, озал Гозган галасының ханы Ашур хан — диенден Чопан йылгырды. Зыяд хан Чопаның оны танаяныны аңып, соражагам болды-да, гойболсун этди. — Ашур хан Недириң багты чүвүп угранындан оңа гаршы гөрешип башлады. Недиргулы гайынатасы Бабалы Көсе өленбадына Ашур ханың галасы — Гозган галасы Недиргула боюн болмакдан йүз өвүрди. Недиргулы галаны бир гезек габап боюн этди. Шонда Ашур хан гылыжыны бойнундан асып, элинде Гурхан гөтерип, аман диледи. Бирнеме аягы ер тутансоң, Ашур ханың Гозган галасы ене Недиргула жорт атып башлады. Недиргулы бу гезек алты ай габап, галаны юмурды. Ашур хан икинжи сапар гылыжыны бойнундан асып, эли Келамуллалы гелип, Недириң өңүнде дыза чөкди. Үчүнжи гезегем Ашур хан гаршы чыканда Недир оны агыр гошун билен амана гетирди. Бәш-үч йыл гечен-

ден соң, Ашур хан Недириң долы гарамагындакы хем ол Машадың хәкими Мәлик Махмыда Недириң аягындан ялан-яшрык шугуллап, оны ёкламагы маслахат берди. Ашур ханың бу нието-де пашмады. Онда-да Недиргулы Ашур ханы гөтергиледи. Барха уланды. Гарындашы-да. Оны Төврүзиң, Азербайжаның, Ереваның беглербеги хем этди. Шонда-да Ашур ханың ичи сованок. Нәдип совасын, онуң йигитликден Недирде кән ары көйди. Недир нәче хүлли-хүлли этсе-де, мен-ә Ашур хан майына гарашып йөренлериң биридир өйдйән. Недир шаны илден өңүрти кыхлажакларың бири Ашурдыр.

— Өз тиресинден, овшарлардан болансоң, Недир гечиримлилик эдипдир-ов!

— Ай, жуда овшар боланы үчинем дәлсе дәлдир, йөне Ашур хан сырыны билдирмейән, голтуга гарпыз берип билйән, яранжаңлыгы башарян сыратлы, гөрмегей, пешенели, гөзе долы гелйән адам-да. Үстесине-де, батыр, мерт. Сөвешлерде гаплаң ялы урушяр. Недириңем халаяны гылыжыны гемрип билйәнлер.

Онсоң Недириң сөвер серкерделери Ханалы гөклең, Хажы Күрт, Махмыт бег овшар, Касым бег гажар, Мухаммет бег, Мухаммет Алы хан овшар, Фатхалы хан, Лүтфалы хан. Бу сананларымың көпүси мениң достларым. Иң якын достларым болса Ханалы гөклең билен Хажы Күрт. Мен бу икиси билен Овган хем Хиндистан сөвешлеринде достлашдым. О йыллар багтым гүйчлүди, орнум төрдеди. Хәзир болса тәриме даңлып отырын. Ол икисиниң херсиниң 12 — 14 мүң эсгери бар. Өзлерем Недир шаның еңил атлыларыдийсеңем болжак. Недир ша бир ханың, бир патышаның үстүне йөриш эденде өңи билен шол икисини чыплакай диен ялы, диңе гара гылычдыр галкан билен хем-де ёлда ядамаз ялы хер эсгери жүбүт аг билен топуляр. Атлары жүбүт боланы үчин үч гүнлүк ёлы бир гүнде алып, душманы гупбасды эдйәрлер. Довула салярлар. Гыран-жырана берйәрлер. Алжыран душман өзүни тутянча-да, ыздан Недир шаның өзи агыр ордасы билен, топы-топханасы билен етишйәр.

Эгер билер болсаң, менем шу ерде биразажык өвүнәейин. Ханалы гөклен билен Хажы Күртден әнче ай өң мен шол иллере барып, огрынча антав барыны

эдип, оларың әхли сырларыны, кимиң нireдедигини, гошунларың нирелерде жемленендигини билип, шол икиси барап бадына тайяржа эдип берйәрдим.

Ханалы гөклеңдир Хажы Курт билен Хиндистанда учурсыз кән ишлер битирендирис.

— Бу вагт олар ниреде?

— Ханалы гөклең-ә нәхошлап, өз илинде өзүвә сейислейәрмиш, Хажы Куртгем Дагыстандамыш диен хабар-а гулагыма дегди. Ене саңа кимлери санайын?

— Сен Ханалы гөклени говы танаян болсаң, онуң нәме үчин шол залым Недир шаның табагыны ялаяндыгыны хем айтсана.

— Догры зады догры айдайын. Бир баша бир өлүм бар. Недир шаның сизденем, гөклеңлерденем, ёмутларданам, емрелилерденем, гараз, урушгандыр өйден тайпаларындан түкениксиз көп нөкер эдинесиси гелйәр. Түркмен тайпалары болса, оңа гөвнәноклар. Недир илки кән юмшаклык билен айдансоң, соң газабына атланды-да, шол тайпалары талап, гырып, гысып, илинден ковуп башлады. Шахың ол газабыны-хә өзүңизем чекенсиңиз-ле. Ине, гөклеңлерем ахыры чыдаман Недире нөкер бермәге разы болдулар. Сердарлы-да Ханалы гөклең ярандыр-да. Недир ша аслында, адам танаган киши. Ол чакында ялңышмаяр.

Илки-илкилер гөклеңлериң Недир шаны алдап, ордасындан йүзләп-йүзләп гачандыкларыны эшиденсиңиз-ле. Недирем газап-да. Патышаларың хеммеси газап. Эгер ки, газап болмаса, юрды элде саклап болмаяр. Шол гачгаклары алдав билен ызына чагырып, соң шоларың хеммесини өлүме хөкүм этди. Өз гөзүм билен гөрдүм. Негөзел, гызыл йүзли йигитлер, жуван йигитлер нахакжык өлдүрилди-дә.

— Шу айдянларың чынм-айт?

— Мен хемише-де растгөйдирин. Недир ша мен диен вагтам оңа догрымы айдып, хич зат яшырман, тас өлдүрилипдим.

— Бе, Недир ша биленем сене-мене эден вагтың болдумы?

— Гахарыны гетирен вагтым боландыр. О барада соң долы гүррүң берерин.

— Диле гелди, биле гелди этсене!

— Бу гарых узын. Канагат гапып, диңләп билсеңиз айдар отурарын. Алңасаян ерим бармы? — дийип,

ол гандаллы элини шакырдадып ёкары галдырды. Онсоң Карнал сөвешиниң өң янында Хиндистаның гошунбашы Камаретдин ханың ынамына гиришини, онуң әхли сырларыны билшини, оны өлдүржек болуп сынанышыны, соң Недир шадан хедер эдип, өлдүрмән, онуң әхли гымммат кемерлерини, гызыл-күмүш гап-гачларыны, овадан дашлар билен безелен яраглaрыны халтасына салып, алып гайдышыны, соң Недир шаның, шол олжаны пайлашалы диенде Зыяд хан гөвнемәнде, шаның гахар эдип, онуң дабанына кырк чыбык уршуны, ене-де өтдүм-гечдим эдип, әхли олжалары Зыяд ханың өзүне гайтарып бершини сүйжедип, узадып, гүлүшдирип, агламалы еринде аглан болуп, агырылы еринде вәк-вәк эден болуп гүррүң берди.

— Недир шаның гайыны Көсәниң огуллары Калпалы бег билен Фатх Алы хана хас голай адамлар. Энтек патышалык тәжини геймезинден он йыл өң оларың улусына ишик агасы диен улы везипәни, кичисине серкерделик везипесини берипди. Велаятларың биринде топалаң турайдыгы өңи билен Фатх Алы хан гошун сүрмелидир. Барыбам топалаңы газап билен ятырып, адамлары улы гыргына берйәр. Дымма, ичигара, улумсыжа, тумшугы ёкары бир бела. Улусы Калпалының кәте йылгыраймасы, дегшәймеси бар велин, кичиси Недириң өзүнденем бетер залым.

Недириң иң якын адамсыны ятдан чыкаран экеним — дийип, Зыяд хан бир йылгырды-да, түңңи маңлайыны басып дуран узын сачларына тимар берди. — Ол пахыр ятдан чыкарча-да болды. Патышалыгың иң биринжи адамсыны барып мундан үч йыл өң Дагыстанда өлдүрипдилер.

— Ким-ай, ол?

— Недириң сүйтдеш доганы Ыбрайым хан. Недире гөрә юмшакды, акылы юкады, зехинсизди, йөне бичак небисжеңди. Пешгеш алаганды. Дилемекденем гайтмазды. Аз-у-көп нәме узатсаң алайяр диердилер. Ерса, Азербайжаның, Гүржүстаның, Дагыстаның баш сердары ве баш хәкими болуп телим йыл отуранда Шонда йыгнан байлыгы герегини эдинен адам-ла. өлинчә иерче огулларына-ха дәл, агтыкларына-да барада гыбат болжак дийип, Ыбрайымың гара небси туташанда айдардылар

Йөне шу Ыбрайымың улы оглы Алыгулы хан ве-

лин, яшлыгындан зор йигит. Недир шаның өз сүйтдеш инисиниң шу улы оглуна гөвни етйәр. Етешикли иш битиреген, чалт, чус серкерде. Йөне бир айыбы бар, ол хем — бичак жалай. Йигрими бир-йигрими ики яшларындакы, мес, бай, түф дийсе түйкүлиги ере гачмаян йигит, әлбетде, жалай болар-да. Бир топар овадан гелинлери бардыр велин, ёлда-ызда я-да баран велаятында гөзлеги овадан гыздыр. Өңи билен сорагы — кимиң овадан гызы бар? Гетирдер, бирки гүн сакларам-да ковуп гойбәр. Шейле әрбет гылыгы бар.

Алыгулыдан кичиси юваш. Ики доган велин, жуда Алыгулы ялы дәл. Йөне ише чулумлыгы хем ёк. Яйданжаңрак. Янындакылардан маслахат сорар-да, шондан соңам яйданар дурар. Онда-да Недир ша бу йигрими яшлы гөгеле инижигини Арабыстан юртларының бир топар велаятларының хәкими эдип гойды. Недир ша бирини ише иберсе бир саргыдам эдеген: өзүңизем хор болмаң, патышаңызы хем хор этмәң.

Тагы хан, Угурлы хан дийди, перенли капырлардан Базен дийди, Бейзин дийди, гараз, шол көшге барсаң хан гытчылыгы, сердар гытчылыгы ёк. Кәтә көшгүң ичи хың берйәр.

— Ёгса-да, Зыяд хан диййән-ә, якын адамлары дийип, санаянлаң тутуш яг адамлар-ла. Сен онуң аялларындан, огулларындан гүррүң береңок-ла — дийип, Чопан ага язынмага гиденде бурны гышык, келлесине Зыяд ханың өрен тахясы агылан гарагол зейренди.

— Сен, иним, Недир шаның иң эжиз хем иң рүстем ери барада сораяң. Адамлар болса өз эжиз ерлерини мыдама яшыржак болуп жан эдйәндирлер. Онда-да гөрйән велин, иним, сен шинди яш, өйленмедик ялы, өзүңем гараголлукдан урлуп, бурнуңы дөвдүрипсиң. Гелин-гызлар барадакы эртекилери болса халаяң. Мен гарагол огланлары говы гөрйәндирин. Ханы, бир ядыма салайын.

— А-хов, Зыяд ага ядандыр. Оңа бир керсен чал гетирип бериң.

— Ёк, мен ядавлык диен зады билмен, ачлыгам, сувсузлыгам, горкаклыгам.

— Хай, шу гезег-ә, яшулы, гүплединң өйдйән. Ичинде жаны бар адам шу санан затларыңы билерем, эжиринем чекер. Ажыкмазам, горкмазам адам бормы?

— Мен жуван вагтымдан билйән: ялталык, горкаклык, йыгралык адамының иң улы душманларыдыр. Хемме кишини өзүңе денеме, бырадар. Хонха, тамдырда ожарың оды ялпылдап дур. Бар, шондан гетир, мен ашык ойнан ялы ойнайын, сен эллэбем билмерсиң.

— Онда сен жадыгөй-дә?

— Жадыгөй дий, азайымхон дий, овсунчы дий, шейтан дий, дөв дий, йөне өзүңден тапавутлыдыгымы билсең бор.

— Ханы, дур, мен көз гетирейин-ле — дийип, енийолукларың бири ятан пили алып ылгады-да, оны гүмханасына ченли гызыл ожар көзүнден долдуруп гетирди. — Нәдейин муны?

— Дөк өңүме — дийди-де, Зыяд хан зынжырларыны шакырдадып еринден турды. Онсон яланач аяклары билен көрәп дуран көзүң үстүнде гезмеледи. Аягының хамының шатыр-шатыр яняндыгы эшидилйәрди. Юкажык түссәни хем гөрйәрдилер, эмма бу әлхенч түйлек айының гашының чытыляныны гөренокдылар.

— Жадыгөй бу, жадыгөй! Бизем жадылар! — дийип, гайра-гайра тесенлерем болды.

— Горкмаң, огланлар. Мунуң үчин жады герек дәл. Диңе үйтгешик сабыр-канагат, чыдамлылык герек. Оны болса хеммәңиз башарарсыңыз. Йөне көп жан эдип өвренмели болар. Өз эркиңи, рухуңы, дуйгуларыңы жылавламаны өвренмели. Ынха, шейдип — дийди-де, ол ашык ялы көзи элине алды-да: — Бу көз дәл, бу лаглды, йүзүклере гаш эдилйән лаглды — дийип, пугта гысымлап, пытрадып, күл эдип, ере сепеледи.

— Я, валла, сизем, яшулы, яңы бир гелин-гызлардан хезил гүррүң бержекди велин, сизем жеделе атладыңыз.

— Бырадар, зейренме. Сизиң агзыңызы сувартмак мениң билен.

Недир шаның үч-дөрт саны эжиз ери бар я-да халакейпи бар. Бириңжиден-ә, ол овадан зенанлары халаяр, икинжиден, сизиң ахал-теке атларыңызы, үчүнжиден, Хырадың гавуныны, дөрдүнжиденем, Дурунгер диен обаның түвүсинден бишрилен палавы, бәшин-

жиден, гылычлашманы, алтынжыдан, дүйшүни ердурманы.

— Дүйш ёрдурмаданам бир кейп болар огышя?

— А-хов, гүррүни башга яна совмасаңызлан.

— Недир шаның эдил шу вагт отуз үч аялы бар.

— О-хо-хо-хо! Онча аялы сакламагам-а башармалыдыр.

— Бөведи тапбат саклар, хелейи шапбат — дийип, отуранлардан бири кикирдеди.

— Отуз үч олара көп дәл ахыры. Хиндистан патышасының орунбасары Камареддин ханың секиз йүз элли аялы бар. Шоны Делиде Недир шаха айданларыны мен өз гулагым билен эшитдим. Недир ша хем дегшип, она ене йүз элли аял бериң, гой, саны мүң болсун, өзем хелейлериң мүңбашысы болсун дийди.

— Бә, Хиндистанда шол сениң өлдүржек болан Камареддининми?

— Хава, шол.

— Өлдүрәен болсаң нәче зенан дул галжак экен-ов! Бай-бай-ов!

— Недир ша онсоң шол Камар дийилйәне ене аял бердими? — диен соргагы Зыяд хан эшитмедиксирән болуп, гүррүңини довам этди.

— Ол отуз үчден башга-да хер бир шәхере, хер бир оба барса гыз салгыдынам саляр. Чох хем дәл, өзи үчин бәш-алты саны он-он ики яшлыжа гыз, везир-векиллерем хер ким өз иследигиче-дә.

— Хер шәхерден бәш-алты гыз алып йөрсе, онда аяллары көшге берин сыгярмы?

— Ол салгыт салыняң гызлар бир гиҗелик, ики гиҗелик ахырын.

— Тоба! Тоба! Ол-а хич бир дине сыгян зат дәл-ле.

— А-хов, Италмаз — дийип, бурны гыйщык ериндеи товсуп турды. — Гөтерил шу ерден! Ёгса-да, лакгылдаманы бес эт!

— Хава, Недиргулы илкинжи гезек, мундан отуз йыл озал өз илиниң ханы Бабалы Көсәниң пери ялы эдйән экени. Икисиниң жетлиги шондан башланяр. Йөне ол начарың өмри гысга экени. Бир огул догурярда, аманадыны табшыряр. Гайыны сынчы адам экени. Гиевисиниң бихал адам дәлдигини, шу гөвекгел

мүрекениинден ир-у-гич бир жынувлы, азамат, азнавур боланың дәрежегини аңып, оңа икинжи гызыны өз илн билен никалап берйәр.

— Мугтмы?

— Кес сесиңи, эй, эрнев!

— Ёгса-да, чапарман, эдермен адам мугт алар-да! Икинжи аялының адына Гөвхершат диййәрлер. Ол хәзирем бар. Недир шаның өзи гаррапдыр, дишлери душупдир, овурды чөкүпдир, дуршы билен дертли, нәче айлап ёрганлы-дүшекли ятяр. Дүнйәниң тебиплерини дашына үйшүрйәр.

— Худайым, шол дертлери шоны алайбилсейдир.

— А-хов! Отурын-да лал ачып!

— Хава, Гөвхершат велин, шу гүнлерем эдил перизат-да. Сәхелче-де гаррамандыр. Ёгса ики огул догурды, өзем... өзем... Ханы, гөрейин... Ялңышмасам кырк бәш яшында.

— Недир шаның өзи нәче яшында?

— Ара душмесеңизлән, хов!

— Недир ша хәзир элли дөрт яшында болса герек. Йөне кеселлер оны бурун, етмиш яшлы тарры эдип гөркезйәр.

— Оны гаррадян, бурян кесел дәлдир — небсидир — гара небсидир — отуз үч хелейидир, он яшлыжа гызларың ахы-наласыдыр, эне-атасының гөзяшыдыр, улы илиң гаргышыдыр.

— Хак айдяң, оглум. Бир адам гаргыш билен өлмели болса, Недир ша бу ягты жаханда гезмели дәл. Онуң йыгнан гаргышы кырк мүң дүйә йүк болжак. Йөне хасап бермели мүдет кәтә гиҗрәге галайяр-да. Начарларың догасы перишде догасына барабардыр. Аллатагала оны эшидйәндир. Үч саны оглуның бардыгыны айтдым. Агтыкларам санардан кән. Йөне хәзиркни уршуп йөрен ериңденем көшгүне гетирмек үчин озадан гызлар гөзлейәрмиш дийип эшидипдим. Недир шаның бу эжиз ери барада нәче айтсаң айдып отурмалы. Йөне хемме гөрен-эшиден вакаларымы айдайсам, сиз гиже ятыбам билмерсиңиз.

— Яшулы ядандыр, гүррүңиң ызыны эртир диңләелиң.

— Өзүмиз ядадык дийсеңизлән. Мен узынлы гиже ятманам гүррүң берейин, диңләп билсеңиз. Эгер дартамакчы болсаңыз, маңа тапдыгыңыздан йүң гетириң.

Зак. 2091 — 7½

Мен гүйменжесиз отурып билемок. Бир затлар өрерин я-да урган-сурган ишерин.

— Этжегиң иш болса йүң тапарыс-ла. Йөне хәли дүйш ёрдурмак кейпи барада айтдың велиң, онуң ялы кейпем бармы?

— Дүйш гөрүп, дүйш ёрдурмак Недир ша үчин дөвлет меселеси. Ол хич задан горкян дәлдир велин, дүйшден, ырымлардан чага ялы горкяр.

— Зыяд ага, сениң өзүң горкян задың бармы?

— Бар. Өни билен Алладан горкян. Онсоң горкак дийилмегинден горкян, намарт дийилмегинден горкян. Хава, Недиргулының дүйшлери барада айтсам, дүйш гөрмек оларда несил ызарлаяр өйдйән, несил кесели өйдйән. Недир ша бир ваканы кән гайталарды. «Мен чагакам энем пахыр, ятан ери ягты болсун, мениң патыша болжак дүйшүми гөрен экени. Мен Аллаху экбер дагының чүр депесинде гыр атлы төверегими гаранжаклап дуранмышым. Ынха, инди энем пахырың шол дүйши орашан болды» дийип өвүнерди.

Соң Ымамгулы поссунчам эдил шонуң ялы дүйш гөренмиш.

— О поссунчы диййәниң ким?

— Недир шаның какасы. Ол поссун тикйән өкде усса экени. Недир ша йигдекчекә оңа өз хүнәрини өвредипдир. Йөне Недиргулы дери эйлемәни, нилгәрлик этмәни, сапак ишмәни, тикин тикмәни өзүне кичилик билипдир. Мен гара иш үчин доглан дәл, мен перман бермек үчин ярадылан адамдырын дийип ата чыкып, ёл уруп башланмышам диййәрлер.

— Оны-ха Кеймир агамыз Недириң өз агзындан-ам эшидендир — дийип, бир гырык сес чыгылды. — Залымың чагалыгындан пәли-ниети дүзүв дәл экени.

— Какасы пахыр ир ёгалыпдыр-ов.

— Хава, оглы патыша тагтына чыкмазындан йигрими бәш йыл өң ёгалыпдыр.

— Ханы, дүйшлериңден гүррүң берсене.

— Айдаярын. Яңы ёл урмага башланларында, бир шаёлы саклап ятыркалар Недиргулы иркиләйипдир. Шонда дүйшүнде бири оңа: «Недир, сиз шу ёлдан гелйән биринжи кервени таламаң-да, онуң ызындан гелйәни талаң, шонуң йүки харамлык билен топланандыр, огрудан огурламак болса халалдыр» диенмиш. Недиргулам өз нөкерлери билен шол дүйшүнде

айтылан эдип, икинжи кервени таланмыш. Бай кервен экени. Шонданам Недиргулы мазалы гурплананмыш».

Онсоң ол галалары, кентлери талап йөркә, барып патыша болмазындан он йыл өң бай шәхер Марыны талажак болуп, кән габап, алып билмейәр. Ичиниң ингынына иниси Ыбрайымы иберип, Марының ёкарсындакы бенди — Солтанбенди юмурдяр. Шейдибем Мары илини сувсуз гоюп, өзүне табын эдйәр. Соңлар, патыша боланда дүйш гөренмиш. Дүйшүне Хыдыр ата гиренмиш. Ол хем Солтанбенди ким йыкан болса, шол хем дикелтмели диенмиш.

Эрменилериң юрдунда Акдепе диен ерде уршуп йөркә, Недиргулының ордасыны кән гошун габанмыш. Недиргулы алжыранмыш. Нәтжегини билмәндир. Габавда ятырка бир гиже дүйшүнде оңа бир ёлбарс гопуланмыш. Недирем шол ёлбарсы гылыжы билен керчем-керчем эденмиш. Гижәниң ичинде басырганып оянып дыр-да, деррев янындакылара ёрдуранмыш. Оларам, белли зат, ёлбарс-а бизи габап ятан душман, сенем сен, эртир душманы күл-пеекун эдйәң диенмишлер.

Йөне шол ерде — Акдепеде Недириң душмандан үстүн чыканы хак. Шол депә-де Недиргулы: «Мырада етен ерим боланы үчин Мыратдепе ат дакян» дийипдир. Мен шол Мыратдепәни соң өз гөзүм билен гөрдүм. Недиргулы патыша боланындан соң ол депәниң үстүнде овадан жайлар салдырды, гапдалында көп ховузлар салдырды.

Бир гезек эрбет дүйш гөрүп, хопугып ояняр. Дүйшүнде екеже дишинден өзге хемме дишлери дөкүленмиш. Гижәниң ичинде ядырдиклэдип, дүйш ёрянчысыны гетирдйәр. Ол бу дүйшүн ёргудыны айтмага горкяр.

— Нәме, сандыраклап дурсуң, я ёр, ёгса-да, өлүм? — дийип гыгыряр.

Ёружы гөргүли гыссанжына догрусыны айдаймазмы:

— Эй, кыблайы әлем, сизиң әхли гарындашларыңыз өлүп, диңе еке өзүңиз галяңыз.

— Ёк эдиң муны! — дийип, Недир газаба мүнйәр. — Әхли гарындашларым өлжек болса, еке өзүм галжак болсам мен яшап нәдейин.

Онсоң башга бир дүйш ёружыны гетирйәрлер. Ол Недириң дүйшүни диңләнсоң шейле дийәр:

— Эй, солтанларың солтаны, сиз әхли гарындашларыңыздан узак өмүр сүржексиңиз.

— Ынха, муның догры, муңа бир халат-серпай бериң — дийип буюряр.

Ёгса икисиниң ёрушам деңвелин, бу ерде соңкы ёружы сыпайы гепләмәни башарыпдыр.

Бир гезек дүйшүнде дөрт шахлы ак балык тутяр. Муны хем онуң мыдама янында болян мүрзеси Мехди хан ёруп берйәр: «Эй, кераматлы гөзел шахым, сиз еди ыклымың дөрдүсини басып аларсыңыз» дийип бегендирип, бу-да халат-серпай алыпдыр. Бегенжине Недир ша шол гүн ягшы зыяпат гурап, шекерлеме, шербет, шерап, набат пайлапдыр.

Мүрзе Мехди ханы мен ягшы танаян. Ол бичак соватлы, сыпайы, юмшак, алым адам. Онуң билмейәни диллерем ёк. Мехди ханың догры ёрушы ялы Недир ша хәзир Эйраны, Овганы, Хиндистаны хем Мавераннахры басып алып, башына дөрт жыгалы тәч гейендир.

Ай, гараз, Недир ша хер сөвешиң өң янында-да шол башагайлыкда-да дүйш барыны гөрйәр. Эртесем шол гөрен дүйшүни хем онуң оңат ёргудыны тутуш нөкерлерине айтмагы буюряр.

«Яз дүйшүниң яры ялан, гыш дүйшүниң бары ялан» дийилсе-де, Недир-ә хер гүн дүйш ёрдурып кейп чекйәр. Ызыны эртир айдайын. Ёгса, хонха, иркилишип отураныңыз бар. Гобсунышып отураныңыз бар. Хе-е-й! Йигитлер, шу яш жаныңыза ядавлыга чыдап билеңзок. Туруң! Дагаң! — дийип, гөзүни петредип, зынжырыны шакырдадып сөрсов турды-да, зәхреси ярылан йигдекчелери гөрүп, ызынданам жыңссыз лох-лох эдип гүлди. Горкагы коваласаң батыр бор! Ха-ха-ха!

Недир ша кәте-кәте оюн этмәнем халаман дуранок. Ол улы маслахатлардан соң я-да Новруз байрамында үйшүп отуран жемагата табак-табак шекерлер, шекерлемелер, халвалар иберйәр. Отуранлар хүвве өрйәрлер-де, гелйән табаклара чага ялы окдурылярлар. Боляр бир басалашык, ёлмалашык, тут-да-бас. Саңа етди-де, маңа етмеди. Кимлериң селлеси тогаланып гидйәр, кимлериң самыр сопбашы. Донлар, жүпбөлер, көйнеклер, еңлер жыйрым-жыйрым

Недир болса төрде тагтының үстүнде гүберилип отуран еринден бу томаша середип, улы леззет аляр, кейпи көкелйәр, гүлүп хезил эдйәр.

— Шахың көшгүне йыгнанянлар чага кимин ёлмалашар ялы бейле ачмыка?

— Ёк, ол ёлмалашянларың иң кичиси бег, мүңбашы, хан. Йөне олар шу ёлмалашыгы Недир ша гөренде гөвни ачыляр дийшип, дөрт ыклымың солтанының гөвнүни авлажак болшуп хасам вежера боляр-лар. Кимде-ким шол ёлмалашыга гатышман четде дурса, патыша оны халанок. Соң бир ерде я-да гессгени шол томашада онуң берк теммисини берйәр.

Кеймириң ёмутлара көмеге гиден бәш йүз атлысының Балгуя етмишиси гелди. Отуз йигит гызылбашлара гаршы сөвешде шехит болды. Он едиси ёла яраман галды. Үч йүзден көпрәги хем гелйәркәлер хер ким өз обасына совулды.

Шехитлериң өйлеринде кыямат гопды. Дады-перят үч гүне чекди. Үч гүнден соң Кеймир ага Зыяд ханың эле дүшендигини, бет ниет билен гелендигини, Түмдәки гаравулларың янында берк гандаллы сакланып, шу гүн оба гетирилендигини айтдылар.

— Зыяд хан, Зыяд хан. Өз-ә бир таныш ат. Ах, ол Мухамметгулы хан гажарың егре достудыр-ов. Экиз тайы ялы мыдама шонуң янындан айрыланокды.

— Өз-ә айы ялы мәхнет түйлек адам экени.

— Галба бурнуның өркүчден ашагы мазалы эгримими?

— Эгрилиги месе-мәлим.

— Агын өзи. Нириден дүшди ол ганхор бизиң иллере? Илчи болуп гелипми я бир иш биленми? Кичи-гирим иш үчин-ә ол эдимем этмез, күмсүк хуңхор йөне-де ятмаз.

— Өз айдышына гөрә, хут сениң кастыңа чыкыпдыр.

— Бе, гөни шейле дийибем айтдымы?

— Хава, гөнүледи. Оны тутанам, багланам Чопан ага. Говусы, шондан сорайын. Ол хәзир обада.

— Боляр онда. Барың, тапың. Гелсин. Йөне энтек еке өзи гелсин.

Кеймир улы иңкисе гитди. Эгер Зыяд хан ялы азнавуры үстүмизе огрынча иберйән болсалар, онда гызылбашлар бир улы иш гопаржак боляндырлар. Шу

диен этмейән, эл бермейән текелери хем емрелилер ялы, гарадашлылар ялы дыр-пытрак эдип, Хывадан, Сарыгамышдан бәри гелмез ялы ызан-да-чуван әдейин диен пикирлери бардыр. Ёгса-да, Недир ша-да көшгүңде ёк ахырын. Оны баяк өзи Дагыстана уградыпды ахырын. Залым ызымда текелериң ёгуна янып дийип буйруп гидендир-ов! Ондан чыкайжагам шолдур. Ах, такдыр, ене улы сөвешлер этмели болжаг-ов. Хернә текәниң багтына Зыяд хан эле дүшәйиндир-ов. Ёгса үстүмизе улы орда сүрүп, баякылар ялы гижедөкүлип, гүпбасды эдердилер. Зыяд хан болса өл-ёделет болуп, гүйжүмизи такыкламата гелен ага диерлер. Ханы, онуң агзыны бир ысгап гөрейин бакалы. Зыяд хан илине доланып бармака, герекли хабарлары элтмәнкә, хайдан-хай чозаясылары ёк-ла.

Дашардан хүмүр-сүмүр билен, гандал зынжырларының шакырдысы эшидилди. Кеймириң кейпи бозулды. Ол илки Чопаның еке өзи билен гүрлешҗекди ахырын. Ол түйлек айынам сүйрәп гелйәрлер.

— Эссаламыалейкүм! — дийип, босагадан өңүрти Чопан әтледи. Ызындагам агыр гандалыны шакырдадып, даяв, сач-сакгал басан Зыяд хан, онуң яны биленем эли ялаңач гылычлы, гушагы аксаплылы, эллери сердессели үч саны пәлван йигит гирдилер.

Сакгалы дөшүни япян, чаларан гүр сачлары эгинлерине дүшүп дуран; өзи-де, йөрейши-де айы кимин бу гызылбашың шылха эгин-эшигиниң бөлеклери бабыр билеклеринден, юмры балдырларындан салланышып, ыкжашып дурды.

— Кеймир сердар, салавмалейким! — дийип, айы сыпат гап бөвүрде, сувлы мешигиң янында дуран еринден чуваллара сөенип, гайгылы отуран Кеймире яранжаң йылгырып салам берди.

— Валейким эссалам, Зыяд хан! Сен нире, Хатапгала нире? Чөкүп отур, гонак борсуң. Окумышсың, гажымалсың, төвекгелсиң, зорсуң. Хабарың бер, гелиш нирден? Горкмадыңмы гумлы ширден?

— Менем дуз-чөрек несибәм чекип, ынха, сениң үч-гыраксыз Хатапгалаңа дүшәйдим.

— Алтын эер, ак бедеве атланып,
Гелсең орнуң төр боларды, эдердик сөвүш.
Себәби нә, бек гандалда сакланып,
Гуранмышың чопан гошунда дөвүш.

— Пәлим тутды мени, Кеймир. Билемок, саңа айтдылармы-ёкмы? Мен бетниет билен геленими озал яшырман Чопан ага дата жикме-жиги билен айдыпдым.

— Бейле ниет кимден турды, гөнини гүрле. Недир шамы я-да шазада мүрзе?

— Недир дәл. Недир ша бихабар. Онуң хәзир Дагыстанда сөвешип йөренини өзүңем билйәнсиң.

— Эйле болса, Кеймириң бу чал келлеси башга киме бейле герек болдука?

— Рызагулы мүрзә.

— Хм... Мүрзәң менде нәме көен алгысы барка? Я бир зыяпатда көйүпми ары? Мен оны өвердим, шаның янында, дегшердим, гөрүп адам санында. Себәби нәмедир, белки, саңа әдендир әшгәр, ёлун кесен болсам, мейхор, ганхор диен болсамдым кәшгә?

— Себәби өзүмден. өзүмден, шу ики бармак дилимден.

— Сенми?

— Хава, эгер гөнүлесем, себәпкәр өзүм.

— Сениң билен өйке-кине эдишмесек, херзе-мүрзе гүрлешмесек, шаның халва пайлашыгында ёлмалашмасак, нирeден мен сениң гандарың болян?

Зыяд хан төверегине гөз айлады. Ялаңач тәримин аңырсындан үнс берип диңлешип отуранлара серетди-де, йылгырып дилленди:

— Менден сорап нәме этҗек? Өңи-соңы ынанмарсың. Сениң бир еоерже шугулың бар экени. Гулагы елкен ялы, гырчув сакгаллы, саг дулугы тыг ералы. Оны мен шу ерде-де гөрдүм. Хас такыгыны шондан сорай. Дилимден болды, дилимден. Бир серхошлыкда жедел туранда мен өвүндим. Кеймир сердары я дири я өли халда Рызагула элтмәге боюн болдум. Эдил шол сөзлер дилимден сыпан бадына-да, бир шүбхели жылавдарың — атбакарың гулагыны габардып, жеделимизи диңләп дураныны гөрдүм велин, арман, гич болды. Дилимден сыпды-да. Оны ызына гайтарып болярмы?! Шонда шол жылавдары ёклажак хем болдум велин, онуң гаты ынамдар хем вепалыдыгыны, көп йыл бәри Рызагула хызмат эдйәндигини ынандырдылар. Мен чакымда ялңышмандырын экеним. Ол мениң ызым билен Балгуя гайдаян экени.

— Зыяд хан, сен бүтин өмрүң чакында ялңышмаз адам дәлдиң велин, гаррапсың өйдйән.

— Ёк, энтег-ә гаррылыгы голайыма гетиремок. Эгер сен кәемесең, эгер сен гүнәми өтсең, эгер сен сөзүме ынансаң, оны эдил шу вагт, шу ерде субут эдип билерин. Мен сен гелмәнкәң гачыбам, гутулыбам билйәрдим. Йөне гелениме гөрә, сени гөрмән гитмәйин дийдим. Өңки пәлимден болса дәндим.

— Нәдип субут этжек?

— Шу гандаллары, шу зынжырлары гөрйәңиз. Мен гачмаз ялы гулпуң ичлерине гуршунам гуйдулар. Йөне бу гандал мениң үчин хич. Сениң гелериңе гарашдым. Сени гөресим гелди. Сөхбетдеш боласым гелди. Недир шаны халамаяндыгымы, оны якын эгин-дешлериниңем көпүсиниң йигренйәндигини саңа жик-ме-жик айдасым гелди. Өң гачып билйәндигими субут этмек үчинем хәзир ислесең, ругсат берсең зынжырлары шу ерде, гөзүң алнында гырайын.

— Нәме, оны гойнуң көкенидир өйдйәрмиң? — дийип, дашардан бири гыгырды.

— Ери, Кеймир, диллен, зынжырлары гырайынмы? Онсоң маңа ынанармысыңыз? Йөне өңкүденем берк баглайман. Инди мениң көшге барарлыгым ёк.

— Шоны гырып билэйсең-ә халал — дийип, ене дашардан гыгырдылар.

— Кеймир аганың буйругына гарашян.

— Гызылбашдан гелен илчи, элинде дүрре гамчы. Ханы, пәлванлыгыңы гөркез.

— Йөне бу йигитлер горкусына гылыч билен керчәймесинлер.

— Керчемезлер. Ынаняс.

— Онда, йигитлер, сүйшүң — дийәгеде, Зыяд хан ёлбарс арлан ялы эрбет гыгырып геринди велин, элиндәки хем аягындакы зынжырлар дыр-пытрак болды. Диңе бойнундан эсылан зынжыр халлан атып дурды.

Өйдәкилер ала басгы болшуп, ким гылыжына, ким аксапла, ким сердессә япышды. Эмма Чопан: «Дуруң!» дийип гыгырандан соң, адамлар көшешдилер. Вагырды кепелди:

— Бах! Халалың бол-а!

— Гөзбагчыдыгыны озалам билйәдик-ле.

— Мүңедеклэп йөршүнде бир үйтгешиклик дуюлярды.

— Надип гырдың-ай? Оны айыржак болсаң, палта билен, от билен узынлы гүн иш эдинмели ахырын.

— Тәри бар, йигитлер, тәри! Ханы, Кеймир агамыз буюрса, бизе бир окара чал геләйсе.

— Хей, Зыяд хан, гачмага милт эдәймегин! Өйүң дашында-да гылычлы пыядалар хәзир дурандырлар.

— Мен яңы айтдым-а, ниетим гачмакда болса, бу зынжырлары озалам гырып билйәрдим. Йөне инди мениң илерик, Рызатулының янына бармага йүзүм ёк. Менинем, ёлдашларымыңам бир чочгара чолашамымызы олар аңандырлар. Сизиң елкен гулаклыңыз белки, эййәм шол ердедир.

— Ханы, Зыяд хан, сен матлабыңы бир айт. Эшидели! Гачжак экениң, гачмансың, булара сырыңы ачмансың — дийип, Кеймир аркасыны чувала берип, ере середип отыр.

— Мен инди сизиң гулуңыз! Гулуңам өзге матлабы болмаз. Исле уланың, исле сатың. Исле өлдүриң. Йөне иң говусы, мени уланың. Мен, Кеймир хан, саңа ишләп берейин.

— Гөр, мунуң мекирдигини! — дийип, йигитлериң бири яңсылады. — Шейдип сыпайжаксың велин...

— Эгер мениң укыбымдан пейдаланжак болсаңыз, онда мениң ёлдашларымы гөзүмиң алнында өлдүриң, я-да өзүм өлдүрейин. Шаят галмасын.

— О-о-о! — дийип, кимдир бири ичини чекди. — Залымдыгыны мунуң.

— Олары ёкламаоаңыз, мен көшкден сизе хич хабар етирип билмен. Асыл маңа көшкде ынанмазлар. Хәзир гитсем велин, текелер билен сөвешип, ёлдашларымы алдырып, өзүм зордан сыпан адам боларын. Ол өз салпы гулагыңыза-да ягдайы айдарсыңыз. Мен оңа хемаят эдер дурарын.

— Көшге бардыгың онуң кастына чыкарсың-ла.

— Мен бу ерде гүвәлик гоярын.

— О нәмениң гүвәлигимиш?

— Биз янымыз билен бир хоржун эшрепи тылла гетерипдик. Онсоңам үч саны хырлы хем сапанчалар, ок-дәри.

— Кеймир ага, муны асыл гойбермән. Петигулы-

сыны берейлиң-ле! Муны оыпдырдыгымыз бизе гүн бермезлер. Инди ёла-ёда-да белет болды.

— Мен өз элим билен Кеймир ага менден зерре зыян етмежегине кепиллик хатыны хем гоюп гидейин.

Кеймир ага болса шол дымып отыр. Зыяд ханың Недир шаның саг голудыгына ол белет. Мунуң акыллы-башлы беладыгыны, Недир шаның адындан хер дүрли буйруклар берип, кичирәк ханлары-беглери горкузяндыгына-да белет. Иш битиреген, эденли, догумлы, гечгел серхеңдигинем билйәр. Йөне муны нәдип уланмалы? Недир ша Дагыстандан гелйәнчә саклап, соң он-йигрими теке гулуна чалышмалымы, я-да яңкы тыллаларыны алып, шол пуллара гызылбашлара дүшен есирлери бошатмалымы? Я-да йөне ёклап дынаймалымы? Гел, бирки агшам мунуң билен сөхбетдеш болайын. Гыссайын. Гахарыны гетирейин. Гүрледейин. Онсоң... Онсоң... Муны хем, ёлдашларыны хем ёклаймалы болар-да. Гурт чагасындан экди болармы! Бу өзүне гөвни етйәнже гул. Сыпарын өйдйәр. Бош вадаларына ынанылар өйдйәр. Өңи билен оны хич хили вада бермезден, хоржундыр ярагларыңызың ниредедигини айт дийәгеде сынайын. Хык-чоксуз айтса-ха маңа ынандыгы. Айтмаса-да шол көне Зыяд хан болдугы. Онсоңам Недир шадан нәхили пынхан гүррүңлер берйәр. Хич зат яшырмаса, ене маңа ынандыгы. Гүмп-сампа урса-да, ниетиниң бозук болдугы.

— Зыяд хан, яманлык дийлен нәрсәни хер кес эдип билер, оны этмек гаты аңсат. Ягшылыгы велин, диңе әр киши эдип билер. Ягшылык этмек велин, хеммелере башардып дураянок. Онуң үчин өз гөвнүңи йыкмалы, йүрегиңе, бейниңе басалык этмели. Түркменлериң нақылын-а билйәнсиң: «Ягшылык эт-де сува ат, балык билмесе, халык билер». Шонуң үчин мен шу гезек «Пейдасыз перишдеден ашна дөв ягшы» дийленини этжек. Бу дашыңдакы йигитлериңем гахары диңе сенде дәл. Оларың гызылбашдан авунмадыгы ёк. Саңа-да Недир шаның серхеңи хөкмүнде гарап, газап атына атланыпдырлар.

— Растымы сөзлесем, сенден өзге чөзгүт эшидерин өйдемокдым. Ишим оңалар өйдүбем сениң гелериңе гарашдым.

— Гарашман нәдәйжекдиң? — дийип, гахаржаның хемле атды.

— Эгер Кеймир сердар гелмедик болса мени какжагыңыза гөзүм етик. Шонуң үчин зынжырлары ярып, иң болманда бир гара бир гара-ха алып бердим. Инди болса мен сизиң гонагыңыз.

— Хей, гызылбаш! Гонак-понак диен болуп аркаынсыран болма. Саңа инди Атаназар уссаның ясан андалыны саларыс. Шоны үзүбилсең чар тарапың ачык.

Зыяд хан төверегини галлап, дишлерини гыжашып отуран йигитлериң хемлелерине үнсем бермеди-де, Кеймире йүзленди:

— Бә, Кеймир сердар, сениң Худаның азыз бендедигиңе ене бир гезек гөз етирдим.

— Бә, Кеймир агамызың голтугына гарпыз берип сылжак боляр-ов, заңңар-а!

— Ёк, сердар, бу сөзлери яранмак үчин диймедим. Яранар ялы, сен Недир ша дәл. Икиңизиң дүйбүнден үйтгешик адамдыгыңыза мен өңденем белет. Шу ерде-ха, ене бир гезек гөз етирдим. Пыгамбериң китабында шейле язылыпдыр, ягны, бенделеримиң азызыгы шейле кишидир ки, онуң өч алмага гүйжи етип дуранам болса, ол гүнәлини багышлаян адамдыр.

— Сув сеңрикден агансоң, пушмандан не пейда — дийип, ене бир бенде хүңүрдеди. Кеймир велин, сесини чыкарман диңләп отырды.

— Балам — дийип, Зыяд хан еңсесине гаңрылды.— Шол китапда гахаржаның жайы довзахдыр дийибем язылыпдыр. Йөне, сердар, мен өлүмден горкуп пушман эдйәндир-ә өйтмегин. Мен гөржегими гөрдүм. Давранам сүрдүм. Отуз алты эшретиң отуз алтысынданам гандым. Көшгүң иң арзылы, иң магтавлы адамсам болдум. Маңа гыя бакып билен я-да ажысыны пүркүп билен адам болмады. Мениң бу яланчы барада, бу дүнйә барада говы отурып ойланара вагтымам болмады. Ине, сизиң иллерде, элим баглы халда мен өзүм барада, дүнйә барада, хайыр-сахават, гүнә-согап барада, патышалар хем везирлер барада дүйпли пикир этмәге вагт тапдым. Биз бу яланчы дүнйәниң башынам билйәс, аягынам. Йөне шу орталыгында нәмелер болжагыны билемзок. Мыдама шол орталыкда яшаярыс, яйнарыс... өййәс. Адам, хачан-

-да лолы дүнйәниң ахыры барада, иң догрусы болса, ахырет барада ойланса, диңе шонда тоба кылар экени. Ынха, мениң дүшен чыкгынсыз гүнүм. Сениң гашында отурып, сениң ымгыр чөлүңиз ялы гиңлигини гөрмек мени пушмана гетирди, тоба дерясына урмага межбур этди. Пушманың ене бир себәбиниң мениң шу чал сачларымың болмагы хем әхтималдыр.

— Зыяд хан, гүррүңиң башында сен өзүң бет ниет билен гелип, пәлиңден гайдып, инди гонакдыгыңы айтдың. Сениң ялы алым адам чакында ялңышмаяр. Сен шу гүнден башлап, текелериң арзылы гонагы. Йөне сен нәче гүн гонак болмакчыдыгыңы айтмадың. Онсоң биз сени, ёлдашларыңы нәтмели? Гонагыңкы үч гүн, үч гүнден соң гөчгүн дийлиши ялы, сиз Хатапгаламызда бир айдан хем көп вагт болупсыңыз.

— Кеймир сердар, мен Чопана хем огланлара Недир шадан көп гүррүңлер бердим. Белки, сениңем соражак затларың бардыр, табшыржак юмушларың бардыр? Менден герекли затларыңы бил-де, ислән гүнүң ёла салай. Мениң тобама, өкүнжиме дүшүнениңе таңрыялкасын. Инди шахың көшгүнде өз вепалы гулуң бар дий-де дүшүнәй. Сорабер.

— Сорасам, йигитлер! — диенден гүпүрт-тапыртлык болды-да, әм-сәм Зыяд ханың элине-аягына тәзе гандал гейдирдилер.

— Бейтмесеңизем мениң гачжак ерим ёкды ахырын — дийип, ол Чопана йүзленди.

— Сорасам, Зыяд хан, ялңышмасам мундан он еди йыл өң (1725-нжи йылың башында) Хурмантда яшаян алили гарындашларың үстүне гиже дуйдансыз чозуп, улы-кичи диймән пайхынладыңыз, мүңләп гырдыңыз, мүңләп-мүңләбем есир әкитдиңиз. Гышың доңаклыгындады өзем. Алилилериң сердары Шир Хажыны хем есир әкитдиңиз. Шейдип алили тайпасыны пытратдыңыз. Шонда Недиргулының янында Тахмасп Желайыр икиңиз хем бар болмалы? Гарамаяк есирлери-хә Хыва, Бухара, Машат базарларында сатдыңыз. Йөне сердар Шир Хажыны нәтдиңиз? Соң ондан гөрдүм-билдим болмады-ла?

Зыяд ханың түңңи маңлайындан бурчак-бурчак дер дөкүлйәрди. Эмма дили гепләнокды.

болуп яшаян Никки галасы барды. Ол емрели гарындашларың галасыды. Сердарларына Мамгулы хан диййәрдилер. Галаны йыкдыңыз, юмурдыңыз, ер билен еган этдиңиз. Илатыны Хыва, Бухара пытратдыңыз. Бир бөлеги Дуруна-да тасап, гачып гитди. Мамгулы сердары велин, ер ювдан ялы болайды-ла?

Зыяд хан башыны галдырып билмән, галпылдап отыр.

— Инди өз ганымызы соражак. Загчендде яшаян текелери дыр-пытрак этдиңиз. Екежесинем гоймадыңыз. Галасынам юмурдыңыз. Оларың батыр сердары, бизиң якын гарындашымыз Гараханы ниреде чүйретдиңиз?

Емутларың, гөклеңлериң үстүне Астрабат тарапдан хер йыл чозяңыз. Ынха, мундан бир ай озал хем оларың үстүне сизиңкилер чозуп, улы гыргынчылык этдилер. Бизиң йигитлер хем көмеге етишип, көпүсини гырылды.

Асылха, сизиң гызылбашларың бу сәхрайы түркмениң үстүне чозмаян, талаң салмаян, гыргынчылык этмейән йылы берин бармыкан? Эйсем, шол чозхачозлуклары тайярламакда, өңүнден шугуллыгыны этмекде Зыяд хан акжа жүйжемикә?

Зыяд хан башыны галдырман, башыны яйкап, хырчыны дишләп, ыраныпп отыр.

— Бу айдянларым энтек йүзден, мүңден бири. Сен болса эден ганларыңы ундуп, Келамулладан гүррүң ачан боляң. Өкүнчден, тобадан, сөхбетден геп уряң. Тапдың бу ерде махав текәни.

Түркмен адамсы, сәхрайы түркмен ят адамы, күмсүк, гүррүмсак, огры-жүмрини гөренден танаяр. Бизиң гоюн итлеримиз нәме, шоларам гелен гонагың тавушындан, аяк сесинден, онуң гадырлы я-да нәгадырлыгыны танаяндыр. Бет ниетми, хош ниетми, танаяр.

Эдил шу вагтың өзүнде-де элиң зынжырсыз болса, сен мени ийжек. Йөне алажың ёк — диениңден Зыяд хан әлхенч багырып, ериңден гопды-да, зынжырлары пагыш-пара этжек болды. Атаназар усса-ның гандалының учурсыз беркдигини дуянсоң, диң аркан гайдып, пәтләп йыкылды.

— Вий, бу бетбагтың-а болжагы болупдыр, агзындан көпүржикли ган гелйәр — дийип, голайындакылар

— Ол онуң жөгүлигидир. Мен оңа белетдирин — дийип, Чопан еринден турды. — Гөтериң, огланлар, хол иң аңыркы агылларың янына элтиң, менем барян.

Соң ол Кеймире йүзленди:

— Мен-ә гылычбая табшырайжакдырын. Бет пәл билен гелен, пәлинденем тапсын-да!

ГЫЛЫЧ ӨЗ ГЫНЫНЫ КЕСДИ

Кеймир Зыяд ханың Недир ве оглы Рызагулы барада айданларының хеммесине ынанды. Йөне өзүниң Недир шаха гаршы гөрешде түркменлере көмек этжек диен вадаларына велин, ынанмады.

Атасы билен оглуның арасының ёкдугыны, араларына тов дүшендигини Кеймир даш гулакдан дәл-де, Недир шаның хут өз агзынданам эшидипди. Үч оглуның иң улусы Рызагулы мүрзәни өңлер Недир ша өвүп аңрысына чыкып билмезди. Шахиншахың мирасдүшери, Мавераннахры он докуз яшындака боюн эгдирен, он секиз яшындака әхли Хорасаның беглербеги, хәкими везипесини биркемсиз битирен, патышалыгы беркитмек, кувватландырмак үчин гүйжүни-зехинини гайгырмаян, еке дикрарым, гөз гуванжым, тутуш Эйраның диреги диен ялы өвгүли сөзлери озал дилине алмаян Недир, улусының маңлайындан өпүп, көпленч янында отурдарды.

Кәте оглуны өве-өве онуң акылы, зехини, укыбы шейле бир дүрдәнедир, бейле дүр хич бир уммандан тапылмаз диерди.

Рызагулының акыл-пайхасына Кеймиринем сыны отурарды. Бейлеки ики оглундан — Насрулладан хем Ымамгулыдан тапавуды месе-мәлимди. Йөне Зыяд хан айтмышлайын, Рызагулы какасына яраг чекенмиш дийленине Кеймир ичини хүмледип, шол хайран

болуп отырды. Бирденем бу ерде хайран галасы ишиң болдугыны билди. Тагтдыр тәч дийлен овадан, кувватлы орун үчин гечмишде нәче аталы-огуллар бири-бириниң башыны ийипдирлер. Недир шаның өңки патышалардан нәме артыкмач ери бардыр өйдйәң? Ир-у-гич шейле болжагы-ха бес-белли. Недир шаның саг болды Зыяд хан шу гезек ялан сөзлән дәл болса герек.

Недир ша Хиндистаны басып алмага гиденде, ерине улы оглы Рызагулыны ресми тайдан, хат-петекли гоюп гиденде-де, түркменлериң хич бир тайпасының агырнысына сәхелче вагтлыгам шемал чалан дәлдир. Муны Кеймирем билйәр, ёмутларың сердары Ушак ханам, гарадашлыларам, емрелилерем, алилилерем билйәрлер.

1739-нжы йылда какасының ерине галан Рызагулы деррев атлы гошуны көпелтмек билен болды-да, өз везирлери Кадыргулы овшар билен Хаҗымухаммет овшар икисиниң хузурында:

— Инди мениң гүйжүм-кувватым какамыңкыдан пес дәл. Серкерделигим хем ондан пес дәл — дийип өвүнди.

Какасының белләп гиден, шулардан маслахатсыз бутнаймагын диен везирлери хем долы ыгтыярлы, эли шалык йүзүкли шазада: «Бейле өвнүберме, өңде энтек көтел кәндир, кынчылыклар, сынаглар кәндир» диймедилер. Недириң табшырыгы боюнча велин, бу везирлер Рызагулының жылавундан шунуң ялы ягдайда чекип дурмалыдылар, елини ятырмалыдылар. Эмма яшулулар шазададан горкдулар.

— Йигитде-хә, хөкүмдарлык елгини, мен-менлик текепбирлиги гөтерилип уградов — дийип, Кадыргулы зейренжек болды.

— Энтек гөзүң нәмелер гөрйәр — дийип, Хажы везир гүр ак сакгалыны сыпалады. — Ынха, тагтың, тәжиң, хөкмүрованлыгың леззетини, сүйҗүсини, тагамыны алып уграр велин, өңи билен икимизи жәхеннеме иберер.

— Биз какасының гоян везирлери ахырын. Элини батырсын ханы!

— Соңкы айлар икимизе сала салман, диңе дайысына геңешйәндигини билйәң ахырын. Дайысы әййәм диенини этдирип йөр ахырын.

— Өңүнден бир пиримлер билен шазаданы горку-

займасак, онда икимизиң ёгумыза янжагына шүбхе
эдерлик ёк.

— Өз-ә бир горкунч зат тапмалы.

Ики везир ики гүн келле дөвүп, бир чукура түй-
күрип, шазаданың хузурына аладалы хем өрән чы-
тык бардылар.

— Мерхеметли шазада, бизиң огрын шугуллары-
мыздан хем-де Хывадан гелйән кервенлериң гетирйән
хабарларына гөрә, Хыва ханы Елбарс хан Недир ша-
ның Хиндистана гиденини эшидип, сениң үстүңе йө-
рише тайярланярмыш.

— Мейли болса гелиберсин. Тәзе дүзен атлы го-
шунларым билен олары дыр-пытрак эдерин.

— Елбарс хан янына маслахата Кеймир көри хем
чагыранмыш.

— Кеймир көр мени говы гөрйәрди ахырын.

— Еке ол дәл. Хыва ханы бәрик уградыгы, Кей-
мир көрем, Гаража сердарам, Ширалы Хажы хем,
күртлерем еңсәнден хүжүме гечжекмишлер.

— Кеймир көрем Елбарс хана өзүни алдадып йөр-
мүкә? Үстүме бейле ховп абанян болса, онда сиз
нәмәме деркар?

— Гаты гыссанман, шазада. Биз икимиз бир ала-
жыны эдерис, өңүни алжак боларыс, йөне бизден ге-
ңешсиз ур-тут бир иш эдәймәвергин. Недир ша-да ги-
дениңде бизе Рызагула элиңизден гелен көмеги гайгыр-
маң дийип берк табшырыпды.

— Шу какамам? — дийип, Рызагулының гахары
гелди-де, шол бада-да дилини дишләп, гүррүңи баш-
га яна совды. — Шу какам..м, шу Көртекәниң хетде-
синден гелип биленок. Мен болсам көшге гелен ба-
дына ёклардым.

Какасындан Лахоры алдым диен перман гелени-
ден соң, үч айлап нам-нышан болмады. Билдим, гөр-
дүм диенем тапылмады. Рызагулы какасының тепбе-
ди окаландыр өйдүп, инди өзи патыша боларын ди-
йип ичинден бегенди. Машатдакы хинди тәжирлери-
ниң, серрапларының Недир ша Хинди патышасы Му-
хаммет шаның түкениксиз лешгерлериниң, урушган-
мүңлерче пиллериниң өңүнде дуруп билмез, күл бо-
лар, нәче айлап хат-хабар ёк велин, белки, эййәм гу-
ма гарыландыр, пиллере шам боландыр диен мыш
-мышлары Рызагулының гулагына хош якярды.

Онсоң ол экезленип, өзбашдак ишлер гопарып баш-
лады. Ол пайтагты Машатдан Тәхрана баряр-да, эх-
ли кетхудалары, төверегиң гошун сердарларыны йыг-
наяр. Онсоң серхош халда өз атасы ялы кетхудалар-
дан забун хасабатлар сораяр. Гайтавул беренлерем
шол ерде дардан асдыряр.

— Оглы какасынданам бетер ганхор экени, залым
экени — дийип, какасының умыт баглан везирлери
хем гачып гидйәрлер. Диңе янында дайысы хем-де
бир гошун серхеңи.

Рызагулы 1739-нжы йылың бахары какасындан
тәзе хабарлара гарашяр.

— Дайы жан, ким шум хабар гетирсе, мен буш-
лук бержек — дийип, ол серхош халында эли алтын
булгурлы дайысының янында зейренйәр.

— Еген жан, инди гарашмалы. Сен эртирден баш-
лап, тагта мүнмәге тайярланыбер.

— Мен хәзириң өзүнде мүнмәге тайяр — дийип,
Рызагулы баззы-буззы эдйәр.

— Еген, тагта мүнмек үчин тайярлыклар гөрмели.

— Мен тайяр дийдим ахырын. Ене нәме герекмиш?

— Илки билен өз адыңа зикге какдырмалы, жы-
галы тәч ясатмалы, мөхүр газдырып гоймалы. Ша
дийлип жар чекдирилжек сәхетли гүни мүнечжимлере
өңүнден белледип гоймалы.

— Олары бир хепдеде дүзедерис.

— Олардан башга-да, еген жан, сердарлара, кет-
худалара, даналара пайлар ялы халатлар тикип гой-
малы.

— Оларам тапылар. Хазынада тайяры бардыр. Шу
затларың хеммесини, дайы жан, саңа табшырян. Өзем
чалт болсун.

— Оны оңарарын, еген жан. Йөне дайыңы баш
везир беллемелисиң.

— Сенден башга ким сырдашым бар, ким көмек-
чим бар? Хич ким!

Дайысы гыссаныл, зикге какдырды, мөхүр газдыр-
ды, жыгалы тәч хем битди, дабара гүни пайланмалы
халат-серпайларам күт-күт эдилди. Шазаданың паты-
ша дийлиеи жар эдилмели гүни-де белленди.

Эмма, вадарыга!

— Бушлук! Бушлук! — дийип, атыны ак көпүржик

Зак. 2091 — 7¼

эден бир чапар жар чекилмегине үч гүн галанда дайы-егениң кейпине соган дограды.

— Бушлук! Бушлук! Недир ша 1739-нжы йылын Новруз гүни Хиндистаның пайтагты Шахжаханабады эеледи!

Дайы-еген үчин бу хош хабар шум хабар болуп ок болуп дегди. Көп хапа болдулар. Алжырадылар. Узак маслахат эденлеринден соң, тайярланылян дабараны какасы Недир шаның еңиш тоюна өврүдилер.

Инди Хиндистандан какасындан хер гүн чапар гелйәрди. Бир гүн салгытлар барада перман иберсе, эртеси пыланча гошуны пылан ере ибер диен перман гелйәрди. Ене бир гүн болса, баряндырын, сен тәзе атлы гошунларың билен өңүмден чык, өзем Хыратда мени гаршыларсың диен перман ёллапдыр.

— Дайы жан, мениң бу какам жынмы, дөвми?

— Хә, нәме болды?

— Мениң тәзе атлы гошун дөреденими эййәм нирәден билйәркә? Бейлеки этмишлеримизи биләйсе-хә этими кебап эдер.

— Еген жан, сен горкмасана! Сен Недириң сөвер баласы, гөзүниң шөхлеси, йүрегиниң сөйгеди. Билсе-де, эхли эденлериңи багышлар. Бу вагт онуң кейпи чагдыр. Сагына-солуна, өз баласына эчилер. Дат мениң гүнүме! Шазаданы ёлдан чыкаржак болупсың дийип, ырсараса нәдерсиң?

— Вах, дайы жан, мениң хыялым пашмады. Пелек, ыкбал какамлык болды. Мениң гүнәлерими өтер-гечер-ле, йөне мен тәчсиз-тагтсыз галдым-да. Какам инди атлы-овазалы. Оюн ишми — Хиндистаны дыза чөкерди. Йөне ол мунуң билен оңмаз. Еңишлер онуң гөзүни гапандыр. Агзы тагам тапды, дадынды. Ол ене-де ол ян-бу ян йөришлер — урушлар эдер. Мен болса көлегеде чөшерип ятмалы. Ат-абрай онуңкы, тагт онуңкы, юртлар онуңкы. Эй, Алла! Мен хачан башыма тәч геерин? Шейдип ша болман өтәймелими?!

Улы аладалы дайысындан сес-седа чыкмады. Ол хәзир баш везирликден-ә гечен, инди Недир ша дара чекмесе бири.

— Дайы жан — дийип, егени ене түкениксиз зейренжине тутдурды. — Атам гиденде уллакан тамасам ёкды. Икиржиңленйәрдим. Шонда мениң билен эден пынхан сөхбетиңиз доланып гелмезлигиниң хем мүм-

киндигини айдыпды, шонда өзүни мерт тутгун дийипди. Инди велин! Бу-у-у! Инди мениң билен геплешмевем. Билйән. Какам ялы мекир адам дүнйәде ёкдур. Мениң бу ерде хер әдимими, хер гачыран сөзүми жансызлары оңа етирип дурандырлар. Мен вагтында онуң жансызларыны кыхладымам. Йөне оланың нәчедигини ким билйәр. Белки, онусы өлмән галандыр?

Бер хабары дайы жан! Ол-а довлетиң хабарыны ини билен менден сорар. Онсоң о гачып гиден везирлерден. Гыссар. Какам гыссамага өкдедир. Онуң ялы рехимсиз, залым дүнйәде озал болдумыка, дайы жан? Ол багтлы, мен бетбагт, ол шаларың шасы, мен гедаларың гедасы. Какамың дойдум-долдумы ёк. Инди ене бир иллере — Хытая, Түркийә гаршы шайланар.

— Еген жан, гам лайына батма, дарыкма. Ымараты нем йыкар, адамы — гам. Сабыр эт. Тагапыл эт. Жемагат сени какаңдан говы гөрйәр ахырын. Худа бизликдир, сабыр эт! Сыр берме! Хич зат аңламасын. Хич зат боюн алаймагын.

— Дайы жан, нәче чыдамалы? Менде такат түкенди.

— Аз галды, еген, аз галды. Атаң гаррапдыр, сен болса жуван! Жаваншир сен! Ол инди узак яшамаз ахырын. Гожалар ганы дүнйәден гитмек билен, яшлар оларың ерини тутмак билен. Ынха, бир гүн Эзрайыл гелер-де, онуң якасындан эбшитләп тутар.

— Какам Эзрайылам алдаверсин!

— Инди биз Эзрайыла көмек эдәерис.

— Ә? Ә? Нәме-е? Ёк! Ёк!

— Гидере ериң, гирере дешигиң ёкдур, еген жан! Онсоңам сенденем өң бу жахандан көп шалар, шазадалар гечипдир. Оларыңам көпүси атасыны женнете ибермек үчин эзрайыла көмек берипдирлер. Еке өзүңдир өйтмегин.

— Озалам боландыр өз-ә. Бу дүнйәниң көнедигини, долудыгыны, яланчыдыгыны билйән. Эшидипдим, окапдым.

— Бу өңден гелйән йөрелгелериң биридир. Өңден Еке өзүңдирин өйтмегин.

— Өзи горкулы, хатарлы иш-дә, дайы жан.

— Хеммесини өзүм оңарарын, сен аркайын болай — дийип, дайысы атына гамчы чалды-да, не…

жең, зейренҗең егениден энтек дашрак дураның кем гөрмеди. Эмма ол индики этҗек ишлериниң гө чүмлерини эдйәрди. «Мениң достум бар ахырын, гө хең Мухаммет бег овшар. Ол бир вагтлар өзүнин сер- үйтгешик бир мерген нөкериниң бардыгыны айдып өвүнйәрди. Йүз әдимден гумалагы урул билйәр ди йипди. Илки билен егени ава әкиден болайын-да, шол мергениң хүнәрини үйшүп гөрелиң. Гумалагы шейле узакдан уруп билйән болса бизе герегем шол. Берим гөкден ёл ясар. Мергени тутарыс хакына. Этмесе...»

Хырада өз атлылары билен гөвүнсиз баран Рызагулыны Недир ша хем совук-сала гаршы алды. Оглуны кака хөкмүнде мәхир билен, йүрек билен дәл-де, йөнекей бир арзчы хөкмүнде, ят кетхуда хөкмүнде аграс хем хырсыз кабул этди. Онсоң шазаданың тәзе дүзен, гуванян атлы гошуныны сынлады-да, шол ерде атың үстүнден буйрук берди:

— Булары мүң-мүңден бөлүң-де, хер бир мүңүсини мениң сөвешден гелен гошунымың арасына пытрадың.

Рызагулы какасының нәме үчин оглуның атлыларыны өз гошунларына гаряндыгына шол бада дүшүнди: ол горкяр, оглуның атлыларындан дөнүклик чыкаймасындан этияч эдйәр. Йүз берилмедик перзент агшам дайысының янында пышырдап зейренмек зейренди.

— Какам өңки кака дәл. Үйтгәпдир. Нәме болдука? Хиндистана гиденде, мени гуҗаклап, маңлайымдан өпүп, гөзүмиң гөрежи дийипди, пентлер айдыпды, хош сөзлер билен бегендирипди. Хәзир велин, эдил Эзрайылың бар-да. Мәхир-мухаббетден гечен-ле, йөне бир: «Оглум» хем диймеди, үнсем бермеди.

— Еген, шугуллар говуҗа шугулландырлар. Үстесине-де шугул дийлен бела айдыланда йүз кереи чиширилип, үстүне гошулып айдыляр.

— Шугулларың ишинден-ә чөкдеррәк, дайы җан. Шугулың тагналары эшидүвҗиниң гашыны чытдыряндыр, дилини аҗыдяндыр, жуда бейле хырсыз, Эзрайыл эдәйип билмез. Онсоңам шугул какам ялы гүйчли адамы бейле үйтгедип билмез ахырын. Шугулдыргыбата диңе акылы гысгалар уйярлар ахырын.

— Эй, еген җан, мен яңы Мехди мүрзәниң диванында ишлейән эрмени хатдады гөрдүм. Ол көне ул-

Ол какандан дат эдип, агзындан от чыкяр ...тым. Хиндистандан талан алтын, гөвхер, шамчырагларына ер тапанокмыш велин, ынха, яңы Кабула гай... гелeнлеринде, әхли нөкерлериң, онбашыларың, ...башыларың, мүңбашыларың барсының пулларыны, ...м, эмләгинем хазына табшырмалы диен перман чы... ...рып, чемчеләп йыгнанларыны сусаклап алыпдыр. ...Шол эрмениниң айдышына гөрә, какаңы Хиндистаның җадыгөйлери җадыланмыш. Иң улы палчының ...тмагына гөрә, какаң мунданам йүз керен көп га... ...ллы, рехимсиз болҗакмыш. Онсоң, онсоң, ене шол ...алчының өзи какаң йүзүне әрбет бир ыкбал ай... ...нмыш.

— Бә, какамың йүзүнеми? Нәме дийипдир?

— Ханы, сүйш бәрик, гулагыңа чавуш чакмасам ...ле чолар ялы дәл — дийип, ол төверегине ховатыр... ...ы гаранҗаклады-да, гулагына шейле пышырдады: — Шахиншах, сени иң якын адамың өлдүрер — дийипдир.

— Бә-ә-ә! — дийип, Рызагулы гөтин-гөтин сүйшди. Бейле-де бир зор билгич болар экен-ов!

— Гөрдүңми? Алла бизлик экени — дийип, дайысы ...үем бармагыны егениниң гөзүне сокайҗак боляр. — Бизлик экени. Инди гижикдирмек болмаз. Шарт-шурт. Бизе бөкденч ёк.

...Рызагулы мүрзә, дайысы Лүтфалы хан ве серхең Мухаммет бег үчүси Недир шаны ёк этмәге дил дүвүшйәрлер. Ант ичйәрлер. Йүз әдимден гумалак урян мергене көп вадалар ве пуллар хөдүрләп, оны шахиншахың ёлунда улы агаҗың үстүнде эли хырлылы отурдярлар.

1741-нҗи йылың май айының ыссыжа гүнлериди. Эмма Тәхраның этегиндәки ичинден улы ёл гечйән гүр токайлыгың ичи салкынды. Дагыстана сөвеше барян Недир шаның гораян ики атлы корпусың бири өңден улы тозан турзуп гечип гитди. Мерген болса бу улы хем гүр япраклы дарагтың жайдар шахасының үстүнде эли хырлылы отырды.

Рызагулы оны аркайын эдипди:

«Өңүрти бир бөлек атлылар гечер. Оларың тозаны ятышансоң какамың еке өзи атлы шу мейдана чыкар. Какамдан ярым мезил ыздан харемхана гечер, оларданам ярым мезил ыздан икинҗи атлы горагчылар

топары гечерлер. Сен какамың еке өзи шу мейданча чыканда, әдил йүрегинден ургун».

Мерген шазаданың какасына бейле рехимсиз давраншыны гең гөренде, өң гиң ерде Рызагулы мергене шейле сөзлер айдып аркайынлашдырыпды: «Какам гөржегини гөрди. Ислейән шөхратыны аңры яны билен алды. Инди ол шаларың шасы ахырын. Яшы хем бир чене барыпдыр, эййәм 53 яшапдыр. Инди бизе-де нобат берсин-дә. Сен хич затдан чекинме. Какамың ерине өзүм патыша боларын велин, сылагыңы аңры яны билен етирерин. Юрда тархан эдерин».

Кеймириң ики гүн мундан өң пешгеш берен бичак овадан хем беземен, энтек тәзе эесине ончаклы өвренишмедик Мелегушы мүнүп гелйән Недир шаның пикири Дагыстандады. Ниче улы юртлары дыза чөкердим, Дагыстан нәме! Олар мениң адымы эшиденде аман диләрлер дийип ойлананы хем шолды велин «Тарк!» болды.

Йити дуйгулы, бейниси чалт кесгир Недир дил дүвшигиң бардыгыны чалт кесгитләп, атдан агып гайдан болды-да, тозанлы ерде бытнаман, өлен болуп ятды. Эесиз галан Мелегуш чарпая галып, жылавуны сүйрәп, тозан барыны турузды. Тархан болжак мерген, атан окы бош гечмейән, йүз әдимден гумалак урян мерген болса, иш битди, шаны өлдүрдим хасап эдип, дарагтдан товсуп дүшди-де, гүр токайлыга сиңип гитди...

Шахиншах 1741-нжи йылың октябрь айының совук гүнлериниң биринде Дербендиң голайында дикилен мәхнет чадырының ичинде харемханасына шу гүн гетирилен овадан, яш лезги гызының инче билини гужаклап ятырды. Деңзиң кенарында дикилен чадырда толкунларың пагшылдысы эшидилип дурды. «Дагыстанлылар маңа эйгертжек дәл-ов! — дийип, Недир өз сөвеш шовсузлыкларыны ятлаяр. — Бу миллетем текелер ялы хөтжет хем кесир экени. Текелер өзлерини гызгын, тешне, сувсуз Гарагумуң ортасына урса, булар мал-гаралары билен керт дагларың чүр башына чыкайярлар».

Гиже ярымдан агыберенде дашардан илки ат тойнакларының гүпүр-гүпүри эшидилди, ызынданам: «Бушлук! Бушлук! Мергени тутуп гетирдик! Шахиншахың жанына каст эден дейюсы зынжырлап гетирдик!» диен сеслер эшидилди.

Недир бегенжине өзи гиже карнай-сурнайлары чалгы яңландырмагы, той-мейлис гурмагы буюрды.

— Дейюсы ниреде эле салдыңыз?

— Бухарада.

— Берк саклаң. Сораг эртир.

Эртир Недир ша өз он ики сүтүнли гиң чадырының өңүндәки гиң казыхана везир-векиллеринден, сердарлардан хем молла-муфтүлерден, якын гарындашларындан үч йүз адамы чагырып, мергенден хайбатлы ёгын сеси билен сораг этмәге башлады.

— Эй, бетпәл, ынха, шу отуран абрайлы жемагатың өңүнде бейик Алладан хем Курхандан ант ичйән: эгер сен чыныңы айтсаң, догрыңдан гелсең, мен сени өлдүрмәйин.

— Мен ялан сөзлейәнлерден дәлдирин, шахиншах.

— Эй, дейюс! Эй, ылханат! Эй, нежис! Аллатаганың Ериң үстүндәки векили болан Недир шахың жанына каст этмәге нәдип милт эдип билдиң?

— Мени хакына тутдулар. Шейле-де болса, гүнәни илиң үстүне атып, өз гүнәми ювмак исләмок. Окум бидерек гечйән дәлдир велин, догруданам, сени Аллатагала горапдыр. Эгер сен өлен болуп гымылдаман ятмадык болсаң, чала гымылдан болсаң, сени икинжи окум билен урардым.

Казыханада отуранлар мергениң бу үссер геплемегини гең гөрүп, хышы-да-вышы болушдылар.

— Сени ким хакына тутды?

— Сениң оглуң, шазада Рызагулы, гайның Лутфалы хан хем-де серхең Мухаммет Алы.

— Похуңы ийме! — дийип, Недир шаның йүзи ап-ак болды, эллери саңңырады, эсли вагт хем дили тутулды. Она дерек казыхананың ичи алавагырды болды. Бирхаюкдан соң патыша өзүни дүрседи:

— Нәме похуңы иййәң?

— Чыныңы айт дийдиң, менем чынымы айдян. Мен өлүме кайыл. Мен аман диләмок. Оларың адыны тутма дийсең, тутмадыгым. Йөне мени хакына тутанлар велин, шол үччуси.

— Желлат! — дийип, Недир айылганч гыгырды. — Бу дейюсың гөзүни оюң! Шу вагт! Шу ерде!

Мергениң оюлан гөзлери гутулып, геплемәге яран-

соң, Недир ша онуң билен көп гезек икичәк отурып,
оны сораг билен гөмйәрди хем-де оглунын, гайыны-
ның шу ише баш боланына хич ынанасы геленокды.
— Мени алты мүң насакчы гораяр. Сени бада-бат
гөзләп уградылар. Нәдип сыпып билдиң?
— Оглуң, шазада сыпдырды.
«Ах, ене шол дейюс! Боласы мен позана булашып
ятыркам әхли гүнәни Кеймириң үстүне сырыкдыр-
жак боляды-ла. Көртеке мертдир, бейдеси ёк.
· Ери, ол үчүсиниң нәмеси етенок? Оглум, Рызагу-
лы мениң пейманам долан гүни тагты-тәже эе бол-
малы. Аялымың агасы Лүтфалы хан иң бай, иң гүрп-
лы, иң улы везипели адам. Мениң аркамдан бейик
хан, улы серкерде, улы велаятларың хөкүмдары. Ме-
ни өлдүренде, оңа шу вагткысындан кән пай етер-
микә?
· Мен Хиндистана гиденимде, Рызагулы заяланып-
дыр-ов! Бозулыпдыр-ов! Онуң шерапхонлук эденле-
рини, өз гелнини, өңки патышаны хем небересини гы-
раныны билмедик болдум. Тәжи-тагтда хыялының
бардыгыны, башарса, оны элимден алаймагының әхти-
малдыгыны маңа шугуллапдылар велин, шол чын бо-
луп чыкд-ов. «Ата-энәниң гөвни огулда-гызда, огул-
-гызың гөвни дагларда-дүзде» дийлип, йөне ерден ай-
дылмандыр. Ондан бетерем бар: «Эгер атасының до-
ны оглуна яраса, оглы атасының өлүмини диләр».
Эне-ата оглуна-гызына гуванжак. Агтыгыны арка-
сында гөтержек. Өз бокурдагындан кесип, шолара
ийдиржек. Өмрүниң соңларында перзентлериниң өйле-
ринде гезекли-гезегине мыхманлыкда болуп, мәхирли
жагыл-жугулың ичинде яйнажак, бәш вагтыны окап,
оразасыны тутуп, аркайынлыкда Аллатагала мына-
жатлар этжек. Вадарыга! Терсине болуп чыкды-ла.
Екә мениң такдырым шейлемикә? Я апат өз үстүм-
ден инмегинчә билмән гезип йөрен экеним-дә. Эй, йы-
кылан гөвнүм, инди маслахат?! Мен инди өз перзе[н]-
димден, өз гарындашымдан ар алмалымы?»
Адатча, карара тиз гелйән, хер бир мүшгүл иши
чөп дөвлен ялы шарт-шурт эдйән Недириң бейниси
билен йүреги бири-бири билен оңушман, ылалашман,
бир йыла якын давалашып гездилер. Бейниси айдяр:
«Өлдүр олары, какасының ганына сувсан огул догман
экен-дә!» Йүреги айдяр: «Сен ол перзенде нә гүнлер

[г]өрдиң?! Ол сениң өз ганың ахырын! Онуң га[ч]-
[ма]лен етдиң?! Ол сениң өз ганың ахырын! Онуң гач
[ган]ы дөкдүгиң, өз ганыңы дөкдүгиң дәлми? Яш йи-
[ги]т сәвлик эдипдир, дөнүгиң гепине алданыпдыр, өз
[гү]нәсини! Чыгар чыбык билен дабанына мазалы енч-
[д]е, гүнәсини гечәй!»
Ол шейле-де этмекчиди. Мергени тутуп, гөзүни
[ов]ләнинден бир йыл геченсоң, 1742-нжи йылың
[о]ктябрь айында Недир ша үч оглунам Дербендиң
[г]ындакы Башлы обасындакы вагтлайын көшгүне ча-
[г]ыряр. Шу ерде жемагатың өңүнде Рызагулы гүнә-
[сини] боюн алып, эден ишине өкүнсе гүнәсини гечже-
[гини] айдяр. Эмма Рызагулы какасының үстүне гы-
[г]ырып башлаяр: «Сен ганхор! Сен желлат! Сениң
[г]уиссыз гүнүң геченок. Өз илимизде аркайын отур-
[ма]гың дерегине, бу ерде, Дагыстанда көрүң нәме?
[И]ки тарапданам халкы гыряң. Хорлуклар, сүтемлер
[эд]йән. Эгер акыллы хөкүмдар боласың гелсе, уруш
[эт]ме-де, юрдуң абаданчылыгы билен бол!»
Перзендиниң өкүнч дерегине, бейле ач-ачан чөв-
[ж]емегине Недир шаның гахары кекирдегине гелип:
«Көвләң гөзүни!» дийип гыгыряр. Ене йүреги диен
[з]тмән: «Дуруң!» диййәр. «Дабанына элли чыбык
[у]руп, кырк санач елини чыкарың. Онсоң... Онсоң,
[с]ой, казылар хем сердарлар жем болуп, суд этсинлер».
Илкинжи гезек эдилен суд Рызагула бирагыздан
[ө]лүм жезасыны чыкаряр. Шу өлүм хөкүмини чыка-
[р]анларың бири-де Рызагула сапак берип, какасының
[г]анына каст этдирен дайысыды. Недир ша башыны
[я]йкаяр. Агыр дегйәр, агыр. Өзүне басылян от йүреги
[ч]акып барярды. Кесекә басылан отдан хас гүйчлүди.
Икинжи гезек болан суд ики гөзүнем көвлемели
диен хөкүм чыкаряр. Ата йүреги еңилрәк, йөне берк-
[р]әк жеза гөзлейәр.
Үчүнжи гезек йыгнанан өзге казылар хем шаза-
[д]аның ики гөзүни көвлемели диен хөкүм чыкаран-
[с]оң, Недир ша хырчыны дишләп, башыны яйкап, ра-
[з]ылашмакдан өзге чыкалга галмаяр.
Ине, Недир ша өз үч оглунын иң зехинлисини,
пайхаслысыны, өз ерине тайынлап йөренини, умыды-
[н]ы, гәрини ода атяр. Шахиншах бу жебре дөз гелип бил-
[ме]ән, үч гүнләп ериндеп галман аглаяр.
Шу пажыгалы ишден соң Недир шаның дөвлети
гайтмак билен боляр. Ол дагыстанлылардан ил мас-

Зак. 2091 — 8

гарасы болуп, көп гошуныны, көп эмләгини, өңки абрайларыны, машгала агзыбирлигини, өңки сердарлык зехинини, өңки саглыгыны, хатда өңки ужыпсызжа адамкәрчилигини хем йитирип, ызына масгара болуп доланып гелйәр.

Бу вакалары өз Хаталгаласында эшиден Кеймир көр: «Пычак өз гыныны кесипдир-ов» диййип, Недир шаның инди йүреги юкалар, инди Алланы көп чагырар, өз раятларына өңкүси ялы азар бермез, гылыч билен ёл алып болмаяндыгына дүшүнер диен инче тамасы барды. Эмма хемме зат терсине болды. Недир ша Дагыстандан геленсоң, оглунын гөзүни оянсоң, бирнеме өзүни дүрсәнсоң, хас газаба мүнди, өңкүденем бәшбетер ынсан сыпатыны йитирди.

Недир шаның Дагыстандан лапыкеч болуп гайдып гелели бәри, көшгүң ичи дым-дырслыкды. Өңлер шахиншах бир хепделик гитсе-де, йөне шикәре чыкса-да, гайдып геленсоң көшкде улы шагалан турарды. Кәте оюнбаз аялларын харем-сарайына барып йөрите кейп чекерди. Кәте янына айдымчылары, сазандалары ве тансчылары гетирдип, томашаны хас гиңишлейин тутарды. Орунбасары Желайыры, мүрзе Закыны, ене-де үч-дөрт саны вепадарыны чагырып, теке халысының үстүнде гышарып, хинди булгурларыны Нусайың гүлгүн шерапларындан долдурып шапбылдадып ичердилер.

Дагыстандан гелели бәри велин, шахиншахын йүзүнден гар ягярды. Агзындакы дишлери дүшүпди, гөзүнин агының гызылы айрыланокды, эл-аягына чиш йөрәпди. Иени геченок, укусы тутанокды. Агзындан от чыкярды. Дым-дырслык. Көшкде сиңек учса ганатының сеси эшидилйәрди. Ол харемханадакы отагында яссыкларыны багыртлап ятышына шол шерап әнтермеден өзге зада баш галдыранокды.

Ол бирденкә саг бөврүни тутуп аңңылдеди.

— Баш хекими чагыраяйын — диййип, мыдама башужуны алып отуран мүррүжек мүрзе Закы гөзүни әлек-челек этди.

— Башы-да гурсун, аягы-да!

— Онда перенли хекими чагыраяйын.

— Оюңам гүмүни чекмели. Шол хиндилерин кекими Алав хан ялы акыллы-башлы тебип гөрмедим. Арман, оны яным билен алып гайтмадым-да — диея-

төверегиндәки отуранларың ядына шахиншахың ерден гетирен түкениксиз эшрепи тыллалары бигөвхер шамчыраглары дүшсе, Недириң ядына сү-сүри эдип алып гайдан хүнәрментлери дүшди. йүз саны агта, йүз отуз саны языжы, ики йүз дерчи, йүз саны дашдараш, ики йүз нечжар, айдымлыр деңчи, гөзбагчыдыр гепчи гетиренимден екежә лав ханы гетирмели экеним» диййип ахмыр эдйәрди.

— Шәхеримизде перенлер-ә Бейзин диен бир тәзе лен хекими өвйәрлер — диййип, өзге юртларың илханалары билен иш салышян мүрзе Закы горкаорка дилленди.

— Гетир шол перенлини, ёгса дем беренок бу лажы бургулар. Ханы, гуй ене бир булгур. Ичен дыңа-ха көмек эдйәнем ялы.

Шахиншахың чакылыгыны гең гөрен, йөне икиреңлемән, рехимсиз патышаны гөрмәге гелен хеким йзин ики гүн иш эдинип, Недири кеселлериң зер-п мүнендигини аныклады. Багры чишипдир хем гапдыр, ичегедир мәде хаяллапдыр. Иени сиңенок, лени йөрәнок. Көне гыздырмасам ене гозгаян болага чемели. Баш айланма, йүрек буланма патышаны алилик дережесине етирипдир.

Бейзин оны берхиз билен, дерманлар билен бежерип башлады. Бир хепде ол говуланан ялы хем болды-да, ене Нусай шерабына агзыны урды. Шерапдан доянсоңам какыны тутуп башлады.

— Маңа тебибем деркар дәл, хекимем. Маңа жең ерек, ган герек. Ханы гылыжым? Мен гылыжың глы ахырын! Ханы айпалтам? Мен энтек сизе гөз гөрезерин! Барыңызы дара чекерин! Рызагулының судуна атнашан везирлериң, казыларың, кетхудаларың, сердарларың, ханларың хеммеси эртир көшкде газык болсун!

Эртеси Недир ша оларың хеммесиниң үстүне гызырып, бар ажысыны пүркди.

— Нәме үчин патышалыгың мирасчысының гөзүни ойдурдыңыз? Нәме үчин шонда төвелла этмедиңиз? Нәме үчин арачы болмадыңыз? Хеммәңизи дара чекмели! Желлат!

«Недир ша инди диңе гарамаяк раятларына сүтем эдени билен чәкленмән, эйсем, өз везирлерини, өз сердарларыны дара чекип башлады. Кәбир дөзмедик

өгиндешлериниң болса гөзлерини көвледйәр» дийин, шиндизем көшкде жылавлар болуп йөрен Ашыр огрынча Кеймире хабар иберди. Ене-де ики-үч ай гечеңсоң, ол Хыва гидйән кервенчилерин ынамдарынын бирине ёлда Кеймириң обасына совулмагы ве көшкдәхем-де раятларда болян вакалары айтмагы хайыш этди. Кеймир бу якымсыз хабарам эшитди:

«Недириң дәлилиги зынжырлара голай барды. Йөне ким зынжыр салып билсин, ким онуң өңүнде дуруп билсин? Хәзир ол гөз оймак кеселине сезевар болупдыр. Гүнде кырк батман гөз оюлмаса уклап билеңок. Ене-де бир ховплы дерди бар: ол бир бай адам болса, гурплы тәжир болса, мүлкдар болса, хеммесини көшге чагырып, пыланча пул гетирмеги буюряр. Өзем гыссаглы битирмели. Олары аз гөрүп, өз агаларына, инилерине, иң вепадар сердарларына учурсыз көп салгытлар саляр. Эгер шол салгытлар дийлен мөхлетде ве дийлен мөчберде хәзир болмаса — өлүм!

Эй, Таңры! Өзүңден медет! Недир шаның акылы үйтгеди. Инди ол баран еринде адамлары дирилигине ода атяр. Хер бир баран шәхеринде өлүлерден минара ясадяр.

Инди ырсарап иң якынларына-да, огулларына-да, иң говы гөрйән досты, везири, сердары, иң вепалы серкердеси Тахмасп хан Желайыра-да, өзүниң саклавының баштутанларына-да, ашпезлерине-де ит гүнүни гөркезйәр.

Юрт сарсяр, көшк ыран атяр, доган-гарындашлары загырдаяр, Недир шаның ыгтыярындакы дөрт ыклым хем чайканяр».

Кеймир бу агыр хекаятлары эшидип: «Ховул бела, ховул бела, үстүмизден совул бела!» дийип оышырдады-да, улудан демини алып:

— Док чайканман, ач доймаз! — дийди.

— Хан азса, илине азар берер, келей азса — әряе диййәндирлер, Кеймир ага, инди ол пәли азан тилкиниң хинине бакып үйрүши ялы, көшгүнде от якдырмаян болса, Недириң өз гөзүнде от якарлар — дийип, Чопан инди кемсиз агаран сакгалыны эмай билен ушламага дурды.

— Арабасы өңрәкден бәри жыгылдаярды. гоңшуларына азар берип башлалы бәри.

ИҢ СОҢКЫ ДУШУШЫК. ЧЫН ГӨЗЕЛЛЕР КАНДА БОЛАР?

Бу гезек Кеймир гөзи каклышандан Недириң мундан үч йыл озал гөрен гүйжемен, мердемси, атарман, чапарман, керемли Недир дәлдигини аңды. Оны дине Кеймириң өзи сызды, ёлдашлары аңмады. Дилине илки гелене: «Намартлапсың-ов!» диен сөз болды. Йөне бу сөз агзындан сыпмады. Өң хем Недири тутук, чытык, гахарлы, газаплы халда гөрерди велин, йөне бу гезек шахиншахын елленен йүзүни гам-гусса губарлап басыпдыр экени. Сустунын басыкдыгы, гөзүниң чөкгүндиги, келебиниң ужуны йитирендиги Кеймире әшгәрди. Өң бу ганхорын гөзүнде от янярды. Инди онуң дерегине гөречлерде буланык түссе гөрүнйәрди. Дөвлетин жылавуны йитирене мензейәрди. Еди ыклыма онларча йыллап сүтем кылан Недиринем хасаплашык пурсаты якынлашан ялы. Оны өзи хем аңян болмага чемели.

— Эссаламыалейкүм! — Кеймир алчаклык билен ики элини узатды.

— Валейкүм эссалам, Көртеке! Гөрүшмәнимизе үч-дөрт йыл болуп йөрми? Гара беренок-ла?!

— Хава. Соңкы гезек хошлашып, сен Дагыстана гидипдиң. Ол ерлерде ики-үч йыл болайдынам-да

— Ах, Көртеке, сен илки башдан мениң баш везирим болан болсаң, мен бу гүнлере душжекми? Бейле чочгара чолашжакмы?

— Хер ким өзүнден гөрсүн! Пәлинден гөрсүн! Баш везирлик маслахатлар-а мугтуна-да берипдик. Йөне сениң хөтжетлигинем бар-да. Кесирлик этмәң сенден галман гелйәр-дә. Шиндизем дүзеленсиң өйдемок. Тебын ганыматмы? Тени кассамыш, рухы гуссамыш, бир болгусыз кеселе-де учранмыш диен мыш гулагыма илди-де, гөни гайдыбердим. Үстесине-де Рызагулы мүрзе биленем агзыныз аларанмыш дийдилер. Гараз, мыш-мышлар көпеленсоң олара ынанман, өзүм элинже сорайын дийип гайдыбердим.

— Таңрыялкасын. Соңкы дөрт йыл мениң үчин ахырзамана болды. Әхли велаятлар маңа гаршы баш гөтердилер. Үстесине-де харамзада оглумам маңа ярар чекди.

— Рызагулының саңа гаршы яраг чекенине ынанамок, Недир! Гепе гиден болайма.

— Сен маңа белет ахырын. Мен әнигине-шәнигине етмән, оглум Рызагулының гөзүни оюп билмен ахырын.

— Зехинли, герчек оглуң барды.

— Боланда нәме? Накылларың бидереги ек экени. «Эгер атасының доны оглуна яраса, оглы атасының өлүмини диләр» диен накылың манысына Рызагулы мени — какасыны мергене табшырандан соң дүшүндим.

— Бейле накыл-а эшитмәндим. Йөне «Атадан огул көп догар, ичинде бири нек догар» дийиб-ә эшидипдим.

— Кеймир, сениң нәче оглуң бар?

— Шүкүр, сениңки ялы үч огул.

— Арман, мениң бирим палак чыкды-да. Хава, сениңкилер кәйитмән, диениңи эдйәндирлер-ле?

— Ай, шүкүр, үчүсем сербесер огул-да. Йөне, сен бейле герчек оглуңа нәдип дөзүп билдиң?

— Рызагулының гөзүни ойдуранyма өкүнйән велин, инди гич-дә. Дагыстана гидениме-де шейле бир өкүнйән велин, инди чәре тапамок. Сениң сөзлериңе гулак асманыма-да өкүнйән.

— Өкүнйән дәлсиң. Мени нәче гезек ёкламак болдуң, оңармадың. Түркмен обаларыны, галаларыны йыкдың, юмурдың. Эмма дыза чөкерип билмедиң. Сен яңы накыллардан геп ачдың. Менем бирини айдайын.

Атыны яманлаңың ёл бийр жезасын,
Илин яманлаңың ят бийр жезасын.

Сен илиңи, өз түркмен илиңи хорладың, гырдың, сүтем этдиң. Индем ят иллер саңа шоның жезасыны бердилер, ене-де берерлер.

— Агзыңы хайыр ач, Көртеке! Чендэн аша гаты гидиберме!

— Хайыр ачар ялы эдйәңми? Ене-де сениң гызылбашлаң бизиң иң улы обамызың бирини — Чарлаклыны мүң адамсы билен сүрүп алып гайдыпдырлар. Өлжек болуп ятырсың. Худайы ятла! Өңки эден жебирлериңи аз гөрдүңми?!

— Көртеке, бес эт! Нәме, нәхош боланым билен өлэер өйдйәңми?

— Ёк, сен өлесиң ёк. Сени өлдүрерлер.

— Нәме? Үстүме гелип, айдяныңам шумы? Желлат!

— Дарыкма. Сен өзүңи өлдүржеклери ят иллерден гөзлеме. Олары ынха, шу дашыңы алып отуранларың ичинден гөзле.

— Көртеке, сениң жансызларың гowы ишлейәр-ов. Ханы, гатырганышман гүрлешели. Сен бир сырлыжа хабарҗыклар билен гелен ялы-ла.

— Менде сырың кәндигини сен инди билмели дәл ахырын.

— Онда... Онда... Бирнеме гарбаналы. Онсоң сен юмагыңы чөзләбер.

— Ёк, сен мениң есирлерими берсең, мен нәче юмак герек болса чөзләйин. Ёгса-да, сен саг бол, менем саламат! Бизем гүйже даянмалы болжак өйдйән. Йөне мен инди, дүйпден урарын, көкүнден урарын.

— Сен озал көкүми гырдың. Онуң үстүнден соң барҗак. Ханы, гарбаналы. Гахарлар ятышсын. Менем гахарлансам сanжым бетерләберйәр. Ёгса-да, тебиплер маңа көпрәк шатланжак бол, дегишген, вәшиң, яланчы адамлар билен гүррүңдеш бол диййәрлер. Сени маңа Алла иберди. Гел, мениң дердиме эм этжек бол ахырын.

— Мениң есирлерими ызына бермесең, мениң ядыма дегишме-де дүшенок, гүлкем, хич задам.

— Гел, ене көне сөвда эдели, Көртеке.

— Айт бакалы. Энекдирин өзүм-ә.

— Шонуң үчин мен саңа йүз сораг берейин. Сен жогабында мени гүлдүрип билсең есирлер сеңки.

— Гүлмели еринде гүлмесең велин, эждадың билен сөгерин.

— Пах, гүпенледиң-ов! Эййәм дердим еңләп ялы болды! Ынха, эййәм гүлдүрдиң, Көртеке — дийип, Недир зордан йылгырды.

Кеймир онуң диши дөкүлен кемпи агзына середип, хас бетеррәгини дийжегем болды-да, дилегчи боланы үчин өзүне басалык этмели болды.

— Сорабер! Яңы гүлдүрсең есирлериңи берейин дийдиң. Сорайшыңа гөрә жогабам аларсың. Мен сени гүлдүрмәге-де гелемок, аглатмага-да. Ёгса-да, Дагыстанда шахиншах ики гезек агланмыш дийдилер.

— Галатдыр! Галат!

— Делилим беркдир, берк!
— Ханы, ташла орта, делилиңи!
— Дагыстанда Башлы обасында Рызагулының гөзүни көвледеңде үч гүнләп чадырыңдан чыкман агладыңмы?
— Шу Дагыстанлы гүррүңи агзамасаңа.
— Хм...
— Дагыстан йүрегиме түкениксиз даг гояндыр.
— Әхли харемханаң лезгилериң элине душенде, намыс эдип увладыңмы?
— Галатдыр, галат! Мениң аялларым лезгилериң элине душен дәлдир.
— Душди. Йөне кән гошун гырдырып, харемхананы ызына долап алдың-да, әхли сүлсадыңы ташлап гачдың.
— Недир шаның гачан ери ёкдур, Көртеке!
— Дагыстанда хазынаңы гидердиң герек! Отуз бәш муң атдыр дүйәңи алдырдың герек! Кырк ики муң гызыл йүзли йигиди гырдырдың герек!
— Бә, Көртеке, жансызлаң-а мениң дүйбүмден ашык атып йөрен огшыялар.
— Түркменлер сенден авуналы бәри, сениң хер әдимиңи санаяндырлар.
— Горкман сүрүнйән-ов, Көртеке!
— Мен бир Алладан горкяндырын. Сыркав адамың йүреги юка болар. Алланы хәли-шинди ятлаяндыр. Тоба эдйәндир. Халыны сорамага геленлере алкыш-дога эдер. Сыркавың догасам перишделериң догасына барабармыш диендирлер велин, сениң шол гирриклигиң, мен-менлигиң айрылжак дәл-ов!
— Сениңем, Көртеке, өңкүлигиң ёк. Өңлер дилиң сүйжүди. Инди хер сөзүң кирпи гысымлан ялы. Ханы, бәррәк сүйш-де, аркайын отур. Ёгса-да, о билиңдәки йүп нәме? Чөз-де, гиңрәк отур.
— Бу гөрйәниң-дә йүп дәл. Ол-а билимиң гушагы, агымын душагы.
— Сениң менден — Недир шадан тапавудың нәме?
— Сен өз небсиң гулы. Мен өз небсимиң шасы.
— Перзент, нәмедир?
— Гушак биле сөйгет, долак — дыза, перзент — йүреге.
— Яңы тоба эт дийдиң. Тоба нәме?
— Тоба адамы Худая якынлашдырян нәрседир.

йигитликде тоба этсең, гаррыгынча гөнүгерсиң, гаррылыкда тоба этсең, гөнүгинчәң гөмүлерсиң. Саңа шу ваагтам бир пилле.
— Дилиң горабасы азалмандыр-ов. Эркек кишиниң били ачылармы?
— Ачылар, бергилисини гөренде. Недир шаныңам әмелдарлары сени гөренде.
— Горкаклыгың дерманы бармыдыр?
— Горкак батырың янында гезсе, батыр болар. Әр янында гезсең, әр дек болар сен.
— Мен горкакмы — бәгыр?
— Горкагыңам горкагы. Тәжи-тагтыңы элиңден алларлар өйдүп, гиже-гүндиз галпылдап йөрсүң. Гиже-де ёрганыңдакы зенанданам горкуп, яныңа үч зенан алып ятяң.
— Ай, халалың бол-а! Жай еримден урдуң. Шуны билйән болсаң, инди саңа өзге сорагым ёк.
— Онда сораг бермәге-де горкян экениң-дә?!
— Зенандан гүррүң ачдың. Онда мениң зенанларымыңам саныңа-да белетсиң?! Чын гөзеллер канда болар?!
— Бойы узын, били инче, йүзи бәгүл, агзы гунча, он дөрдүнде дүшер ышга, нәзли гөзел гүржүдедир.
— Хәъ, Көртеке, эййәм эшидипсиң-ов!
— Нәмәни?
— Гечен шенбеде гүржи гызына өйленипдим. Сен тоя гелипсиң.
— Оглуң билен бажа болшуңам гулагымыза дегди, я яланмыка? Сизиң ялы яг ийип ялаңач ятянларә ят иллериң зенанам, ыгматам, сазы-сөхбетем сүйжи ялыдыр. Гүлүң битен еринде гадыры бармы?!

Дувмелер саз эдер дутар мысалы,
Ләле какып, докар овадан халы,
Болса-да ят гызлар геңси, эпайы,
Вепалы, шүкүрли дүрлер түркменлердедир.

— Көртеке, дийжегиңи дийип, йөне йылгырып дурсуң-ла. Инди мыс-мысың нәме?
— Өйлендим диенсоң хайбатлы, хыналы муртуңа гөзүм дүшди, бир накыл дилиме гелди-де, шоны чейнәп дурун.
— Ханы, айт, бизем гүлели ахырын.
— Гавун йисең мүррүк ий, сыртындадыр мазасы,

Әре барсаң гарра бар, муртуңдадыр мазасы.
— Пәх, пәх! Жай айдылан сөз-ов!
— Ондан-ам жай айдыланы бар.
— Ханы, онам эшиделиң.
— Алла-да омачаны дишсизе берермиш.
— Ялңышдың, Көртеке. Агзымда диш болмаса-да, дызымда гүйч бардыр.
— Эйле болса шүкүр эт!
— Адам ене нәмелере шүкүр этмели?
— Ягшыны гөр-де пикир эт, яманы гөр-де шүкүр эт! Бейги гөр-де пикир эт, песи гөр-де шүкүр эт! Эшек ярадылман адам ярадыланыңа шүкүр эт! Бетнебис болман, сахылыгыңа шүкүр эт! Бус-бусы хунхор хөкүмдар ярадылман, эркин-сәхрайы ярадыланыңа шүкүр эт! Шөхрата ковалашып, зорлукдыр сүтем, хантамачылыкдыр хаясызлыкх эдйәнлерден дәлдигиңе шүкүр эт! Гүйчлиниң өңүнде хантамачылык ислән, букулмейәниңе шүкүр эт!
— Дүнйәде иң гүйчли кимдир?
— Аллатагаладыр — дийип, Кеймир гүррүңиң ызыны Недириң райына гөрәрәк довам этди. — Хәзир-ә, дөрт ыклымда Алланың бендеси, көлегеси Недиреммүъминлериң арасында гүйчлүдир. Өзге солтанлардан гүйжи Ер билен Гөк ялы танавутлыдыр.
— Ер билен Гөгүң арасы нәчедир?
— Ол икисиниң арасы Кеймир билен Недириң арасы ялы түкениксиз узакдыр.
— Шуның-а бичеме дәл. Дүйшүңде кән тилки ягса, ол нәмәниң аламатыдыр?
— Төверегиңде алдавчы көпелжекдир.
— Раст айтдың, раст — дийип, Недир төверегинде отуранлара хырсыз середип чыкды.
— Онда дүйшүңде даш ягса, нәмәниң аламатыдыр?
— Рехимсизлик көпелжекдир.
— Мениң йылымы айдып билермиң?
— Сынаналы. Ханы, ериңден тур! Инди отур! Гөзел шахым, сениң туршуңы товшан гөрүп, йылыңы товшан диймек билдим. Ене бир барс диесимем гелди. Шол икисиниң бири болмалы, ёгса-да икисиниң сепгидинде доглупсың.
— Аперин! Мениң гарры энем: «Эй, оглум, сен ики йылың арасында догулдың, товшан дийсеңем болжак, барс дийсеңем болжак» дийипди.
— Иң яман зат нәмедир?
— Гара небисдир. Ол шахиншах ялы гүйчли хөкүмдарлары-да басып гелди.
— Дүнйәде иң бай киши ким?
— Хәзир-ә Недир шаның тәк өзүдир. Сен Хиндистандан кырк муң дүйәни хем йигрими алты муң гатыры йүкләп, алтындыр хүмүш, лаглдыр жовахыр, зүмерретдир пөвризе ялы ловурдап дуран жәжеклер гетирдиң. Йөне, билгин ки, харам байлык адамың башыны иййәндир, өзүне-де, чагаларына-да несип эдйән дәлдир.
— Галат сөзлейән! Мен әхли патышалыгы хем байлыгы огулларыма гоюп гитжек ахырын!
— Недир, сен соватлы адам ахырын. Хер адамың өз рысгалы айрыдыр. Сенем, менем нәче кетте-кетте байлары гөрдүк, эмма оглуна байлык гоюп гиден байы гөрмедик. Сенем олары Хиндистандан зорлук-сүтем билен алып гайтдың ахырын.
— Әлхепус, яныңда дуран ялы!
— Яныңда мен дурмасамам, дуран бар.
— Онда сениң жансызларың бар-да?
— Бар.
— Кәнми?
— Сениңки нәче болса, мениңкем шонча бардыр.
— Болуп билмез. Сенде жансызлара төләр ялы шаңңырдаян, ялпылдаян, иңриндирйән түменлер бармы?
— Эй, гөзел ша, сениң жансызларың сениң берйән хакыңа гуллук эдйәр. Мениң жансызларым Алланың хакына гуллук эдйәр.
— Аперин! Жансызларыңы ниреде гизлейән?
— Сениң аягың астында.
— О нәме дийдигиң?
— Адамың душманы хемише аягының астындан чыкяндыр. Мениң жансызларымам сениң төверегиңде отырлар. Икимизиң гүррүңлеримизи диңлешип отырлар.
— Мен-ә саңа телпек гойдум.
— Гойсаң гояй, ынха, соңрак тәжинем гояосың.

— Жансызың кән болса, онда мениң индики хыялым нәме?
— Хыялың Чын-Мачын хазынасында.
— Аперин! Онсоң?
— Онсоңы ёк. Ол саңа башартмаз.
— Нәме себәпден?
— Сен инди өңки Недир дәл. Сен инди өңки Недир ялы сыланмаяң. Сениң сөзүң инди өңкүлер ялы йөремейәр. Сен иң якын адамларыңа-да өзүңи йигрендирдиң. Сени халапоклар.
— Сенемми?
— Хава, менем. Отуз йыл мундан озал икимиз достдук. Шол достлук зордан отуз гүне чекди. Сен эден гыргынчылыкларың, таланчылыкларың зерарлы, әхли түркмен тайпаларына өзүңи йигрендирдиң. Олар гиже-гүндиз саңа гаргыш эдйәрлер.
— Мен өлсем, сен гынанармың?
— Алланың эден ишине гынанмак мусулмана дүрс дәлдир.
— Хм... Кесби-кәрлериң иң гүйчлүси хайсыдыр?
— Кесби-кәрлериң эрбеди ёкдур велин, адамзат дөрәли бәри иң магталяны дилеварлыкдыр-даньшментликдир. Угур-ёлуны билип гепләне хич ерде хорлук ёкдур. «Овадан гепе ынам ёкдур» диен боляндырлар велин, овадан геп варсакы дәлдир. Чуңдан товланып алынян, гызыл ялы ялпылдаян дилеварлыга хер етен дүшүнмезем я-да гич дүшүнер. Овадан геп дийилйән ылла, шекер атылан ялы сүйжүдир, ылла, тылла гөрен ялы өвүшгинлидир, ылла, әлемгошар ялы аңкардыжыдыр, ылла, дога ялы гудратлыдыр, ылла айна ялы дурудыр, ылла, тошап ялы шире-шепбиклидир, сазын овазы ялы жадылыдыр.
— Менден дилегиң битер өйдйәрмиң я-да битмез?
— Адам бендесинден умыт, Худадан рахмет ислейәндир.
— Иң йигренйән адамларың кимлердир?
— Гышык адамлардыр. Өңи билен — дөнүк, онсоң — бинамыс, онсоң — галп, онсоң — яланчы, онсоң — гыбаткеш, онсоң — текепбир.
— Бедевиң иң говусы хайсыдыр?
— Хер бир атдан бедев болмаз.
Хер бир гушдан лачын болмаз.

Бедеви хер кес мүнебилер, йөне хер кес чапабилмез.
Адам бедеви танамаз. Бедев адамы танар.
Йындам ата бедев диерлер.
Эгер ол хем йындам, хем-де овадан болса, оңа аргамак диерлер.
— Юрдуң иң говусы хайсыдыр?
— Иң говусы — чар тарапы ачык, илаты эркин яйнаян, дашы галасыз, ичи беласыз, кишиси — жепакеш, тишиси — вепакеш, өйи өй ялы, тойы той ялы, ожагының оды өчмейән, салланчагының бады ятмаян юртдур.
— Бейле дашы галасыз, ичи беласыз юрт ниреде барка?
— Түркменлериң үстүнде Хыдыр ата гезен үргүн чәгели, сазаклы, сөзенли, селинли, боржаклы Хатап галасы шейле юртларың биридир. Бизиң дөрт пасылымызам яздыр — бахардыр.
— Келләңдәки зүррүк, чүррүк, зиннирт пош нәме?
— Ол депәмиң тәжидир, сөвешде — тувулгамдыр, женңелде — намысымдыр.
— Телпек күже, намыс күже?
— Сен шахиншах болалың бәри урушдан-ярагдан өзге заты ундупсың өйдйән, гөзел шахым!
Түркмен үчин аялы, аты, телпеги — үчүсем десдендир. Кесеки адам шуларың хич бирине ат дакып, я эл уруп билмез.
— Мен инди еди ыклымың дөрдүсиниң солтаныдырын. Мен дөрт солтаның орнунда отырын. Мен Эйраның солтаны, Түркүстаның солтаны, Хиндистаның солтаны ве Овганыстаның солтаны. Мен адыма зикре какдырдым. Метжитлерде адыма хутба окаляр. Мен барада шахырлар гошгы язярлар:

«Ики әлемде одур бенделере явер-у яр,
Хикметинде гөрнер бенделере мүң-асар»,

«Ол шахиншах — пелек мертебе-йе чархы верир,
Шах Недир ки олды тек, оңа ёк мисл-у везир,

Багт-у ыкбал иле хич ким бейле олмаз бакы,
Гүн киби девлетине, әлеме рөвшен такы».

— Гөрйәрмиң мени өзгелер өвйәрлер, сен болсаң, әвмеден-ә гечен, гайтам әре пылчап-пылчап урян.

— Гөзел шахым, мениң гепде ачгын дәлдигиме сен белетсиң. Йөне мен өз гөвнүмиң терсине гайдып билемок. Сениң хеззет-хорматыңы өвердим. Сениң батырлыгыңы өвердим. Гылыҗын оглы, Гылыҗын агтыгы, Гылыҗын човлугыдыгыңы өвердим. Ядавсыз-ялтанмаздыгыңы өвердим. Йөне сениң газабың, доңбагырлыгың, хырсызлыгың, рехимсизлигиң — буларың хеммесини пуҗа чыкаряр. Шол зерарлы сени өвмәге дилим бараңок.

Хас бетери-де, өвмек хантамачылыкдандыр. Хантамачылык болса хаяны ийиәндир. Ене бир себәби түркменлер өлени өвйәндирлер. Сен энтек дири ахырың.

«Недир ша олды, юрдумыз бербат олды» дийип, айдым айдянлара-да душупдым.

— Сен хачан дүзелҗек?

— Душүнмедим?!

— Сен хачан Көртеке болман, Кеймир сердар, түркменлериң ханы, Недир шаның беглербеги болҗак?

— Адам хәсиетини үйтгетмек кындыр. Ол онуң өзүне-де башартмаз велин, кесекә-хә асыл башартмаз.

Недир Бавердиң хөкүмдары, Бабалы ханың гиевиси болупдыр дийдилер — ынандык.

Недир Бабалы ханың орнуна хан болупдыр дийдилер — ынандык.

Недиргулы шазада Тахмаспың баш серкердеси болупдыр, адыны үйтгедибем Тахмаспгулы дакыпдыр дийдилер — ынандык.

Тахмаспгулы Тахмасп патышаны сындырып, Недир ша болупдыр дийдилер — ынандык.

Недиргулы дөрт ыклымы басып алып, шаларың шасы болупдыр дийдилер — ынандык.

Эмма Недиргулы хәсиетини үйтгедипдир, рехимдар хем адыл ша болупдыр дийселер, мен-ә дәл, хич кимем ынанмаз.

— Көртеке, серхетден гечйән болайма?

— Чын сөз үчин, хакыкат үчин серхет диен чәк ёкдур.

— Яңкы айдышың ялы, мен шаларың шасы. Огул ерине оглум бар, гыз ерине гызым бар. Өйүмден эрйән аялым 33 саны. Дүнйәниң әхли күнҗегинден, дүрли миллетлерден йүзләп-йүзләп тери мысалы гыз салгыды көшгүме гелип дур. Яг чәйип, йүпек геййән

Түф дийсем түйкүлигим ере гачаңок. Ордамдакы нөкеримиң саны дөрт йүз мүңден гечйәр, топум, зарпданым, сапбозаным үч мүңден гечйәр. Диңе саклавымың өзи алты мүң саны кешикчи. Аягымы ере гатырак урсам, еди ыклымың едисем сарсяр. Шонда-да мен гам-гуссада, сен шады-хоррам. Сениң бу хошлугың себәби нәмеде?

— Сениң шол санан нәрселериң менде ёклугы, мина үнҗи-алада гетирмейәнлиги мениң вагтымы хош эдйәр. Кимде-ким Аллатагала сыгнып, гара небсини басып, аз зада кайыл болса, шол дүнйәде иң багтлы адамдыр. Шейле шүкүрли адамың өмри-де, рыскы-да зыят болгай

— Реңкиң гызыл, йүзүң репиде, гөзлериң ярыдан дешилен ялы. Яңак сүңклериң эшегиң түрреси ялы сомалышып дур. Бурнуң пашык, элиң чорлы, эшигиң кирли, шонда-да хер ким Көртекәни гөрсе өзгәни күйсәнок. Себәбини билип болармыка?

— Сениң гөзлериң байгушуңкы ялы өзүне дартып баряр, сесиң ёлбарсыңкы ялы ииңи дыгладяр, хына урлан сакгал-муртуң гыллары тыг киминң санҗылҗак болшуп дур, дишлери дөкүлен кемпир агзындан от билен ялын чабыраяр. Тутуш авы чалнан ялы гасын-гасын йүзүңден буз билен гар ягяр.

Аллатагала мана сүйҗи хем йити дил берипдир, дашкешбими дүеден азан ялы этсе-де, рехимли көңүл берипдир, ягшы ниет берипдир, адыллык хем ыхсап берипдир, лебзими халал эдипдир, шохдур-шахандаз, ыззатлы хем гөмелтей ярадыпдыр.

Адамлары болса машгала басяр, кетхуда басяр, беглербеги басяр, патыша басяр. Нирә барса, хорлук, жебир-жепа, залымлык, ачы сөз. Шол себәпденем олар хош сөзүң, сүйҗи сөзүң ашыгы, хырыдары.

Дүнйәде иң чыкдажысыз зат хош сөздүр велин, сиз шонам гысганяныз.

— Менден солтанлар, ханлар, беглер, везирлер, барча уламаларам горкярлар. Горкусына галпылдаярлар, сакавлаярлар, зөрлейәрлер. Сениң менден горкмаяның себәби нәме?

— Өкде экдәни гөренде аягы гибирдәр, дилем гүгулар, сакавларам. Мен сени өзүмден хич бабатда экде гөремок. Вах, экде ериң болса бегенҗек-ле, эйкүнҗек-ле. Шу гошуна серкерделик эдиренҗек-ле,

шиңе кәте писиндим отуряр-да, соңам бир гүнки урушуң кырк гүнки рысгала зыян етирип, нәче ожаклары бакы өчүрйәндиги гөз өңүме геленде ондаңам гөвнүм гечәййәр.

— Сениңем йигренйәниң бармы?

— Бар. Бинамыс билен бинамазлары, әгри билен огрулары, горкак билен лебзихарамлары, ялыңжаң билен яланчылары, бу дүнйә хемишелик гелендирин өйдүп доңуна сыгмаянлары, улыны гөренде кичелип, кичини гөренде улалянлары, машгаласына буйруп билмейәнлери.

— Көртеке, мундан он-он бәш йыл озал, икимизиңем илкинжи перзендимиз йигит чыкан учурларында саңа өз кабыланы маңа раят этсеň, өзүңи беглербеги, оглуңы хем харемхананың хожайыны эдейин дийипдим. Сен шонда кесирлик этдиң. Кимиңдир акылына гитдиң. Дурна дийдиң, дузак дийдиң, гүммүк-сүммүге урдуң. Шонда илиң бизе раят, өзүң хем якын яраным болан болсадың, кабылаң бу хорлуклары гөрмезди.

— Икимизем түркмен, икимизем мусулман. Сениң улы ахунларың, моллабашыларың гүррүңлерини диңлейәниңи билйән. Келамуллааны, Инжили, Төвраты ве бейлеки гудратлы китапларың сахыпаларыны вараклап, душүнжек болуп, бейлеки диллере-де герҗиме этдирйәндигиңден мен хабарлы. Капырларың улы кешишлери биленем Ярадан, кысмат, дин, дүрли мезхеплер барада жеделлер гуруп, маны чөзлейәниң гулагыма дегйәр. Шол гудратлы китапларда нежүре пайхаслы гүррүңлерин бардыгынам менден говы билйәң. Шол көп пайхасларың бирине мен хемише гуллук эдйән: «Хер ким бир адамың залымлыгыны билип, шоңа ярдам этмек үчин шонуң билен йөрсе, элбетде, ол адам динден чыкар. Чүнки, Аллатагала зулумны харам кыландыр. Халклара зулум кылувчы залымлар ве оларың көмекчилери довзахыдырлар. Мусулман мусулманың дин бырадарыдыр, бири-бирине зулум этмез ве голундан гелсе зулум этжеге-де этдирмез».

— Дур, Көртеке! Бу сөзлери мениң вепалы серкердәм, 14 мүң йигидиң сердары Ханалы гөклениң гарындашы Дөвлетмәммет Азадыдан эшиденими эййәм аңдым. Сениң онуң янына саламa баряныңам мениң жансызларым шугуллаяр.

— Эйсем, Дөвлетмәммет ахуның шол гызыла гапйымалы сөзлерине сен нәме үчин гулак габардаңок, гөзел шахым?

— Ахун ага хил адам, алым адам, йөне олар салгыма чапярлар, салгыма. Алымлар алым болярлар, акыллы болмаярлар. Аллатагала ылым билен акыл гиюсини бир адама билеликде берйән дәлдир.

— Нәмәниң салгымы?

— Ахун ага бу дүнйәден адалат гөзлейәр. Бу лоьы дүнйәде адалат диен зат хич хачан болмандыр. Индем болмаз! Ёгса-да, бу җаханда акмак кәнми, акыллы?

— Акмак кән.

— Делилле!

— Акыллы кән болса, бу дүнйә бейле бозук, бейле рехимсиз, бейле ёвуз болмазды. Сениң терезиңе мүндүрсек велин, ялапчы везир-векиллериңем, рехимшепагатсыз кетхудаларыңам, ага-гара, гара-ак диййән казыларыңам акыллы ялыдыр.

— Иң кын зат нәме?

— Иң кын зат илки өзүңи танамакдыр, онсоң дост-душманыңы танамакдыр.

— Мениң мүрзелерим сени говы гөрйәрлер. Сен олары нәхили гөрйән?

— Саклавыңдыр мүрзәң кәнмиш дийип эшидйән. Кәбир чакылыгына — зыяпадыңа гелемде сениң кабулкананда-да сөрйән.

Мүрзе Мехди хан илы мүрзе хич патышада болан дәлдир. Акыллы, дана, салыхатлы, сыпайы, шүкүрли. Йөне рысгалы илиң үстүнде-дә. Саңа арз билен геленлер нәме әмләеркәлер дийип гултуныл отыр-да. Юваш гөргүля йылгырандан хантама.

Икинжи, жүрженже мүрзәң — мүрзе Закы алчак, галарман, ёларман. Закыжа гарга ялы эсерден. Гарганыңам бир гөзи окда бормуш, бир гөзем похда. Бу әррыжак мүрзәң ики зады говы гөрйәр — Недир шаның дем-де Нусайың ал шерабыны. Хол дабахем-де Нусайың ал шерабыны айланаңок.

Үчүнжи мүрзәң адына дилим айланаңок. Холы, пәлвансыпат, инчедев узын, тәзе гүрҗи аялын ялы гөрмегей гүрлемпач-да. Ол лакгы болуп лакгы дәл, сакчы болуп сакчы дәл. Онуң мыдама бойны йүпли. Сагына-солуна вада берйән адамың бойны йүпли боляндыр. Эрбет гылыгы — хер гөревине вада

береген. Ваданы көп берениң яланам көп болар. Шу вада эчилйән мүрзәң эркек киши боланына шүкүр эт, гөзел шахым, ёгса ол сөз берши билен зенан болан болса, үстүнде көп йигитлер гырлышарды.

Недир шу ерде өзүниң мыс-мыслап гүленинем дуймады. Хырчыны дишләп, эсли вагт башыны яйкады дурды.

— Дөрдүнжи мүрзәң-ә өзүңем халаңок өйдйән. Яныңа кән гетиреңок өйдйән. Говам эдйәң. Хырсызрак диййәрлер. Ярак ит келте даңыляндыр. Шол дөрдүнжини келтерәк даңай. Аслыны сорадыңмы? Шол гассабың оглы болса герек.

— Ханы, онда мениң огулларымың хем аграмыны чек, эшидейин.

— Үч оглуң билен он үчем огул агтыгың бар дийип эшитдим. Рызагулының-а инди бары-ёгы дең. Нәхак ере онуң гөзүни көвлединң. Ол өз ишиң. Данадиңе гарыбың өйүнде дәл, патышаның өйүнде-де гүнде болуп дуран затдыр.

— Атасы оглунуң гөзүни нәхак ере ойдурмаз. Ол гөвнүңедир. Бизиң түркменлерде бир накыл бар дийип башда айтмадыммы: «Эгер атасының доны оглуна ярaса, оглы атасының өлүмини исләр».

— Түркменде бейле накыл ёкдур. Йөне зерли донуңы оглуңа берере вагт етипди.

Шазадаларың үчүсем батыр, зехинли серкерде, гәвекгел, йөне ылымдан хем ынсанперверликден даш дүшүпдирлер. Хәсиетлери агын өзүңки — рехимсиз, якыны-яды гайгыраноклар. Өзүңден өзгәни берре гүзүча-да гөреноклар, гөвүнлерине ярамадыгы керчем-керчем эдәйәрлер. Оңа өзүңем белетсиң-ле.

Гаты гөрме, гөзел шахым, бижайрак сөз дийсем өзүңден гөр. Яшың соңунда түйс хакыкат эшидесиң гелени айтдың. Шол зерарлы ажыгланма — бир сөз дийжек: инериң дөли болмаз.

— Нәме? Нәхили дүшүнмели?

— Сен эййәм дүшүндиң.

— Агзыңы хайыр ач, Көртеке. Жуда үссер гүрлейәң.

— Көртеке бир-ә билип геплейәндир, онсоңам сөзүниң ызында дуряндыр. Сен мени яраңжаң сөзлер айтдырып, яланчы эмелдарларың хатарына гошжак болма.

— Сен бейле рүстем гүрлән боляң велин, арка та-ынана меңзейәң-ле?!

— Мениң аркам әхли түркмен илимдир. Аркалы рка гепләр, аркасыз горка гепләр.

— Сорагым гутарды. Хонха ёлуң! Даркаш гурмак ислейәрмиң? Чар тарапың ачык. Сыркав сорамага елшиңем шумы? Тагна сөзлери йүрегиме хетденаша көп басдың. Томмайлы сөзлериңден без болдум.

— Шалар шертини бозаган боляндырлар велин, саңа оны этдирмен. Башда вадалашышымыз ялы, йүзже сорагы берерсиң, есирлерем бошадарсың! Күсержек болярмың?

— Сорагам ёк, есирлерем ёк! Нәме, йөне хер сөзүң кирпи гысымлан ялы тисгиндирип дур!

— Горкдуңмы, шаларың шасы? Недир ша ким, горкы ким?! Яңы кырк сораг бердиң ахырың! Енә алтмышысы галды. Идили сораг тапмасаң, онда иниериң Алыгулы хан, Ыбрайым хан, гайынларың Лутфалы хан, Гурбаналы хан, отуз үч саны аялың, харемханадакы йүз саны никасыз аялларың бараларда, харемханаңа хызмат эдйән ики мүң агтаның кимлердиги барада, нәмелер ишлейәндиги, кимлере нәхили хызмат эдйәндиклери бараларда сораглар берибер. Аялларың адыны бу көпчүликде тутуп дурмайын. Өзүң екеме-еке адыны тутуп, шол нәхилидир дийсең, хогабыны нагт эдейин. Хеммеси барада әнигине-шәнигине ченли, өңкүсине, соңкусына, гелжегине ченли хакыкаты патладып берейин. Харемхана агталарының киси-хә парахорам диййәрлер. Ынанмасаң башлыкары Якуп Беркелини чагыр-да сорай.

— Вадарыга-а-а! Басылдым! Басылдым! Мен сенден хемише басылып гелдим. Сениң ылахыдан гурандыгыңам, сениң йылдырымдан гума чәгели гәр оя ачан зомаррыкдыгыңам билйән велин, ене шейтан гөзүми гапып, хушумы алайяр.

Мехди хан! Яз перманы! Көртекәниң дилейән есирлериниң хеммесини бошатмалы! Өзүне-де мынасып халат-серпайлар этмели!

Сенем, Көртеке, гөзүми ачылан ялы этсең-де, йүрегиме вехим барыны салдың, йүзүме гара барыны алдың. Гелжеге умыдымы алдың.

— Таңрыялкасын, гөзел шахым! Сөзүңде басылдың, лебзиңде гапылдың! Инди маңа-да ругсатмыдыр?

— Ругсат ёк! Сен мен гутулянчам гонагым боларсың. Сениң билен бирнеме кежигишдигем. Икимиз бири-биримизе тыга середен ялы болсагам, мен енесенсиз онуп билемок. Сен яраларыма дуз барыны рехимсиз басдың, инди онуң авусыны айырмак учин табипчилик этмелем боларсың. Сен мениң йүрегиме түкениксиз тагна басдың, гул-гула дүшдүм. Сениң айданларыңа ынаняң. Себәби олары өңден өзүмем чаларак сызярдым. Сенем олары мөхүрледиң гояйдың. Инди сенден көне дост хөкмүнде хайышым! Алланың хакы үчин, мусулманчылыгың хакы үчин хасса жигериме аз-кем теселли бер! Гамгын гөвнүмиң губарыны сырмага хемаят эт! Эгер чакымда ялңышмаян болсам, шу душушык икимизиң иң соңкы гөрүшүмиз болса герек. Ёгса-да, мундан бирки йыл озал мениң иң вепалы, иң иш битиреген, әхли сырларымың хазынасы Зыяд хан гүрүм-жүрүм йитди. Сениң шу гүнкә сөхбетиңден аңдым ки, Зыяд хан сениң элиңе дүшүпдир.

— Недир, сенем-ә халаглы адам велиң, терс угурдан гитдиң-дә. Лолы дүнйәниң жәжеклерине алдандың-да. Гаты догры айдяң. Икимизинем көпүмиз гечип, азымыз галыпдыр. Нәче йыл, нәче ай өмүр сүржегимиз нәбелли велин, йөне шу душушыгымызың иң соңкы душушыкдыгы хак, гүмүртиксиз. Ханы, әбен перманыны! Аглан геленлер гүлүп гайтсынлар! Бе-е, Зыяд ханы гачырдым дийсене!

СОҢЛАМА
Я-ДА ХАРАМА-ДА ИМРИНМЕ, КАРАМА-ДА!

Гөкдепәниң гайрасында, экеранчылыгың чәге улгашян еринде Кеймир көр харман алянларың чатмасының көлегесинде еке өзи селченрәк чал сакгалыны чалап, диңширгәп отырды. Ол бу йыл арпа-бугдайың битгинли боландыгына, гызылбашларың хасыл йыгнамага май берендигине шүкүр эдип отырды. Йөне өз жансызының гетирен шум хабарыны нәмә ёржагыны биленокды. Жансызың айтмагына гөрә, Недир шагыр гошун билен Машатдан гүнбатара тарап угранмыш. Бизиң үстүмизе йөнелдимикә, я ёмутларың, гөкленлериң үстүнемикә? Белки, гүржүлериң, эрменилериң үстүнедир, я Багдадамыка? Ховул бела, ховул бела, үстүмизден совул бела! Соңкы бирки йыл бәри ырсарар ялы арамыза тов-а дүшмеди. Бетбагтың акыл-хушы үйтгәпдир-ә диййәрлер. Хернә шу арпа-бугдайымызы берин йыгнап етишәйбилсейдик. Гермаба, Нусай, Дурув этеклерине иберен гаравулларыма җүр болун дийип, берк-ә табшырыпдым. Аял-оглан-ушакларам гайрак гөчүрип, ялңышан дәлдирин-ле. Ягыдан яй бойы дийипдирлер. Янымдакы дөрт мүң йигидимем дегди-гачды уруш эдип, Недириң чәгелигиң ичине чекип биләйсе, онда гызылбашың тепбединиң окалдыгы. Недир өзүни алдадасы ёк-ла, йөне акылы үйтгән болса, ондан хер хили хокга гарашыбермели».

Кеймириң йити гулагы дөвек дөвйән атларыңкы-дан үйтгешик гураксы табырдыны эшитди. Бирсалымдан илердев дөрт йигдін атларыны дерледип, әдил алкымында эерден товсуп дүшдүлер.

— Кеймир ага, бушлук, Недир шаны каклапдырлар!
— Хачан? Кимден эшитдиңиз? Ялан болаймасын?!
— Дүйн ирденмиш. Гочандамыш. Гермабдакы же-

лайырлардан гачып геленлерден эшитдик. Баш-баша-да, жан-жана диййәр. Инди өз-өзлери гырлышярмыш-лар. Желайыр ханың өзүнем каклапдырлар.

— Шейле болжагы өңрәкден аңдырярды — диййип, Кеймир улудан демини алды.

— Инди берин аркамыза шемал чалса герек — диййип, дөвекчи огланларың бири хешелле какды.

— Нәбилейин — диййип, Кеймир өз-өзи билен гүрлешди. — Недир өлен болса тагт бош дурасы ёк. Белки, индики Недирче-де болмаз?! Недир-ә гөни барсаң, арзыңы диңлейәрди.

— Кеймир ага, тәзе патыша тагта гоняңча я пелек! — диййип, дөрт атлының чал ичип дураны, ичи чаллы окараны ёлдашына узатды.

— Хак айдяң, оглум! Я пелек! О тагтың үстүнде өлшүк бир топар вагта чекер. Недир тагты он икими-он үчми йылың ичинде аландыр. Тагтың давасы билен башагай болуп, белки, бизе-де эли етмәеди-дә.

— Агзыңдан Худай эшитсин.

— Шейле-де болар. Док чайканман ач дйомаз. Ерса-да, Недири ким каклапдыр диййдиң? Оглумыка? Желайыр хан хем өлүпдир диййдиң велин, онда шонуң ишидир бу. Мен душманы, келләни алжагы кеседен гөзлемегин, эдил яныңдан гөзлегин диййипдим. Диййшим ялы хем болупдыр.

— Агыр нөкериндеп, алты мүң сакчысындан пейда болмандыр-ов.

Гаршыдан шемал өвүссе,
Гузайдан гар айрылар.
Арадан ракып гезсе, сөйгүли яр айрылар.
Ша адыл болмаса, нөкериниң бары айрылар —
диййип, мен үч йыл мундан өң айдыпдым.

— Ерса-да, ол демиргыр хайсыңызыңкы?

— Меңки, Кеймир ага. Нәме?

— Дер-ә дер велин, сандыраян ялы-ла.

— Хош хабары тиз етирели диййип, гатырак сүрәйдик.

— Ондан дәл, оглум! Атың арпадан аша дүшүпдир. Шу төверекде тә гезеклейәнчә гездир.

Йигидиң йүзи гызарды. Ол огурлыкда гутулан ялы болды.

Недир ша өмрүнин соңкы йылларында әрәп залым, сүтемкәр, газаплы, рехимсиз боляр. Көп гарых-

чылар ве якын адамлары онуң акылының үйтгәндиги барада хем языпдырлар. Йөнекей халк болса, хатда оглы Рызагулы хем оны Хиндистаның жадыгөйлери жадылапдырлар, Хиндистандан гелели бәри өңки болшы ёк диййип айдярлар. Тебиплер болса, онуң дыңгысыз урушлар, түкениксиз, ызы үзүлмейән улы гозгаланлар ве агыр дөвлет ишлери зерарлы бирнәче кеселлере (водянка, дишлериниң дөкүлмеги, гыздырма, багыр кесели, ичи йөрөмезлик) сезевар болмагы Недириң акыл-хушуна зепер етирип, оны гыңыр, гахаржаң ве газаплы этди диййип язярлар. Мунуң үстесине-де, оглы Рызагулы билен пажыгалы вака, оглунуң гөзүни ойдурмагы шаха әрбет тәсир эдйәр.

Шулар зерарлы онда тутгай кеселем башлап, ол йыгы-йыгыдан гайталаняр хем йыллара чекйәр.

Ол озал гозгаланчылардан ар алян болса, оларың келлелеринден депе ясаян болса, соң-соңлар өз төверегиндәки көшк адамларының, өз гарындашларының башына гечип башлаяр. Ырсарап, өз огулларына-да, доганының огулларына-да, якын гарындашларына-да, улы тәжирлере ве кетхудалара улы-улы салгытлар салып башлаяр. Салгыды гетирмедигиң болса, гөзүни чекйәр. Өз доганы Ыбрайымың улы оглы Алыгула йүз мүң түмен тап диййәр, онуң кичи иниси болса, элли эмләгини өз хайрына гечирйәр. Вепалы везири Тахмасп хан Желайыра элли мүң түмен тап диййәр. Санасаң согабы бар.

Тарыхчыларың гоюп гиден язгыларында Недир шаның хайсы гүн кимлери дара чекендиги, хайсы айда, гүнде танымал адамларындан кимлери ырсарап өлдүрендиклери хем жикме-жик язылгы.

Ине, онсоң онуң ынамдар сердарлары, көшк эмелдарлары, онуң якын гарындашлары, тиредешлери агзы бирикдирип башлаярлар, эмма Недир шахың гаршысына хайдан-хай гиришмекден горкярлар. Гарып-ласына доклар чайканып башлаярлар гозгаланлар турузса, ...ярлар.

Өзүниң йигренилйәндигини, өзүне гаршы бир дилдүвшүгиң бардыгыны Недир шаның өзи хем сызып башлаяр.

1747-нжи йылың 19-нжы июнында ол ве онуң 16 мүң гошуны Машатдан гелшиве Хабушаның голайындакы Фетхабат обасында дүшлейәр. Бир затлар

сыяны ялы ол Машатдакы огулларыны ве агтыкларыны хем бүтин хазынасыны өзүниң берк галасына — Келете иберйәр. (Хәзирки Говшудың илерсиндеки даглыкда).

Недир шаның европалы врачы Бейзиниң язмагына гөрә, Недир ша көп гүи бәри атыны яныида эерли саклаяр экени. Хатда еке өзи Фетхабатдан Келете-де гитмәге хыяллаиыпдыр. Йөне мүрзелери оны ялбарып саклапдырлар. Онсоңам онуң янындакы 16 мүң гошунының дөрт мүңи овганлар экени. Недир ша овганлара долы ынаныпдыр. Он докузынжы июнь агшамы ол овган серкерделерини өз чадырына чагырып, өз саклавына ынанмаяндыгыны айдып, ызындан эртир өз саклавының әхли серкерделерини, сердарларыны тутуп, эл-аягына гандал урмагы буюряр. Эгер олар гаршылык гөркезселер, хич затдан гайтмаң, индиден бейләк мен диңе сизе ынаняи диен.

Бу овганларың сердары 24 яшлы Ахмет хан Абдалыды. Ол Недир шаха вепалы боланы үчин, буйругы айдышы ялы битиржекдигини ынандыряр ве чәрелер гөрүп башлаяр.

Шугулларың бири патыша билен овганлыларың арасында болан бу гизлин гүррүңи эшидип, деррев өңки саклавың башлыкларына айдяр. Саклав башлыгы, Недириң гарындашы Мухамметгулы хан ве көшгүң иш доландырыжысы Салых хан икиси деррев диллешип, ене етмиш чемеси яранларыны хабардар эдип, тәвекгеллик этмекден, я, пелек диймекден өзге чыкалга ёкдугына анык гөз етирйәрлер.

Олар гиже ярымдан агансоң, түм гараңкылыкда асса-асса басып, сандыр-сандыр сандырап, гара дере батып Недириң чадырына баряірлар. Гаравулы богуп өлдүрйәрлер. Йөне шаның кастына чыкан етмиш адамдан диңе үч адам галяр. Өзгелери ким өкже огурлап, ким вагрыклык эдип, ким бинамыслык эдип үмдүзине тутдуряралар. Диңе үч адам тисгинмән, горкман патышаның ятан чадырына гирип билйәрлер. Бу чадырда Недириң дүшегинде ятан аялы (Мухаммет Хусейин хан гажарың гызы, ады Чукы) оянып, Недири-де ояряр. Недир ша гараңкыда товсуп туруп, сөгүнип, гылыч алып Салыха топуляр. Ол Салыхы сесинден танап, онуң гылыч ишледип билмейәнини, эмелсиздигини йүзүне сөгүп айдяр. Йөне га-

…кында өз чадырының багына бүдрәп йыкыляр. …рманкада Салых хан гылыч салып, онуң элини го…рындан чапяр-да, өз эденине алжырап эсли өве… дуряр, онянча өкде серкерде Мухамметгулы хан …жар етишип, гылыжы чалтлык билен Недир ша…н бойнундан индерйәр. Шаның муртлак келлеси то…ланып гидйәр. Бу гох-галмагала хәки өкже огурлан…р етишип, патышаларының өлдүрилендигине гөз …ирип, талаңчылыга башлаярлар. Илки патышаның, …ың аялларының чадырларына барып, оларың хем …ай-сеплерини талаярлар. Соң Недириң говы гөрйән … везириниң чадырына барып, икисини өлдүрйәрлер, …нүнжисине дөзеноклар.

Гох-галмагал төверэге яйраяр. Ахмет хаң ве онуң …өрт мүң овганлы гошуны Недириң өлдүриленине …нанман, Недири горажак болуп дызаярлар. Ола…ын өңүни алты мүң нөкер тутяр. Булара ене дөрт …үң гошун көмеге гелйәр. Шонда-да дөрт мүң овган…ы он мүң гызылбашың габавыны бөвсүп, Недириң …дырына гирйәрлер. Гана булашып ятан Недир ша…ы гөрүп, ыза чекилип, ене улы габавы бөвсүп, өз …лине гечип гидйәрлер. Шонда ёлда Недир шаның …лден Келете иберен хазыналы кервениниң ызындан …ип, шондакы әхли байлыгы талап аляралар. Шунда…а мешхур Кохи-нур диен алмаз Ахмет дүррәниниң …лине дүшйәр. Алан-алдылык башланяр. Шейдип, Не…ир шаның юртлара ган чайкап, дүнйәни талап йыг…ан алтын ахыры бозуляр, мешхур Тавус тагт дө…үлйәр.

Недир шаның доганының оглы Алыгулы хан бу …кдалар боляркa Гератда экени. Ол агасының өлдү…илениие бегенип, атдан дүшмән, ол атдан бейлеки …а мүнүп деррев Машада гелйәр. Ярапжанлар эййәм …а таланда алынман галан Дөвлет хасасыны, бер…ашлы Шешпери элине тутдурып, инди сен шахиншах … зыңып: …йәрлер. Алыгулы хан олары бир гапдала зыңып: …Маңа Недир шаның генжи-хазынасы герек, Тавус …агт герек, Кохи-нур, Дерйайы Нур герек» дийип гы…ыряр. Бу ерден өз гарамагындакы грузин серкер…еси Сухраб ханың баштутанлыгында улы гошуны …елете иберйәр. Келет галасы Недир шаның ин эй…рйән, ин берк, гөрйән галасы. Өзге галалары адам …ы билен саляралар. Келет галасыны болса Алла

мениң үчин йөрите ярадылдыр дийип, Недир өзүнерди. Хиндистандан талап гетирен ве Бухарадан, Хывадан, Кавказдан талап алан генжи-хазынасыны хем Недир ша Келетде, бейик дагын үстүнде, гара мермерден бина эдилен көшкде саклаяр экени. Чар тарапы керт гая болан бу дага диңе пыяда ёл барян экени.

Сухраб ханың гошунлары Келети 16 гүн габап, уршуп алярлар. Недириң огуллары ве агтыклары болса, режэн гең дэлдигини аңып, бедевлере атланып, Мары дийип гачярлар. Йөне ахыры оларың ызларындан етип тутярлар, эл-аякларыны баглаярлар.

Алыгулы ханың буйругы боюнча Недириң үч оглы, он үч саны огул агтыгы өлдүрилйәр. Хава, Алыгулы хан өз 16 саны биле өнүп-өсен, биле дуз-чөрек иен, билеликде тойлар тутан, агам-иним диен гандүшер инилерини Недир шаның генжи-хазынасы ниреде дийип гынап өлдүрйәр. Хатда шу өлдүрилен шазадаларың йүзлерче гелинлериниң ичинден гөврелилерини орта чыкарып, шулар огул дограймасынлар дийип, гылыч билен керчейәрлер. Недир шаның Шахрух диен бир көрпеже агтыгы, екеже өзи бир сөй билен сыпып галяр. Недир шаның мейдини болса, илки Машатда жайлаярлар, соң ондан-оңа бирнәче гезек гөчүрйәрлер.

Недир шаның замандашы, ондан көп авунан Довлетмәммет Азады шейле языпдыр:

Таңры аятында адл әйлэң гийди,
Хак сөвер хер ким адалат әйледи.

Ол ене языпдыр ки, патышалар раятына зулум этсе, жебир-сүтем этсе, бүтин әлемден берекет гитгей, залымың жайы довзах болгай.

Кеймир хем озаллар Недир билен душушанда көп гезек онуң йүзүне гелипдир, чекинмәндир, гыпжынмандыр.

Сен шаларың шасы болсаңам, еди ыклымың эеси болсаңам дүнйәниң соңы пучдур-пуч. Агзыңдан алын сычраса-да, генжи-хазынаң ере-гөге сыгмаса-да, соңы пучдур-пуч. Мен-де панидан гидерин, сен-де бу яланчыда бакы дәлсиң. Йөне, улы сөзе гоба-гагсыр, мен саг-аман өлерин, сениң гәлейиңде велин, сен харам өлерсиң.

Недир шах кимиң кәбир пеләкетлериң эшежиги шыра душйәр велин, оны өзүне бир улуг дережә би-

...п, оларың гарагы гапылайяр. Өңде күрүмлер бар... ...р, көтеллер бардыр, дузаклар бардыр өйденоклар. «Ягшылык эт янында гөр, яманлык эг алнында гөр».

Кәбир гачып сыпан эмелдарлар Хинди палчыла... ...ының айданы Недириң алнына догры гелди диййәр... ...ер. Йөне бу ерде палчы деркар дәл. Харам эдилен ...шиң тагамы, леззети, соңы болмаяр. Недир шаның ...хем онларча юртлары тоздурып, миллионларча адам... ...лары гырып газанан карун хазынасы өзүне-де, огул... ...ларына-да, агтыкларына-да, хатда 16 инисиниң ганына ...галан Алыгула-да несип этмейәр, гайтам шол харам ...икгелер овшарлар патышалыгының хеммесиниң ба... ...шыны иййәр.

Недир шаның йигрими йыллап ат үстүнден душ... ...мән, гылыч гемрип, гыргынлар эдип гуран улы импе... ...риясы йигрими гүне етмәнем даргаяр.

МАЗМУНЫ

Языжыдан 6
Аргамаклар. Ат йүвүрмез, багт йүвүрер . . . 9
Бырадар. Шорманлай ачыларлы 54
Ашур хан Ашыр нөкери сынаяр 64
Кеймириң жансызы. Көр хасасын бир алдырар . . 83
Елбайырдакы ордагәхде 106
Аглап гелен гүлүп гидер 123
Ханалы гөклең ве Дөвлетмәммет-Азады . . . 137
Яга дүш багтың болсун 149
Хан башына хан етер. Шаның оглы шазада . . 189
Зыяд ханың азыз жаны чох армандадыр . . . 209
Гылыч өз гыныны кесди 238
Иң соңкы душушык. Чын гөзеллер канда болар? . 253
Сонлама я-да харама-да имринме, карама-да . . 269

Литературно-художественное издание

Дурдыев Ага

КЕЙМИР КӨР

Исторический роман

На туркменском языке

Ашгабат, издательство «Туркменистан»

Редактор А. Омарова
Суратчы О. Агабаев
Сурат редакторы В. Сейитмәдов
Техредакторы В. Аннагурбанова